

ERDÉLYI MÚZEUM

LX. KÖTET

1998. 3–4. FÜZET

Huszedik századi olasz gondolkodók a szabadságról

*

A nemzedéki viszonyok az időben

*

A logikusság forrásai

*

Kisebbségi irodalom – világirodalom

*

Kánonalkotás a húszas évek kisebbségi irodalmaiban

*

Portré levelekben

*

Műhely

*

Évforduló

*

In memoriam

László Gyula

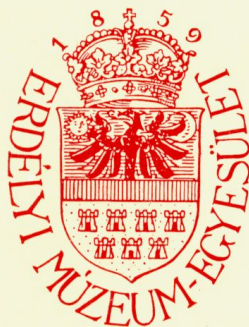
Szent-Györgyi Mária

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 1998
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti

Antal Árpád (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Kovács András, Tánczos Vilmos,
Veress Károly, Vincze Mária, Kerekes György (szerkesztőségi titkár)

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Iuliu Maniu nr. 5. Telefon: 195 176
Postacím: 3400 Cluj – 1. C.P. 191 România

Készült a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető Tonk István

Egyed Péter

Huszadik századi olasz gondolkodók a szabadságról

A különböző nemzeti keretekben kialakult liberalizmusok történetét (ámbar az ún. tiszta liberalizmus képviselői ugyancsak vitatják ezt a szempontot) nem egy monográfia és antológia mutatja be, tárja fel. Századunk első évtizedeiben megszülettek az angol, német és olasz liberalizmus történetét elemző monográfiák. Ezekhez sorolhatjuk az újabbakat, a német, magyar és román, valamint a sajátos körülmények között „fejlődött” orosz liberalizmusról – már amennyire volt.¹

A szabadság filozófiáinak, valamint a liberalizmusnak az összefüggése évek óta fő kutatási témánk lévén, olaszországi tartózkodásaink idején célszerűnek látszott az olasz liberalizmus kutatása,² ott ugyanis a liberalizmust ma is valóságos nemzeti ügynek és mozgalomnak tekintik, aminek megvannak a maga, Risorgimentóig visszanyúló történeti okai is. Amikor mozgalomról beszélek, természetesen a jelenre is gondolok. Jó két évtizede ugyanis Olaszországban liberális forradalomról értekeznek – abban az értelemben, hogy csak ebbe az irányba szabad továbbvinni a szociális elméletet és gyakorlatot. Ennek az újabb keletű kibontakozásnak megvannak a maga orgánumai is, elsősorban a MicroMega című lap, mely a nagy nemzeti vitákat összpontosító tematikus számokat is kiad, valóban gyűjtője liberális gondolatnak. (A Liberal inkább a katolikus értelmiség lapja.) Ezt a liberális forradalmat két tényezővel magyarázhatjuk: az egyik a reformmarxizmus önfelszámolása (az Olaszországban egykor oly erős kommunista mozgalom gyakorlatilag elmélet nélkül maradt), a másik pedig az, hogy a Vatikánnak soha nem volt saját gazdasági doktrínája. De a kettő mellé harmadiknak lassan alighanem odailleszthetjük a föderalizmust, negyediknek pedig a szubszidiaritást. Mindezekért tehát az olasz liberalizmus nem „könyv”-liberalizmus, s ezért igen tanulságosan nyomon követhető az a folyamat, amelyben az olasz teoretikusok visszaillesztik önmagukat a nemzeti hagyományba, miközben újraértelmezik azt; ez az olasz liberalizmus különlegessége a kontinens egyéb szabadelvű paradigmáival szemben.

Jóllehet igen korán meghalt (csak 25 éves volt), Piero Gobetti ma már klasszikusnak számít, egyike lévén azon teoretikusoknak és politikusoknak (Giovanni Amendola, Carlo Rosselli, Luigi Einaudi, Gaetano Salvemini, Luigi Sturzo, Francesco Nitti és Saverio Merlino³ mellett), aki fel- és elismerte, hogy a húszas évek Olaszországában a szabadság kevésbé elméleti és „lényeg”-kérdés (utalás a nagy nemzeti klasszikus, Benedetto Croce felfogására), hanem sokkal inkább a cselekvés problémája, ilyen értelemben pedig nagyon is konkrét kihívás. *Matteotti*⁴ című munkájában a szabadság védelmének a stratégiájáról beszél, ezt egybekapcsolván a zsarnokság kialakulását meggátoló társadalmi cselekvés szükségességével.⁵

Giacomo Matteotti (1885–1924), a meggyilkolt politikus az olasz belpolitikai élet legendás személyisége volt, demokrácia és fasizmus vívószínpada. A militáns gondolkodó számára igen korán nyilvánvalóvá vált a munkásosztály *autonómiájának* a fontossága. A liberalizmusnak ez a kulcskifejezése egyben sajátosan olasz terminus, a munkásosztály függetlenségét, önerejét, cse-

¹ Csak jelzésként: Huoranszki Ferenc: *A német liberalizmus elméleti forrásai*. Magyar Tudomány. 1993. 3. sz. 334–353; *Magyar liberalizmus*. Bp. 1993. 5–560; Menyhart Lajos: *Az orosz politikai liberalizmus a századelőn*. ATLAS, 1993. 2. sz. 133–160; Apostol Stan–Mircea Ios: *Liberalismul politic în România*. Buc. 1996. 7–394.

² Szóhasználati szempontból a szabadelvűség inkább az eszmeiség, a liberalizmus főleg a gyakorlat.

³ Közülük többen egy történelmi fotón, megbilincselve, a carabinieri-ekkel együtt kedélyesen mosolyognak.

⁴ Piero Gobetti: *Matteotti: Una storia di libertà*. = *La Rivoluzione liberale*. Torino 1983. 177.

⁵ A Croce-kritika értelmében és egy tömegmozgalom szocialista felhangjaival.

lekvőképességét egyaránt jelenti – és nem csupán tudatosságát a lukácsi osztályöntudat értelmében: még a hetvenes évek nagy osztályküzdelseiben is felbukkan (ha ugyan azok voltak) az *autonomia operaia* kulcskifejezés. Másrészt a közvetlen cselekvés, az akcionizmus is sajátosan olasz idea, de a fasizmushoz igen közel álló Giovanni Gentile kulcskategóriája is.⁶ Az autonómiát két úton lehet megvalósítani, egyrészt a baloldal erős és harcos pártja révén, másrészt az informális csoportok, körletek és kommunák segítségével.

Matteotti ellenezte Olaszország belépését az első világháborúba. 1919-től volt képviselő, a gazdasági és költségvetési kérdések nemzeti szempontból is egyik legjobb szakértőjeként dolgozott. 1921-ben újraválasztották képviselőnek, ekkor már nyíltan antifasiszta volt. 1922-ben az ún. maximalisták és reformisták közötti szakítás eredményeként az Egyesült Szocialista Párt főtitkára lett, Filippo Turati munkatársa. 1924 májusában mondta el a parlamentben utolsó beszédét a fasiszta erőszak és törvénytelenések ellen. A beszéd a polgári becsület és tisztesség ritka dokumentuma. Június 10-én fasiszta bérgyilkosok ölték meg, de a politikai sajtó állami gyilkosságnak tartotta a dolgot. Carlo Rosselli⁷ megemlékezéseiben kitér arra, hogy Mussolini személyesen is gyűlölte Matteottit, legnagyobb politikai ellenfelének tartotta, a gyilkosság után pedig – csodálta.⁸

Gobetti *Matteotti*-ja saját szellemi portré is. Tanulmányában a szabadságot pozitív program-szerű kibontakozásnak tekintette, kidolgozván a tanulmányozásnak és az ez irányú cselekvésnek a módszertanát. A „harc” középpontjába természetesen a munkásosztályt állította, s ezt az osztályt tartotta az antifasizmus hivatott hordozójának is.⁹ Mussolini-portréjában Gobetti hangsúlyozta, hogy az adott történelmi pillanatban az osztályok közötti kiegyezés, a társadalmi béke álcázott, ámde jellegzetesen fasiszta megoldás, a társadalom lustaságának a kifejezője. Ha az osztály a saját „lényegéről” lemond, akkor a végső soron anarchista lényegű mussolinizmust juttatja hatalomra, a *semmit*.

Nem merülhetünk el itt Gobetti liberálszocializmusának mélyebb elemzésében, amely nyilván az olasz szocializmus sokkal kevésbé elméleti és sokkal inkább gyakorlati jellegének a szemlélését is megkövetelné, azonban azt meg kell jegyeznünk, hogy ez a szocializmus (és ez meghatározó jegye, melynek megértése nélkül tévúton jár, aki a kontinens egyéb szocializmusai-val, különösen a marxista-leninista alapozásával hasonlítja össze) erőteljesen örzi népi-garibaldianus-antiklerikális eredetét. Ez mindig megkülönböztette a doktriner szocializmustól, amelyik – végső soron – mindig pártban gondolkozott, míg az olasz a mozgalomban.

Az antiklerikalizmusnak sajátos értelme van a szabadságfilozófiák szempontjából: ez alapján véve az eredendő alávetettséggel és engedelmességgel függ össze, ami a maga során a pápai csalhatatlanság dogmájának érdekes következménye, egy igazság- és másodlagos értelemben szabadságprobléma. Ha ugyanis egyfelől létezik az igazság maximuma – mivelhogy a pápa tévedhetetlen –, akkor másfelől az alávetettek nem rendelkeznek – és elvileg sem rendelkezhetnek – az igazság minimumával sem. Következésképpen az egyik oldalon összpontosul a szabad cselekvés maximuma, a másik oldalon pedig annak a teljes hiánya.

A Szentírás vonatkozó helyére utal Lorenzo Milani egy sokat idézett pamfletjében: Amikor Péter Antiochiába jött, Pál „szemtől szembe ellene állott”, mert előbbi és hívei „nem egyenesen járnak az evangélium igazságához képest” (Pál levele a Galátabeliekhez 2.11–14). Milani idé-

⁶ A viták korántsem lezártak. *Geniile. La filosofici al potere* című könyvében Sergio Romano Gentilét, a gondolkodót liberálisnak tekinti.

⁷ Carlo Rosselli: *Scritti dell'esilio*. Torino 1980. 265–268.

⁸ A gyilkosság 70. évfordulójának szentelt például a *Tempo Presente* is egy kiváló összeállítást. (1994. jún. 3–21.)

⁹ Tiszta idealizmusában beszélt Gobetti a munkásosztály lényegéről is.

zett műve tulajdonképpen dokumentum maradt, mert csak 1968-ban jelenhetett meg! Benne azonban igen nevezetes argumentumokat sorol fel, s ezek a Szentírás szabadságfelfogásának is ellentmondanak.¹⁰ A csálhatatlanság dogmája azért mond ellent a szabadságnak (nyilván a kritika lehetőségét is eleve kizárva) – s ez egy ontológiai érv –, mert az Egyház szolgálja, a Szentatyát is beleértve, ugyanabból a szubsztanciából vannak, mint a hívők és a nem hívők. Végeredményben tehát a tévedhetetlenség a preambulum fidei kánonát sérti.¹¹

Az európai liberalizmus kutatásában is nélkülözhetetlen alaplú a *Storia del liberalismo europeo*, szerzője Guido de Ruggiero, a munka 1925-ben jelent meg. De Ruggiero mindenképp a szabadságeszme és a feudalizmus összefüggését hangsúlyozta, idézván Madame de Staël méltán elhíresült mondását: „Franciaországban a szabadság régebbi, a zsarnokság újabb keletű.” Itt az a kiemelendő, hogy a tiszta feudalizmusban az egyes társadalmi osztályokon és rétegeken belül egyenlőség van, a jogok és kötelezettségek egyenlősége paritáshoz vezet, áttekinthető, szimmetrikus viszonyokhoz. A privilégiumok kiterjesztése egy adott csoporton belül – mai kifejezéseinkkel – a szabadságfokok megemelését jelenti. A szabadság forrása a magántulajdon és a polgári jog, a középkori felfogás ilyen értelemben nem ismeri a politikai és a társadalmi szabadság közötti megkülönböztetést.

A legfontosabb az, hogy De Ruggiero nem vezette vissza a szabadságot egy feltételrendszerre a „ha-akkor” logikájának megfelelően, hanem filozófiai értelemben vette, ugyanakkor eszmei tartalmát is hangsúlyozta, kiemelve, hogy a szabadság egy érzésben ölt testet. Ha a szabadság nem létezhet hagyomány, tulajdon, szerződés, azaz empirikus adottságok nélkül, akkor túl is kell lépnie ezen, és bizonyos belső adottságokban kell testet öltenie: „A szabadság öntudat, végtelen belső szellemi érték: ebből a közvetlen felismerésből származik a másik elismerése. Csak az tud elismerni más embereket szabadoknak, aki önmaga rendelkezik a szabadság tudatával.”¹² Innen a szabadság potencialitása, ez a metafizikai adottság; ennek következtében a szabadság eme szubjektív magvában egy olyan diffúziós és szervező erő van, amely áthatja és lelkesíti a társadalom és a politika különböző összetevőit, végül is visszatér önmagába, azzal gazdagabban, hogy az egész világot felszabadította. Innen a szabadság immanens kiterjedése, a liberális evolúció immanenciájának eszméje, ami a szabadságeszme transzcendentalizmusából származik (De Ruggiero persze követi a kanti megoldás formáját). Ennek a viszonyoknak módszertani értéke van, amennyiben megvilágítja a szabadság eszméje és a liberalizmus közötti kapcsolat természetét. A szabadság transzcendentalizmusa a kanti felfogás szerint értelmetlennek tartja a „megvalósíthatóság” kérdését, a liberalizmus szerint viszont a szabadság „kell”, tehát meg kell „teremteni”.

A szabadság szellemi forrásai között De Ruggiero megemlíti a vallásos szabadságot, elsősorban a kálvinizmust, amely önmagában antinomikus eszmére épül (a predestináció abszolút doktrínájának és a szabad cselekvés hirdetésének ellentmondására). A vallási közösségen belül hangsúlyozott egyenlőség érvényesül, és egy végeredményben teokratikus állam álma, egy ugyancsak erős evilági állami organizmus megalapításához vezet, amelynek individuumait igen erős kohézió tartja egybe. De a szabad cselekvésnek – hangsúlyozza De Ruggiero – fontos belső összetevői is vannak: a meditációban, tudatának magányában az individuum az önmagához való hűség és az önmaga iránti felelősség bizalmas értelméhez jut el; a belső autoritás és az ideális világ párhuzamosan épül.

¹⁰ Az olasz állam tisztán laikus jellege késői fejlemény. 1963-ban még perbe fogták Pier Paolo Pasolinit *Rogopag* című filmje egy szentséget sértő jelenetért. Csak 1967-ben mentették fel.

¹¹ Az idézett Lorenzo Milani-kiadás: *Un muro di foglio e di incenso*. Viterbo 1994.

¹² Guido de Ruggiero: *Storia del liberalismo europeo*. Bari 1925. 14.

A gondolat szabadsága, ez a fenséges tautológia – mert milyen lehet a gondolat, ha nem szabad – maga is a saját ént vagy az én sajátosságát hangsúlyozza mint egy olyan gondolat tulajdonát, amely az én tevékenységének az eredménye, és amelyből saját választások és döntések származnak. Ezt a gondolatot a felvilágosodás terjeszti el, „globalizálja”; ezt tükrözi a fölvilágosítók egykori megnevezése is, lévén ők *Monsieur Tout-Monde*.

De Ruggiero is kiemeli a természetjog szerepét az individuум eszméjének a kialakításában, mely individuум – elidegeníthetetlen jogaival – megelőzi a társadalmi viszonyokat, valamint az államot, nyilván ez egy ún. módszertani individuум. Az individuум–állam merev dualizmusát megkerülő De Ruggiero a két terminus közé a harmadikat, a társadalmat helyezi.

Korunk legjelentősebb olasz filozófusa, Norberto Bobbio átveszi De Ruggiero elképzelését, amely szerint szoros belső kapcsolat van a szabadságeszme, a liberalizmus, valamint a természetjog (jusnaturalizmus) között. Ő a természetjog és a szabad individuум közé egyfajta egyenlőségjelet tesz: „A liberális doktrína – írja – politikai síkon fejt ki az érett természetjogi felfogást, a maga során ez ugyanis arra az állításra épül, hogy létezik egy, az államot megelőző és felsőbbrendű természeti törvény, és ez az egyes individuumokhoz elidegeníthetetlen és elő nem írható szubjektív jogokat rendel, s mindezek megelőzik a társadalmat és magát az államot is. Következésképpen az állam, amely az individuumok akaratából létezik, nem sértheti eme alapvető és őt határoló jogokat (s amennyiben megsérti, zsarnoki állam lesz), ellenkezőleg, biztosítania kell ezen jogok kifejezett megjelenését, amely így tulajdonképpen egy negatív funkció, »gyám«-szerep.”¹³

De Ruggiero azon elméletírók egyike, akik a gazdasági szabadságnak az individuум emancipációja szempontjából megkülönböztetett fontosságát hangsúlyozzák. A Quesnaynek tulajdonított híres elv, a *laissez-faire*, azt sugalmazza, hogy hagyni kell az individuumot, hadd kövesse a maga gazdasági érdekeit (a megfelelő gazdasági szabályozókat, törvénykezést megteremtve), egyenértékű a vallásszabadság elvével. A fiziokratizmus az egyén gazdasági szükségleteit egy alapján véve mezőgazdasági Franciaországban dolgozta ki (ennek legszebb metaforája szerintem az, hogy a polgári állam nagy teoretikusa, Montesquieu például borkereskedő is volt). A gazdasági ésszerűségnek megfelelően fokozatosan engedélyezték a szabad árucseréforgalmat (ami a belső vámhatárok lebontásánál több). Az ipari forradalom eredményeként aztán létrejött az ipari burzsoázia, amely a liberalizmus legfőbb szószólójává vált, természetesen annak *abszolút individualizmusát* erősítve fel. Eszerint a társadalomfejlődés fő ereje a személyes gazdasági érdek. Ez határozza tehát meg a szabadság új, modern értelmezését. A modernitásban az egyéni és a csoportszabadságok immár nem válnak el, hanem egységes rendszerbe kapcsolódnak össze, a polgár jogainak rendszerét alkotják, amelynek ily módon közös gyökerei vannak, egy immanens egyenlőség hordozói. A liberalizmus modern elmélete egybefonódott a minimális állam elméletével, melynek első kidolgozója Wilhelm von Humboldt volt. Ezen elmélet szerint a polgár jogai önmagukban jelentik azt a határt, amelyen túl az állam nem avatkozhat be a gazdaságba, a társadalmi életbe s az emberi tudatba. Az állam fő funkciója *biztosítani* ezeket a jogokat.

Az államnak mint fő-fő kezesnek eme funkcióját De Ruggiero szerint – és természetesen Montesquieu után – elsősorban Blackstone fejt ki *Commentaries on the Laws of England* című munkájában, amely De Ruggiero szerint a liberalizmus Evangéliumának tekinthető. Az olasz filozófus fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy az egymástól elválasztott hatalmak elképzelése tehát az angolszász gondolkodásban is megjelent, a király, a lordok, a községek, a monarchia vegyes

¹³ Norberto Bobbio: *Liberalismo*. = *Dizionario di filosofia*. Milano 1957. 617.

kormányzata, az arisztokrácia és a demokrácia a polgári jogok mindmegannyi bástyája. Ez a rendszer azonban az ésszerűség rendje is, a maga során hozzájárul az intézmények tökéletesítéséhez.

Mindezek után De Ruggiero művének törzsrészében az angol, francia, német és olasz liberalizmus történeti elemzésével foglalkozik.

A munka második részében – immár a nemzeti liberalizmusok elemzésének alapján – visszatér a szabadság és liberalizmus elméleti és rendszeres analizésére. Az egyéni és a többségi szabadság elválasztását módszertani fontosságúnak tekinti. Az első alternatívát *Az ember és polgár jogainak nyilatkozatán* alapuló francia társadalomfejlődési modell testesíti meg, a másodikat az angolszász, ún. Westminster-modell (utóbbiról magyar nyelvterületen Orosz István írt egy kiváló könyvet). A nagy Nyilatkozat eszerint elvont jogokat jelent ki, amelyek az embert hasonló és meg nem különböztetett, tehát igen könnyen uralható atomokra vezetnek vissza, akkor a többes jogok modellje a történelem által szerves fejlődés során létrehozott jogokat szentesít. Az egyes szabadsága tehát formális eszme, amely a koncepciónak egy lényeges tulajdonságát hangsúlyozza, nevezetesen, hogy az nem válhat privilégiummá és monopóliummá. Kiemeli, hogy a szabadság az emberi személyiség alapján mindig megújul, és semmi köze az öröklött, a passzív szabadsághoz. A kontinensen azonban a liberálisok az egyéni szabadság nevében szétzúzták a szabadságokat, amelyek így visszaállíthatatlannak váltak.

A negatív, illetve a pozitív szabadság klasszikus problematikájához érve a szerző úgy véli, a szabadság egyik abszolút fontosságú összetevője, hogy az ember nem szabadnak születik (ahogy azt Rousseau vélte), hanem szabad lesz, azzá válik, ez történeti szempontból éppúgy igaz – még Hegel egyébként ellentmondásos álláspontja szerint is –, mint az egyes síkján. Minthogy az olasz szerző a szabadságot mindig összekapcsolja a személy szellemi képességeivel, ez alkalommal is úgy véli, hogy a szabadságnak előtérbe kell helyeznie az önbizalmat, amely a rendelkező cselekvésben és tevékenységben nyilvánul meg.

Ugyanakkor a szabadság a Jó választását is jelenti a Rossszal való örökös harcban, s azok a konfliktusok, amelyeken az ember átmegy, a megújulás örökös forrásai. Hangsúlyozza, hogy a jelenkor világában, mint ahogy egyetlen ember személyes életében is, a szabadság különböző fokozataival, „stádiumaival” találkozunk, ami mindannyiszor eme stádiumok kiegyenlítésére, közös nevezőre hozására figyelmeztet, azoknak a törvényszerűségeknek a figyelembe vételére és kutatására, amelyek ezt lehetővé teszik.

A tulajdonképpeni liberális problematikára rátérve De Ruggiero hangsúlyozza, hogy ez egyrészt szabadságtény, melynek kiindulópontja az antik princípium: *homo hominis res sacra* (ez az emberi azonosság mély érzésének az alapja), másrészt a liberalizmus módszer, a szellemi fejlődés újrateremtésének képessége, beleértve a célszerűségi mozzanatok és az eredmény értékelését. Ez az értékelési mozzanat a liberalizmushoz belsőleg hozzátartozó moralista tendencia, az átlépés kényszere azonban a szabadság mozgásának még mindig csak egy alacsonyabb szintje. A liberalizmus voltaképpeni lényegét inkább a mozgás, a pártok rendszere, az intézmények, az állam felől érthetjük meg. De Ruggiero azonban nem tér ki liberalizmus és demokrácia, liberalizmus és szocializmus összefüggésének elemzése elől sem.

Ezek után feltételezhetjük, hogy De Ruggiero sem tartozott azok közé, akiket a fasiszta olasz állam különösképpen kedvelt volna. Szerencséjére – mint ahogy a korszak más vezető értelmiségijeinek szerencséjére is –, Giovanni Gentile mint közoktatásügyi miniszter őt is mentette. Így átmenekülve a koron, lehetővé vált, hogy 1944–45 között előadássorozatot tarthasson a szabadságról.¹⁴ (Színhely: római egyetem, mesterképző tanszék.) Különös fordulata a negyvenes évek-

¹⁴ Guido De Ruggiero: *Corso di Lezioni su la Libertà*. Roma (é.n.).

nek, hogy például Martin Heidegger is hasonló tematikával vezetett előadássorozatot Schelling szabadságelméletéről a német idealizmus rendszerében.

Előadásaiiban De Ruggiero visszatér a *Storia del liberalismo europeo* fő témáira, persze más összefüggésformákban. Az első fejezet a morális szabadsággal foglalkozik, itt már megjelenik a teológiai, pszichológiai, gazdasági determinizmus hagyományos kérdésköre is. megmarad azonban az olasz gondolkodó eszmerendszerének fő jellemzője, mely szerint a szabadság első-sorban tudat, a saját erők ellenőrzésének a képessége. A szabadság végeredményben az autonómiában fejeződik ki, ami azonban elválaszthatatlan a személyiség *önkorlátozásától*. (A limitációs elv tehát nemcsak az állam vonatkozásában működik, hanem a *persona* szintjén is. A liberalizmusnak eme alapelve tehát mintegy kétirányú.)

A könyv második részében a determinizmus néhány történetileg kialakult, jellegzetes eszmerendszerét vizsgálja: a predestinációról, valamint a történelmi materializmusról van szó. Az előadássorozat harmadik részében visszanyúl az egyes és többes szabadságok problémarendszeréhez, különösképpen az utóbbi egyes elemeivel foglalkozik: hogyan működik a vallás- és gondolatszabadság, a sajtószabadság, mi a gazdasági, valamint a jogi szabadság.

A kurzus ily módon elmélyíti és kiegészíti az európai liberalizmus történetéről írott monográfia egyes részeit, propedeutikai mű. Ha a tanítómestertől, Benedetto Crocétól származik a „szabadság hite” halhatatlan kifejezése, kétségtávol De Ruggierónak köszönhetjük a *saját szabadság tudata* ellentmondásmentes hangsúlyozását, annak kiemelését, hogy ez cselekvéshez és érzelmekhez kötődik, és a morális értékrend irányítja. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy De Ruggiero fenomenológiai szempontokat is alkalmaz a kérdés tárgyalásában. Mindenképpen, a 20. századi szabadságfilozófiák egyik középponti fontosságú művét alkotta meg, amelyet a mai monográfus sem nélkülözhet.

A liberálszocializmus par excellence teoretikusa Carlo Rosselli volt. Mielőtt elképzeléseit ismertetném, kénytelen vagyok egy kitérőt tenni a liberálszocializmus konnotációinak jelzésére, hiszen nagyon fontos árnyalatokról van szó. Ezúttal is Norberto Bobbiohoz érdemes fordulnunk: egyik interjújában régi kérdezője, Sergio Benvenuto a következőképpen exponálja a problémát: „A liberálszocialisták mindig több államot, több államosítást akartak. Az eszmék szabad áramlásának és cseréjének szempontjából azonban abszolút államellenesek, mindig a teljes gondolatszabadság alapján állanak.” Norberto Bobbio válasza: Évekkel ezelőtt hosszas polémia bonyolódott Togliattival. A személy szabadságjogainak védelmében eléggé polemikus voltam vele. Szerintem Marx jól megtanított arra, hogy az elnyomottak oldalára álljunk, és számomra ez a baloldaliság lényege, »a gyengék oldalán állni«, ez. Ugyanakkor Togliattival és a kommunistákkal szemben a polgári szabadságjogokat védtem, az individuum mindenféle szabadságjogát. Elítéltem Magyarország 1956-os szovjet lerohanását. A kommunista értelmiségiekkel a sajtó-, vélemény- és gyülekezési szabadság jogának védelmében polemizáltam. De mindig kételkedtem abban, hogy ugyanezt az individuális szabadságot ugyanilyen módon és ugyanilyen széles terjedelemben ki kell terjeszteni a gazdasági tevékenységre is. Mint minden baloldali embernek, a piacra nekem is negatív a reakció. A gazdaság terén én a szabadságot nem védem annyira.”¹⁵

Alapművét (*Socialismo liberale*) Carlo Rosselli 1920–1928 között írta, de az csak 1930-ban jelent meg francia nyelven Stefan Priacel kiadásában (Librairie Valois, Paris). Rosselli nem fogadta el a marxi elképzelést, Marxot a könyvtárak „haragos egerének” nevezte, a teóriáról

¹⁵ Sergio Benvenuto: *Destra e Sinistra. Conversazione con Norberto Bobbio*. Tempo Presente. 1994. okt. sz. 37.

meg azt írta, hogy az dogmatikus építmény, amely nem szenvedheti a kritika bacilusát.¹⁶ Szerinte a marxizmus történelemkonceptiójának, a történelmi materializmusnak az a logikai gyengéje, hogy *túldemonstrálja* igazságát, s ennek következtében az emberek bizonyos termelési rendszerekben mozgatott bábok lesznek. „Mindannyian világosan kell hogy lássuk a Szovjetunióról – a bürokrácia elefantiázisát, a mindent elöntő államot, minden egyéni szabadság és autonómia elpusztítását, hogy csakis a vezetőket stimulálják, a végrehajtók hátrányára. Hogy a boldogságról ne is beszéljünk.”¹⁷ (Más szempontból, de pontosan ugyanaz volt a véleménye Trockijnak is *Az elárult forradalom* című munkájában.)

Rosselli liberalizmus-definíciója meglepően egybeesik Fr. A. Hayek híres megfogalmazásával, legalábbis azzal, amelyet a *Miért nem vagyok konzervatív?* című tanulmányában ad. Tehát – legegyszerűbb megfogalmazásában – a liberalizmus mint politikai elmélet az emberi szellem szabadságából indul ki, a szabadságot a legmagasabb rendű célnak és eszköznek tartja, az emberi együttélés abszolút szabályozójának. (A szellemből kiindulni a 20. század filozófiai tradíciójában csak annak a szemérmes takarása, hogy a kanti szabadságfelfogás talaján állunk továbbra is.) A szabadság csak egy jelentős megszorítással lehet cél, amennyiben egy olyan társadalmat hoz létre (és itt a társuláson van a hangsúly), *amely minden ember számára biztosítja személyiségének teljes kibontakozását*. Eszközszerűségében világos kell hogy legyen: a szabadság nem „terjeszthető” és nem kötelezőnyjellegű, az egymást követő generációk kemény munkájának eredményeként lehet csak a birtokába jutni. Ez a liberalizmus a szabadságot nem valamilyen természet adta dolognak fogja fel, hanem mint fejlődést, kibontakozást. Nem születünk szabadnak, hanem szabadok leszünk. Szabadságunkat autonóm tudatunk figyelmes és tevékeny működtetése révén tudjuk fenntartani, folyamatosan kell azt gyakorolnunk is. „Az igazság hite felér azzal a nyilatkozattal, amely szerint bizunk az emberben, végtelen tökéletesíthetőségében, önmeghatározási lehetőségében – ennek az igazsága a veleszületettség. A szabadelvű per definitionem nem lehet szkeptikus. Hite van, visszaver minden dogmatikus megnyilatkozást – mindezeket még akkor is, ha magának és az életnek tragikus értelmet tulajdonít. Mindezeket absztrakt értelemben.”¹⁸

Rosselli is szemlézi a liberalizmus történeti evolúciójának legfontosabb szakaszait, ezek után pedig kijelenti, hogy a szocializmus a liberalizmus jog szerinti örököse, mert:

A szocializmus nem egyéb, mint a szabadság elvének a végső következményekig való vitele, ugyanis a cselekvő liberalizmus a munkásosztály tevékenysége, az a szabadság, amelynek alanyai a szegények és elnyomottak. A szocialista elméletnek megfelelően a lelkiismereti szabadság és a politikai szabadságjogok elismerése (mindenki számára egyenlően) a politikai elmélet lényeges mozzanata, de csak relatív értéke van azok számára, akik az anyagi és morális nyomor miatt, immanens feltételezettségben egyszerűen nem tudják a jelentőségét felfogni és értékelni. A szabadság, amennyiben nem párosul egy minimális gazdasági autonómiával, ha nem emancipálja alapvető szükségleteitől, nem létezik az egyén számára, tiszta fantazmagória.

Az alapvető szükségleteinek alávetett egyén szubjektivitásának rabszolgája, és az élet is csak hívságosság: az anyagi szükségletek tulajdona. A szubjektum jogilag szabad, *tényleg* szolgál, s a sors iróniája folytán főleg a szolgaság fejlődik. Egy középssabadság biztosítása érdekében vissza kellene térni bizonyos alapelvekhez: a méltóság és felelősség *in extenso* társadalmi újraértékeléséhez.

¹⁶ Carlo Rosselli: *Socialismo liberale e altri scritti*. Torino 1973. 371.

¹⁷ *I. m.* 24.

¹⁸ Friedrich A. Hayek: *The Constitution of Liberty*. London 1960. 166.

Így hát, jóllehet a liberalizmust és szocializmust a történelem folyamán egymással ellentétben állóknak minősítették, mégis bensőséges összefüggésben vannak. A liberális eszme történelmi értelemben túllép a burzsoázián. A dolgok idáig egyszerűnek tűnnek. Ámde – mondja Rosselli – a szocializmus számára a veszély pontosan abban áll, hogy megfeledezik erről az örökségről. Egy részletekbe menően meghatározott társadalmi állam lebeg a szemei előtt, s a szocialisták elfelejtik, hogy a politikai harcot liberális és demokratikus elvek és eszmék kell hogy irányítsák. A liberális módszer kulcsát önkormányzatnak hívják, ez a módszer azt kívánja, hogy a népek és osztályok, miként az egyének, önmagukat igazgassák, saját erőből, kényszerítő vagy paternalista beavatkozásoktól mentesen. A módszernek pedagógiai erői is vannak, amennyiben arra készíti az embereket, hogy képességeiknek megfelelően cselekedjenek, hogy intézményeket hozzanak létre, cselekvően vegyenek részt az állami életben. A *polgári szerződés*, amelynek minden politikai tevékenység középpontjában kell állnia, minden társadalmi fél számára biztosíték arra nézve, hogy semmilyen esetben – még politikai marginalizációjakor sem zárják ki a politikai mező népi aljából.

Rosselli gondolatmenetének is megvannak a maga idealista és metateoretikus elemei, de azokra a történelmi okokra is rámutat, amelyek a burzsoáziát és az olasz társadalom jelentős rétegeit Mussolini korporatív állama felé fordították. Másfelől a megközelítésmód, a politikai elmélet univerzalizmusa specifikus kérdéseket vet fel. A kantianus eredetű politikaelmélet és politikai filozófia, amennyiben az erkölcsi törvényeket elvont értékekre alapozza, meghökkenően szolipszista következtetésekhez vezethet, s úgy tűnik, ezeknek a végső természetével Immanuel Kant nem számolt (Max Scheler azonban már igen). Ezek egyike az egyén módszertani problémájával kapcsolatos: ha az individuum, amely elvont értékekhez kötődik, képtelen „megérteni” a Másikat mint értéket, az interszubjektív kommunikáció – a társadalom tulajdonképpen alapja – megvalósíthatatlan marad. S ilyenkor a *konszenzus*, a *szolidaritás* is elmarad. Íme, miért tartja a felszabadítás-teológia és -etika (ez a specifikusan latin-amerikai gondolkodási irányzat) szükségszerűen meghaladandónak a kanti etikát és politikai filozófiát. (De a marxizmust is.) José Ramos Regidor szerint a felszabadítás teológiájának középpontjában nem a marxizmus áll, hanem a *szegény*. A szegénynek pedig sok értelme van, nemcsak gazdasági, hanem politikai, szociális, kulturális stb. is.¹⁹

Gondolatmenetünk eme pontján szükségszerű az exkurzus, tekintettel arra, hogy a fentiekben jelzett problematika megjelenik a kortárs elméleti diskurzusban, a tisztán történelmi beállításon itt túl kell lépnünk, s az olasz filozófusok problémafelvetését a jelen társadalomfilozófiai vitái felől látnunk. Mondjuk egy sajátos hermeneutikai eljárás ez. E fontos elméleti áramlatnak – amelynek immár rendszeres kifejtése is van – legjelentősebb képviselője, mondhatni egyik alapító atyja Enrique Dussel.²⁰ Kiindulópontja az, hogy a kanti módszertani individuum olyan Énre vonatkozik, amely még az evangéliumi értékek alapján sem képes túllépni szubjektivitására. A híres parancs azt kéri: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat!” Ámde a felszabadítási morál szerint ennek úgy kellene hangzania, hogy „szeresd felebarátodat, mint felebarátodat”. A

¹⁹ José Ramos Regidor: *La teología delta liberazione*. Roma 1996. 13.

²⁰ Enrique Dussel Argentínában született 1934-ben. Filozófiai (Madrid), történelmi és teológiai (Párizs) tanulmányokat folytatott. Paul Gauthier-t követve két évig élt Izraelben. Közben folyamatosan kiérlelte azon elképzelését, mely szerint a latin-amerikai katolikus egyház történetét a szegények szempontjából kellene megírni. E célból hozta létre híres munkacsoportját (CEHILA Comision de estudios de la historia de la iglesia latinoamericana). Filozófiai és etikai rendszert dolgozott ki, amely egyben a modernitás kritikája is. Jelenleg Mexikóváros Autonóm Egyeteme Etika és Vallástörténet Tanszékének docense. Fontosabb – témánkba vágó – művei: *Filosofia delta liberazione Queriniana*. Brescia 1992; *Etica comunitaria Cittadella*. Assisi 1990; *L'occultamento dell'altro All'origine del mito della modernita*. Celleno 1993.

dolog lényege tehát pontosan abban állana, hogy bekapcsolhassuk a diskurzusból mindig kima-radó Másikat, hogy valóságos dialógussá alakítsuk a monológot. Ha valóban el akarjuk érni az evangéliumi értékeket, akkor túl kell lépniünk a morális értékek absztrakcióin és a kanti szub-jektumon.

E ponton E. Dussel mesterének, Franz Hinkelhammertnek két érvéhez nyúl vissza. Az etikai tényekről, az etikai ténylegességről („faptibilitás”) szóló fejtegetéseiben Franz Hinkelhammert Max Scheler materiális értéketikájára emlékeztető véleménye az, hogy az etikai cselekvés meg-ítélésakor számolnunk kell a döntések anyagi feltételeivel. A különböző egyéni és társadalmi célok a társadalom gazdasági rendszerében vannak kódolva. A technikai szempontból lehetsé-gesnek bizonyuló társadalmi tervezetek lehetségessége fölött az *igent* vagy a *nemet* a gazdasági tények mondják ki. Másfelől a gazdaság mindig eleven, képességeik teljes spektrumával ren-delkező alanyokkal számol, holott a valóság nem ez. (Elfelejtődött Platón és Arisztotelész egy-kori rögeszmés kérdése, ti. hogy voltaképpen hány emberből is áll a polisz.) Túl kell tehát lépni a még akár a Jürgen Habermas, John Rawls vagy Karl-Otto Apel fémjelezte transzcendentaliz-muson is, s az egyetemes episztemológiai elv ez esetben inkább a „lehetetlenség empirikus ál-talánosságának alapelve” kellene hogy legyen. A célból, hogy a Másik felszabadításának etiká-ját kidolgozhassuk, tehát lehetőségtényeket, az etika csak ezáltal lehet tényleges. Dussel egyik olasz kommentátora még sarkosabban fogalmaz: a transzcendentális modellek csupán a Másik okkultációjának, elrejtésének célját szolgálják. A felszabadítás etikája pontosan a Másikat kívánja a kommunikációs közösség tagjává tenni. E ponton – hangsúlyozza Antonio Infranca²¹ – a transzcendentális szolipszizmus meghaladása (s emlékezzünk, ez volt a célkitűzése Edmund Husserl késői művének, a *Karteziánus meditációknak* is) akkor válik majd lehetségessé, ha a Másik számára lehetővé tesszük a kifejezésaktust (*acto de habla*), az interpelláció lehetőségét.

Nyilvánvaló, hogy Dussel értekezésének kritikai vonzata is van, olyan értelemben, hogy az Első Világ filozófiájának is köszönhető a Harmadik Világ mai állapota. Kétségtelen, hogy Dussel filozófiája a liberalizmus utópiájának a lehetőségét támasztja alá a kommunikációs társadalomról kialakított felfogással.

Egy 1995-ben megjelent művében Furio Diaz egy *demonstratio* céljából eleveníti fel a libe-ralizmus nagy francia forradalom utáni szakaszának legfontosabb eszméit. Demonstrációja párhuzamos egy, a MicroMegában megjelent vita anyagával, amely a szabadelvűség fő eszméi-nek és az utópiának a viszonyával foglalkozik. Az angolszász felfogásban – amint W.S. Holmes hangsúlyozza – a liberalizmus nem utópia, mert (és itt Tocqueville-re hivatkozik): „Amerikában a szabad szokások szabad intézményeket szültek. Franciaországban a szabad intézmények fel-adata, hogy szabad szokásokat hozzanak létre.” Furio Diaz Salvatore Veca véleményéhez csat-lakozik mondván, hogy ahol egy politikai napirend (*agenda*) kérdése megjelenik, ott implicite az eszmékben gyökerező tervről is szó van.²² Hozzáteszi, hogy magának a haladásnak a diskur-zusokban megjelenő kifejezése is a haladás jele.

A szabad társadalom modelljeit korlátozott értelemben egyfajta utópiának tarthatjuk, ame-lyek a társadalomban elérhető szabadságról szóló beszédmodot átalakítják, s ezzel eljutunk a szabad társadalom politikai kötelezettségeinek kérdéséhez. Kiemelkedő tanulmányában Richard T. Allen például Fr. A. Hayek elképzeléseiből indul ki, összevetvén azokat Polányi Mihály meg-felelő nézeteivel. Ami Hayeknél *kozmosz*, Polányinál *spontán rend*ként jelenik meg, a *taxis*

²¹ Antonio Infranca: *La nuova responsabilità degli intellettuali. La rifondazione dell'etica a partire della filosofia delta liberazione latinoamericana*. Revista di Studi Filosofici 1996. 3. 88.

²² Furio Diaz: *L'utopia liberale*. Bari 1995. 90.

megfelelője a *korporatív rend*. Még fontosabb, hogy az egyéni cselekvést interaktív módon képzelik el, amely jóllehet a *taxis* normatív utasítása szerint zajlik, a *kozmosz* elveit kell hogy fenntartsa.²³

A Nagy Társadalom olyan individuumokból áll, akik örökölték viszonyaikat az azokat meghatározó normákkal együtt. Másfelől ugyanezek az individuumok olyan viszonyokba lépnek, amelyeknek a normáit ők szabják meg. A „hatóság” pozitív kötelezettsége jogok és kötelezettségek, amelyeket a szerződő felek magukra vállalnak. A szociális tervezés alapelve az, hogy a szerződés szabadsága nélkül a liberális társadalmat sem lehet fenntartani. A szerző felhívja a figyelmet a társadalom „érzelmi határainak” a fontosságára. A társadalmi értékekkel való azonosulás ezekben az érzelmi zónákban zajlik, amit jelentős lélektani haladásnak tekinthetünk, és amellyel a társadalmi *management*nek számolnia kell, a tét ugyanis a liberális társadalom alapértékei.

Karl Popper alapelvével szemben, mely szerint a szabad társadalom nyílt társadalom, első sorban a hiedelmek sokasága jellemzi, ezt kell hivatásszerűen fenntartania. Ezeket nem az *igaz* vagy *hamis* logikai kategóriáival közelíthetjük meg, hanem egy olyan episztemológiai eljárással, amely a hagyomány szabadságának ellentmondó elemeit mintegy kiszűri.

Bizonyos történeti és elméleti pillanatokban a kutatónak, a filozófusnak újra kell értékelnie a szabadság fogalmát (s ezzel kapcsolatban a szubjektum, a személy, az autonómia, az individuum kérdését), új célrendszerbe kell állítania tartalmát, de ha ez nem sikerül neki, legalábbis figyelnie kell a kor uralkodó kritikus személyiségeinek opcióira – ilyen a mi szövegünk kontextusában a nem véletlenül megjelenített Matteotti volt. Ez az „újrászemlézés” ideológiai csapdákat is rejt, ezekkel pedig a teoretikusnak – hogy irányt ne tévesszen – folyamatosan tisztában kell lennie.

E paradigma legszemléletesebb példája Benedetto Croce. Az olasz filozófus (a klasszikus német ideológia tradícióinak megfelelően) a szabadságot helyezte a filozófia középpontjába, ámde Carlo Galeotti véleménye szerint a szabadságról egy túlságosan is teoretikus álláspontot alakított ki, méghozzá történelmi kulcshelyzetben.²⁴ A későbbi kötetben is publikált nagy tanulmányának (*A proposito della teoria della libertà*) legjellemzőbb mozzanatai azok, amelyeknek értelmében Croce, „a tiszta intellektus” semmilyen irányba nem kötelezi el magát, másfelől semmilyen meghatározottság nem világlik ki belőle egy olyan drámai pillanatban, amikor a fasizmus uralma korlátlan. Az olasz értelmiség egy részének véleményét hangsúlyozva Carlo Galeotti megjegyzi: „Croce mondanivalója egyáltalán nem ad fogódzókat a fiatalok számára, akik viszont tőle pontos cselekvési útmutatást vártak.”²⁵ (Azt se feledjük el, hogy a szabadság-elméletek – elég ha csak John Dewey nevére hivatkozom itt – a német idealizmus koordináta-rendszerén túl a 20. században illendő módon a szabad cselekvés elméletét is tartalmazzák.) Ezek szerint Croce azt a hibát követte el, amit Karl Popper *esszencializmus*nak nevez. Croce erőfeszítése továbbra is a *meghatározásra* irányult, a szabadság lényegének individualizálására. Ez az eljárás azonban fényévnnyi távolságra van a John Stuart Millétől, aki – az olasz filozófus véleménye szerint – feladta az igazi kutatást a szabadság védelmét szolgáló bizonyos praktikus szabályokért, ámde a valódi problémával nem foglalkozott, ti. azzal, hogy a szabadság pontos fogalmát fenntartsa, fejlessze és gazdagítsa, és hogy az ezzel kapcsolatos filozófiai elméletet kidolgozza.

²³ Richard T. Allen: *Beyond Liberalism*. Polanyiana. Volume 5. Number 1. Bp. 1996. 10. és Paul Nagy: *Philosophy in a different voice*. I. m. 104.

²⁴ Carlo Galeotti: *Prefazione a Benedetto Croce. A proposito della teoria filosofica della libertà*. Róma 1994.

²⁵ I. m. 3.

Idézett munkájában Croce a szabadság három fokozatát, avagy három aspektusát mutatja be, anélkül azonban, hogy a cselekvés szempontjából hierarchikus rendbe állítaná őket. De azt sem exponálja, hogy melyik stádiumnak milyen specifikus belső problematikája van. Croce – hangsúlyozza Galeotti – nem teszi fel a legfontosabb kérdést, azaz hogy miként lehet a szabadságot megvédeni, hogyan születnek a zsarnokságok, és hogyan ismerik el a totalitárius rendszereket. Ebben a periódusban, amikor Croce a szabadság tiszta fogalmával foglalkozik, írja Karl Popper alapvető művét (*The Open Society and its Enemies*), azzal a pontos céllal, hogy sajátos és valóságos eszközöket biztosítson egy nyílt és szabad társadalom megalapozása számára. El kell ismernünk, hogy a filozófiai hagyomány szempontjából Croce bírálóinak némiképpen igaza van: a tulajdonképpeni szabadságfilozófia születésekor Spinoza – a lelkiismereti szabadság védelmében – nem rettent vissza a polémiától, azaz az intellektuális cselekvéstől.

A három stádium tehát: *a szabadság mint a történelem teremtménye; a szabadság mint a zsarnokság megdöntésének gyakorlati eredménye; a szabadság mint filozófiai fogalom* a tiszta hegelianus séma. Végeredményben a crocei szabadság egy szabad szellemiséghez kötődik, egy lelki beállítódáshoz. (Ez a szabad szellemiség azonban így nem lehet adottság és evidencia: ezt is meg a lelkeséget is túlságosan képesek az intézmények meg a politika „beállítani”, elég ha csak századunk nagy antiutópiáira gondolunk, az effajta működést leíró mechanizmusokra.)

Mivel magyarázható mégis Croce tisztán szellemi álláspontja? Az olasz filozófus a történelmi materializmus elszánt kritikusa volt, a marxistáknak elsősorban azt rótta fel, hogy a valóságos-tényszerű és a formális-polgári szabadságot teljesen félreértették és összekeverték. Ezáltal azt az elméleti paradigmát érvényesítették, amely szerint a szabadság egyik formáját fel kell számolni a másik kedvéért, azért, hogy az „ő” valóságos szabadságukat instaurálják; Croce kritikusként alighanem eredetibb volt, mint elméletíróként. Az elit értelmiségi álláspontját megtestesítő véleménye az volt, hogy a tömegek – így – soha, semmilyen történelmi időben nem kívánnak „szabadok lenni”. Ennek kívánása mindig a szellemi és történelmi elit feladata volt. És ha ezt nem lehetett is „megvalósítani”, legalább fenn kellett tartani az emberek tudatában azt, amit a szabadság szükségletének nevezünk (*le besoin de la liberté*).²⁶

Újabb, a liberalizmusnak szentelt monográfiájában, amelyben teljességgel elismeri De Ruggiero érdemeit, Giuseppe Bedeschi két ponton bírálja elődje klasszikussá vált művét. Elsősorban – állítja – a római La Sapienza Egyetem professzorai, De Ruggiero és kisebb mértékben Croce is tévesen értelmezték Hegelt s impliciten a német idealizmus lényegét, azt vélvén, hogy a filozófia középponti eleme az önmagát megvalósító szabadság. Ez a kritika jogos, lévén hogy Hegel szabadság-koncepciója heteronóm, dualista: a *Jogfilozófiában*, noha kiemelten fontos szerepet tulajdonít az egyénnek, mégis a politikai társadalom lényegének az államot tartja. Másodsorban – állítja Bedeschi – liberalizmus és demokrácia között az átmenet megkerülhetetlen. Abban a pillanatban, amikor – a jogegyenlőség alapján – a szabadság a köz javává válik, és elterjed a társadalomban, immár automatikusan a demokrácia problémakörében vagyunk. Ami ismét az *egyes szabadságok* eltűnésének a kérdését veti fel.

De Ruggiero szellemében Bedeschi „átírja” és folytatja az olasz liberalizmus történetének szentelt paragrafust. A crocei liberalizmus elemzésében arra helyezi a hangsúlyt, hogy jóllehet Croce kiemeli egy liberális „metapolitika” fontosságát, amely a liberális alapelveknek megfe-

²⁶ Nem hagyhatok ki itt egy szépséges adalékot. 1949-ben Márai Sándor meglátogatta Crocét Nápolyban. *Napló*-jában ekkor így jegyezte fel Croce szavait: „a szabadság... a szabadsággal baj van a világban. A tömegek nem akarják a szabadságot. A németeknek sem kell a szabadság. A tömeg soha nem akarta a szabadságot semmilyen korban. Mindig az elit, a szellemi, a történelmi elit feladata volt, hogy akarja a szabadságot, s ha nem is lehet megvalósítani, akkor is fenn kell tartani az emberek öntudatában a szabadság igényét.” Bp. 1990. 103.

lelő etikai állam létrehozását célozza, mégsem képes egy liberális *politikát* megalapozni. (Persze azt is nehezen lehetne állítani, hogy Crocénak ilyen célja egyáltalán lett volna.)

Bedeschi kitér Luigi Einaudi kivételes szerepére, ő ugyanis az olasz politikatörténet számára kulcsfontosságúnak számító művében egy általa *liberizmusnak* nevezett eszmerendszer körvonalait vázolta fel.²⁷ E liberizmusnak szerinte a gazdasági valóságban kell gyökereznie, és a felszabadításhoz szükséges *eszközöket* kell létrehozni. Aszketikus liberalizmus lett volna ez, a hangsúlyok benne az anyagi és morális tökéletesedéshez vezető erőfeszítésre esnek, amelyben a társadalom minden számottevő tényezője részt vett volna. Einaudi a liberalizmusban tehát egy, a társadalom egészségét visszaállító eszközt látott.

Könyvének XII. fejezetében Bedeschi felhívja a figyelmet a Croce-tanítvány Carlo Antoni művének a fontosságára. Antoni a természetjog „restaurációjának” szükségszerűségéből indult ki. A szabadság megközelítésének kardinális pontja szerinte a tevékeny alany individualitása, ennek értékét csak tevékenységének eredményeiből tudjuk megítélni. Az egyetemes nagyon is egyéni. Antoni szerint az egyén immanenciájának a hangsúlyozása helyett, amely nyilvánvalóvá tette volna a szellemi képességek különbségét, ezt az immanenciát egy módszertanilag helytelen transzcendenciával cserélték fel.²⁸

A továbbiakban a szerző Guido Calogero liberálszocializmusát emeli ki. Calogero a már érintett Carlo Rosselli mellett a társadalmi igazságosságról folytatott diskurzus folyamatosságát hangsúlyozza. „Egyetlen igazi liberális sem feledkezhetik meg arról – mondja –, hogy a másik jelenlétét és hangját biztosítani a társadalomban (a szólásszabadság önmagában ennek csak a lehetősége) *eszközök* kérdése. Ez persze egyféle elméleti szocializmushoz vezet – amely viszont soha nem lehet államszocializmus.”²⁹

Bedeschi legeredetibb észrevételei azonban kétségtelenül a szabad választás értékjellegére vonatkoznak. Nyilvánvalóan igaz, hangsúlyozza, hogy a liberalizmus alapja a természetjog, úgy, ahogyan azt Locke, Montesquieu, Kant és Benjamin Constant értelmezték. Jeremy Benthammel kezdődően azonban a liberalizmus apriorisztikus jusnaturalista alapjaihoz utilitárius alapelvek is járultak. Bentham álláspontja lévén az, hogy a jó törvényhozónak nem annyira elvontnak, mint sokkal inkább konkrétan és empirikusnak kell lennie. Benthamet pedig John Stuart Mill követte ezen az úton.

A legfontosabb tanulság a számunkra – hangsúlyozza Bedeschi – mégis a marxista kommunizmus bukása kell hogy legyen.³⁰ Ez az individumba vetett hitre, az ember méltóságának, jogainak, alkotóképességének a fontosságára figyelmeztet. Ez a hit – melyet e sorok írója is osztott, amikor a hetvenes évek közepétől e kérdés kutatásának szentelte magát – azt jelenti, hogy az individuum feláldozása elméletben és gyakorlatban mindig egy embertelen társadalomhoz vezet, tehát a társadalom politikai törvényeinek a középpontjában módszertanilag az individuális szabadságnak kell állnia.

Bedeschi szerint a liberalizmus alapjában véve értékválasztás, amelyet nem tudunk tudományosan megalapozni (lévén, hogy a tudomány nem értékválasztásokkal foglalkozik). Ezért teljesen ábrándos dolog az a célkitűzés, hogy a liberalizmusnak valamilyen episztemológiai

²⁷ Luigi Einaudi: *Liberismo e liberalismo*. Torino 1987. 43. (Luigi Einaudi művét rendkívül nagyra értékeli napjaink olasz gondolkodói. 1987-ben Norberto Bobbio monográfiát szentelt neki *Il pensiero politico di Luigi Einaudi* címmel.

²⁸ Carlo Antoni: *La restaurazione del diritto di natura*. Venezia 1959. 36.

²⁹ Guido Calogero: *La giustizia e la libertà. = Le regole della democrazia e le ragioni del socialismo*. Róma 1968. 40.

³⁰ Giuseppe Bedeschi: *Storia del pensiero liberale*. Bari 1992. 46.

alapot biztosítsunk. Erre a következtetésre vezetnek Karl R. Popper megállapításai is, aki a *társadalmi egyet nem értés* fontosságára hívja fel a figyelmet, mint olyasvalamire, ami a társadalom működtetésének a „technikai oldalait” állítja előtérbe, ezek megnyilvánulásai elsősorban a kormány és a parlament tevékenységéhez kapcsolódnak. Soha nem szabad viszont a társadalom általános újratervezésének elméleteihez nyúlni, az ugyanis egy befejezett tudományos elméletet és abszolút, egyetemes értékű gondolatmenetet feltételezne.

A tudományos racionalitás tehát nem tudja megoldani az értékbe vetett hitnek, valamint „az emberi méltóságok kiegyenlítésének” a problémáját. Mindezek a liberális gondolkodás etikai-politikai alapjainak egy immanens vonzatát emelik ki, e gondolkodás tehát nem is létezhet egy olyan pontos értékválasztás nélkül, amely az individualitáshoz kapcsolódik, de – s itt következik az a feltétel, amelyet soha nem értenek meg, vagy mindig félreértenek a liberalizmus természetét voltaképpen nem értő vagy félreértő „teoretikusok” – ennek az individualitásnak mindig feltétele a sokaság, enélkül nem tud terjeszkedni, bővülni, valamilyen excendenciára szert tenni. Ez az igazi liberális paradoxon: az individualitás legfőbb érdeke a sokaság. Amikor tehát az értékválasztásról mint sajátos hitkérdésről beszélünk, ennek a hitnek ama sajátosságát kell kiemelnünk, mely szerint ez egy érték sokaság-hit, hiszen a különböző eszmék és vélemények sokasága nélkül nyilván nem beszélhetünk liberalizmusról. Minden társadalomnak megvan a maga érték skálája – jegyezte meg Hayek –, amelyet mi tiszteletben kell hogy tartsunk, még akkor is, ha nem értünk egyet ezen értékekkel; ez a tény maga az individuális személyiség értékesség fogalmának része. Az értékek sokféleségének elismerése – ez az alapja minden olyanféle cselekvésnek, amely liberálisnak tartja magát.³¹

A jellegzetesen liberális szempontú munkák, valamint a történeti feldolgozások mellett azonban elmélyült alapkutatások is folynak a szabadságfilozófiák témakörében. 1976-ban jelent meg Luigi Pareyson Fichte-monográfiája, a fichtei szabadságfogalom eredeti intencióit kiemelő, annak céltudatosságát és genuin „üzenetét” kiemelő példamutató tanulmány. Pareyson elsősorban a korabeli interpretációk típusait rekonstruálja – és főleg a német nyelvterületen –, művének alapeszméje szerint *nincs két Fichte*, lévén, hogy ezzel az alapeszmével elég gyakran találkozunk a filozófiatörténeti szakirodalomban. A német idealizmusra vetítve: Fichtének tehát nincs két ideatana, hanem ugyanannak az elképzelésnek a két hiposztázációjáról van szó.³² Rendszerének középpontjába Fichte az emberi szabadságot helyezte, és ehhez kapcsolta a filozófiának mint episztemológiai értékkel bíró sajátos hitnek a lehetőségét. Ezt a Fichtét – Pareyson szerint – Kant és Hegel egyrészt nem olvasta, másrészt nem értette meg, jóllehet Fichte a Kant és Hegel filozófiai eszménye közötti valaminő átmenetet testesített meg. Schelling félreértette, jóllehet pályájának egy bizonyos szakaszában Fichte követőjének vallotta magát. Pareyson szerint Fichtét csak ma tudjuk igazán követni és megérteni, részben Karl Jaspers olvasatának is köszönhetően, aki – Kierkegaard egykori példamutató tanácsát követve – eltekint a klasszikus német filozófia értelmezésében meghonosodott iskolás és értelmetlen eszmegenealógiától és az ideák „családfájától”. Újabb monográfiájában Claudio Cesa azokra az okokra figyelmeztet, amelyek miatt a kor Franciaországában sokkal inkább megértették és értékelték Fichtét.³³

³¹ Friedrich von Hayek: *La società libera*. Firenze 1969. 101.

³² Luigi Pareyson: *Fichte. Il sistema della libertà*. Milano 1976. 35.

³³ Claudio Cesa: *Introduzione a Fichte*. Laterza 1994. 200.

Jóllehet Alain Touraine szerint „a liberális sokk” véget ért,³⁴ mégis én úgy látom, hogy legalábbis olasz vonatkozásban ez korántsem így van. A kérdésnek szentelt konferencián (Firenze, 1995. május) a jelenlevők, közöttük a legtekintélyesebb mai olasz gondolkodók, a szabadság-filozófiát és a liberalizmust a nemzeti hagyomány olyan részének tartották, amely a folyamatos-ságot biztosítja, másrészt programatikus kutatási szempontokat is megfogalmaztak. A „nagyok” tanítványai és kortársai (Bobbio és Del Noce) végigvitatkozták a 20. századot, és azt teszik ma is – biztosítják a nemzeti *débat* karakterét és színvonalát.³⁵

Róma, 1998

20th century Italian thinkers about freedom. This study, which is part of a longer monograph, presents the standpoint of contemporary Italian thinkers about the problematic of freedom and about liberalism in their contexts. Among these there were active politicians as well: Piero Gobetti, Carlo Rosselli, Luigi Einaudi. They were the creators of the typical Italian liberal-socialist way of thinking, which is also represented (in his own left-wing conception) by the most significant contemporary thinker Norberto Bobbio. This trend inevitably links freedom to the dimension of the individual act, also as a critic of the opinion of a very influential 20th century philosopher Benedetto Croce, who in his hegelian idealism stresses the thought quality of freedom. The study also deals with certain aspects of the Latin American liberation philosophy which explain the problematic of liberal socialism, and consider the (kantian) transcendental philosophy of freedom unmainainable. Another important focus of this essay is the evaluation of basic research: it pays respect to Guido de Ruggiero's work which appeared in 1925, *The history of European liberalism*; and it also presents another monograph dealing with the value-reference of liberalism (Giuseppe Bedeschi: *The history of liberalism*). Finally this work gives the resume of basic research referring to philosophy of freedom, starting with a specific example: the re-evaluation of J.G. Fichte's conception (Luigi Pareyson, Claudio Cesa). The conclusion is that the above mentioned trends are still the representatives of the traditional national deep structure of the Italian philosophy.

³⁴ Alain Touraine: „*Fine dello shock liberale*”. L'Unità 1994. III. 26. 2.

³⁵ E tanulmányban még csak nem is érinthettem a konferenciákat, a szervezett kutatást. Csak példaként említem a kiváló összehasonlító monográfiát, a meranói olasz–német intézet kiadványát: *L'idea di libertà nella cultura delle aree linguistiche italiana e tedesca*. Merano 1989.

Veress Károly

A nemzedéki viszonyok az időben*

A nemzedékváltás mélyebb időszerkezetének, valamint a történelemben és a kultúrában játszott szerepének vizsgálata megkívánja a nemzedéki viszonyok körültekintőbb filozófiai elemzését. A nemzedéki viszonyok természete a külső fizikai idő, valamint a belső élményidő vonatkozásában egyaránt elgondolható és elemezhető. Csakis a kettő együtt vezethet el a nemzedékváltás belső időstruktúrájának és a nemzedéki viszonyokban megmutatkozó immanens dinamikájának megközelítő feltáráshoz és leírásához.

Különidejű egyidejűségek

Egy nemzedékhez tartozó egyének léthelyzetét nagyjából megegyező időbeli viszonyok jellemzik. Ha egy nemzedék tagjait a történelmi-kronológiai időben behatárolható életkor tekintetében megfigyeljük, azt tapasztaljuk, hogy az időszak kezdetében, az időtartamban, valamint az idő lefolyásában nincsenek szigorú azonosságok. Az illető nemzedékhez tartozó egyének különböző időpontokban születtek, más-más – de közeli – évjáratokhoz tartoznak, s egyéni életútjuk alakulása is igen változatos. Mindezekben csak megközelítőleg találunk közös vonásokat, hasonlóságokat. Az egyéni léthelyzet nézőpontjából tekintve tehát egy nemzedék tagjainak az egymáshoz való időbeni viszonyát a *viszonylagos különidejűség* jellemzi.

Ezen túlmenően viszont ezek az egyének a „kollektív történésnek ugyanabban a szakaszában vesznek párhuzamosan részt”, mivel a megközelítőleg azonos kronológiai időben való születés, a viszonylag egyidejű ifjúkor, felnőtté válás és megöregedés megteremti számukra azt a lehetőséget, hogy ugyanazokban az eseményekben, élettartalmakban részesüljenek, mégpedig azonos jellegű tudati rétegződés jegyében. Ezeknél az egyéneknél az első benyomásként jelentkező fiatalkori élmények egyazon természetes világképben rögzülnek, ami élet- és világszemléletbeni, értékrendbeni és magatartásbani hasonlóságokat eredményez a viselkedésükben, életvitelükben, a létproblémákhoz való viszonyulásaikban. Ezeknél az egyéneknél – a létezés egyes időbeni jellemzői esetében mutatkozó bizonyos különbözőségek ellenére – az időélmény beépülése és objektivációja, az időtudat rétegződése, valamint a létmeghatározó időritmusok – a biopszichológiai és a szociokulturális ritmus – tekintetében alapvető hasonlóságok állnak fenn. Kollektív belső időmeghatározottságukat viszonylagos egyidejűség, pontosabban *különidejű egyidejűség* jellemzi. Ennek a lényegi időbeni meghatározottságnak az alapján egy nemzedékhez tartozó egyének egymás kortársainak tekinthetők. Ez kifejeződik mindabban, hogy egy nemzedék tagjai egyazon nyelvi és értelemközösséget alkotnak, létértelmezési szabályaik és szokásaik ugyanabba a hermeneutikai horizontba illeszkednek, a világ számukra azonos relevanciatarományban és érvényességi kritériumok szerint tárul fel, megnyilvánulásaik ugyanabból a közös értelemből részesülnek. Ennek köszönhetően egy nemzedék egyénei között a közvetlen interperszonális kapcsolatok nagy tömege alakul ki, intézményes és szerepkapcsolataikat pedig számottevő mértékben horizontalitás jellemzi.

Egy nemzedéken belüli viszonyok döntő többsége az *anonimitás* szférájához tartozik, ami azt jelenti, hogy a nemzedéket alkotó egyének összes alapvető viszonyulási formáit öntudatlanul is meghatározza a nemzedékhez való tartozás ténye kívülről, és áthatja a nemzedékhez való tartozás érzése belülről. Ugyanakkor az egyes nemzedékeket bizonyos fokú és változó mértékű társadalmi-kulturális differenciáltság, intézményes megosztottság jellemzi. A fiatal nemzedék

* Részlet egy nagyobb tanulmányból

szociokulturális elrendeződése homogénebb képletet mutat, az idő előrehaladtával viszont egyre differenciáltabbá válik. E kettős tendenciának megfelelően az egy nemzedékhez tartozó egyének kapcsolatformái elsődlegesen a viszonylagos egyetértésben és együttműködésben megnyilvánuló nemzedéki konszenzus jegyében alakulnak, de ez nem zárja ki sem a nemzedék tagjai között fellépő személyi konfliktusokat, sem pedig a differenciálódás folyamatában egyre erőteljesebben jelentkező csoport- és szerepkonfliktusokat.

Egyidejű különidejűségek

A nemzedékváltás folyamatában nemcsak az időbeni egymásutániség, hanem egy viszonylagos-részleges időbeni egymásmellettiesség jellemzi a nemzedékek kapcsolatát.

Az egymásmellettiesség eredendően térkategória. Időbeni értelemben a térbeliesített fizikai idő tartozékaként gondolható el, s ebben a vonatkozásban egyidejűséget jelent. Másfajta idő-kategóriák vonatkozásában azonban korántsem állapítható meg ilyen egyértelmű megfelelés az egymásmellettiesség és az egyidejűség között. Ezért felmerül a kérdés: mennyiben és milyen értelemben tekinthető bizonyos nemzedékek időbeni egymásmellettiessége *egyidejűségnek*? Itt természetesen megkülönböztetjük a nemzedékek közötti egyidejűséget a nemzedéken belüli egyidejűségtől.

Az egyidejűségnek a nemzedékek közötti viszonyokra való kihatása mindenekelőtt az egyes nemzedékeknek az *idődimenziókhöz* - jelenhez, múlthoz, jövőhöz – való viszonyában mutatkozik meg. E téren a nemzedéki különbségek kialakulásában elsősorban az *életkori sajátosságok* játszanak fő szerepet. A külső, kronológiai-történelmi idő egyazon intervallumában élő egyének különböző nemzedékekhez tartoznak az életkori közelség, illetve távolság alapján, az életrajzi helyzetből kifolyólag. A nemzedéki létezés tényállásaiban megmutatkozó különbözőségek túlnőnek a lehetséges hasonlóságokon. A reális különbségekhez legfennebb potenciális hasonlóságok társulnak „én is voltam olyan” vagy „én is leszek olyan” alapon. Ezek a különbségek az idődimenziók vonatkozásában ekképpen fogalmazhatók meg: a viszonylagos egyidejűségben élő nemzedékek ugyanabban a kronológiai időben, de nem ugyanabban a jelenben, múltban és jövőben élnek. Nemzedéki létezésükben eltérő lesz az idő dimenzionális szerkezete, mivel különböző arányban és elrendeződésben épül be a létezésükbe a jelen, a múlt és a jövő. Ezzel a probléma a nemzedéki viszonyok filozófiai elemzése során világítható meg mélyebben.

Bergson szerint a történelmi időben egymás mellett élő nemzedékek a rajtuk kívüli időt és a benne zajló eseményeket „az adott pillanatban önmagukon kívüli egyidejű helyzetek halmazaként” érzélik. Ez az egyidejűség jelenti számukra a jelent, amelyben a rajtuk kívüli dolgok megtörténnek, s amelyben a „rájuk emlékező eszmélet” számára követik egymást.¹ Bár ezek a körülmények azonosak az egymás mellett létező nemzedékek számára, mégis különbözőképpen hatnak rájuk, mivel történetüknek más-más pillanatában érik őket, hatásuk különféle mértékben felgyülemlett és tartalmilag is eltérő tapasztalatokhoz adódik hozzá, s így eltérő minőségű és intenzitású belső élményeknek a forrásává válik. Ezért bergsoni értelemben a nemzedékek egymásmellettiessége különböző tartamok egyidejűségét jelenti, ami ugyanazoknak a körülményeknek, külső történéseknek az eltérő belső átélésében és szellemi kifejeződésében nyilvánul meg. Így az, ami egy nemzedék tagjai számára a nemzedéken belüli egyidejűségként, az azonos tapasztalatok és élmények közösségeként nyilvánul meg, a nemzedékek egymáshoz való viszonyában különidejűségként mutatkozik meg. Egy külső szemlélő számára a történelmi idő-

¹ Vö. Henri Bergson: *Idő és szabadság*. Bp. 1990. 188–189.

nek adott szakaszában létező nemzedékek éppen abban különböznek egymástól, hogy bár ugyanabban a jelenben élnek, mégis ennek a vonatkozásában is és egymás vonatkozásában is voltaképpen más-más időben, eltérő időkben élnek. Ezt az időbeni viszonyt *egyidejű nemegyidejűség*nek vagy csúsztatott egyidejűségnek lehetne nevezni. Egy olyan viszonylagos-részleges egyidejűségről van szó, amelybe az egymásutániség is belejátszik. Eszerint az egyes nemzedékek tagjai az objektív történelmi idő vonatkozásában bizonyos értelemben előtt és után is élnek – egyesek inkább előtt, mások inkább után –, egymás vonatkozásában pedig *előbb* vagy *később*, ami az élmények elrendeződésében azt jelenti, hogy az, ami egyesek számára még csak jövő, mások számára éppen átélt jelen vagy már megélt múlt. Így a történelmi idő objektív egyidejűségében a különböző nemzedékek élményvilágában egymás mellé tevődik a múlt, a jelen és a jövő, külsődleges viszonyaikban pedig az előtt és az után. A nemzedékek egymásmellettsége tehát fizikai értelemben az előtt és az után viszonylagos-részleges egyidejűségét, a belső szubjektív időélmény vonatkozásában pedig a múlt–jelen–jövő viszonylagos-részleges egyidejűségét jelenti. Ennek alapján az egyes nemzedékek az egymáshoz való időbeni viszonyukban – E. Bloch kifejezésével élve – *egyidejű különidejűségek*ként, pontosabban *párhuzamos különidejűségek*ként² határozhatók meg.

Dilthey-i értelmezésben ez úgy gondolható el, hogy mindenik nemzedék a más nemzedékek számára egyszerre fizikai és eszmei realitásként is megjelenik. Az egyes nemzedékek esetében a fizikai és eszmei elemek egymáshoz viszonyított aránya és elrendeződése különbözik, és a nemzedéki létezésnek sajátos jegyeket kölcsönöz.³ Ebben a vonatkozásban a nemzedékek egyidejűsége nem annyira fizikai, mint inkább eszmei természetű egyidejűséget jelent. A fizikai idő tekintetében a nemzedékek inkább egymást követő módon léteznek. De az, ami egy nemzedék számára egy másik nemzedék létezése kapcsán fizikai értelemben már elmúlt (vagy egy jövőendő nemzedék létezése kapcsán még ténylegesen nem jött el), eszmei értelemben jelen van e nemzedék jelenébe beépülő múltként vagy jövőként. Egy konkrét nemzedék jelenbeni valóságában mindig jelen van a múlt és a jövő is az előtte és utána járó nemzedékek formájában, amelyeknek ő maga is előttje, illetve utánja a fizikai idő vonatkozásában, és jövője, illetve múltja az idő belső tapasztalata tekintetében. Egy konkrét nemzedék valóságának tehát szerves részét képezi az előtte és utána járó nemzedékek valósága is, mégpedig három vonatkozásban: *a)* az emberi tevékenységekben rögzült, a jelenben tárgyi tartalomként tovább élő múltként vagy kibontakozó jövőként; *b)* a nemzedéki tapasztalat szerves részét alkotó reflexió tárgya-

² Vö. Ernst Bloch: *Erbschaft dieser Zeit*. Erweiterte Ausgabe. Frankfurt/M. 1962. 104.

³ Dilthey felfogása szerint a jelen tartalommal telítődött, beteljesedett idő, amelynek részei egyrészt *minőségileg* különböznek egymástól, másrészt a bennük megjelenő tartalomtól függetlenül különböző *jelleggel* bírnak. Az idő folyásában az *élmény* és a hozzá kapcsolódó *jelentés* teremti meg a jelen egységét. Az élménynek az idő vonatkozásában kettős értelme van. Egyrészt a jelenlét legkisebb jelentéssel rendelkező egysége, másrészt az élet mozzanatainak az a nagyobb, átfogóbb egysége, amely az életút szempontjából való közös jelentésükön alapul. Így az élményben a jelen *valóságával* a múlt és a jövő *eszmei* mozzanatai társulnak. Dilthey kiemeli, hogy a múlt kettős vonatkozásban áll a jelenrel: egyrészt hatásaiban tovább él a jelenben, valóságos jelenbeni erőként hat, másrészt jelentősége révén eszmeileg hat a jelenre, s e jelentőség „a felidézettnek olyan sajátos karakterét adja, amely által a jelen részévé válik”. – Vö. Wilhelm Dilthey: *Vázlatok a történelmi ész kritikájához*. = *Filozófiai hermeneutika*. A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára. 4. köt. Bp. 1990. 63, 64. E szerint a dilthey-i megközelítés szerint a történelmi idő nemcsak egyszerűen folyik a nemzedékek egymást követő sorában, hanem mindenik nemzedék a maga sajátos módján fizikailag, lelkiileg és szellemileg strukturálja a rendelkezésére álló időt. Egy nemzedék nem más, mint a történelmi időfolyam minőségileg megkülönböztethető szakasza, amely sajátos, a másokétól jól elkülönülő élménytartalommal telítődik. Egy nemzedék mint sajátos élményegység a történelmi időben egyszerre lép fel fizikai és eszmei realitásként. Jelenbeni valóságába beépülnek és megjelenítődnek benne a múlt és a jövő eszmei elemei is. Ezért Ricoeur meg is jegyzi, hogy Dilthey a nemzedék fogalmát egy olyan köztes jelenségegyüttes kifejeződéseként kezeli, amely kapcsolatot teremt a külső naptári idő és a lélek belső ideje között. – Vö. Paul Ricoeur: *Temps et récit*. Tome III. Paris [1985]. 163.

ként, vagyis a jelenlegi nemzedék múltképe és jövőképe tartalmaként; c) a múltnak, illetve a jövőnek a jelenre kiható jelentéseként és ebből származó jelentőségeként. Így a nemzedékek egymáshoz való időbeni viszonya *tényleges* nem-egyidejű-egyidejűségként határozható meg.

A husserli időfelfogás alapján a nemzedékek egymáshoz való viszonyát az időbeni folytonosság és megszakítottság viszonyaként lehet értelmezni. Az egyes nemzedékek az időkontinuum tudati formák szerinti tagolásaként, artikulációjaként jelennek meg. Így az emberi tudat immanens időkontinuumában a nemzedékek rendezett sorokat alkotnak, meghatározott és tartalommal telítődött időformák egymásutániságába szerveződnek. Az időkontinuumban minden nemzedéknek megvan a maga időbeni helye – *időhelye* –, amelyet az előtte levőkhöz és az utána következőkhöz viszonyított elhelyezkedése, valamint a tartalmi identitását meghatározó sajátos időformája jelöl ki számára.⁴

A nemzedékváltás problémája ebben az összefüggésben az időtudat új formái megjelenésének a problémájaként fogható fel. Olyankor következik be, amikor a közel eső korosztályokhoz tartozó emberi egyének sokaságának tudatában a tapasztalat megszerzésének új tudati formája jelenik meg, s ez meg is mutatkozik a tapasztalati benyomások újszerű elrendeződésében. Ilyenkor a világ tudatosításának egy új módzata bontakozik ki, s ezáltal az emberi létezésnek új lehetőségei tárulnak fel. Ez az elgondolás összecseng Mannheimnak az *új kultúrahordozókra* vonatkozó szociológiai felfogásával. Mannheim szerint a történelemben fellépő új kultúrahordozók a felhalmozott kulturális javaknak és az aktuális létproblémáknak az *új módon való megközelítése*⁵ lehetőségét hozzák magukkal. Ez a tudati magatartás lényeges átalakulásával jár együtt, mivel a fellépő fiatal nemzedékek számára egy újszerű horizontban és újfajta szempontok szerint rendeződnek el a meglévő tudattartalmak, és újfajta distancia teremthető a tudat tárgyaival szemben. Ugyanakkor mindez hozzájárul a felhalmozott javakkal, a hagyomány korpuszával kapcsolatos revízió és szelekció megvalósításához, aminek következtében az aktualitásukat, életképességüket és érvényességüket veszített elemek elfelejtődnek.⁶

A husserli felfogás szerint a nemzedékváltás bár minőségi átszerveződést, átrendeződést jelent az emberi életben és kultúrában, a világszemléletben és tudatállapotokban, mégsem jelent

⁴ A husserli időfelfogás alapján a nemzedék *temporális identitásként* határozható meg, amelyen belül elkülöníthető a tartalmi identitás – a nemzedék mint „időtárgy” –, valamint az időbeni elhelyezkedésen alapuló identitás – a nemzedék mint „időhely”. A megtartó és a felidéző emlékezet egysége képezi a tudatműködésnek azt a formáját, amelyben a külső pontszerű érzéki benyomások („most-pontok”) az immanens tudati időkontinuum mentén az időtárgyak (tartalmas tartamok) rendezett sorozatává szerveződnek. Az „időbeli helyzet” („időhely”) szintén olyan kulcsfogalom, amely a nemzedéki identitás mint elhelyezkedésen alapuló identitás leírására alkalmas. Az időhely a térbeli helytől eltérően nem egy pontszerű, rögzített elhelyezkedést jelent, hanem egy meghatározott, mozgásban levő tartamot egy rendezett sorozatban. Egy jelenbeni benyomás időbeni helye voltaképpen egy folytonos távolságmódosulás, a múlttá válás irányában való távolodás attól a jelentől, amelyben helyet kapott az időben. A jelen ebben a husserli megközelítésben egyszerre „forráspont” és „határpont”, amelyből mindaz, ami kiáramlik, egyúttal hozzá is tartozik; egy folytatás kezdete. A múlt is hasonlóképpen kettős értelemben fogható fel: egyrészt a megtartó emlékezetben kitáguló jelen elmúló részeként, tehát a jelenhez tartozó és a jelenben zajló elmúlásként, voltta váló jelenként, másrészt a felidéző emlékezetben reprodukált múltként, amely emlékként emeli be a jelenbe (az emlékezés jelenébe) a már elmúlt múltat. – Vö. Edmund Husserl: *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893–1917)*. = *Husserliana* X. La Haye, Nijhoff. 1966. 24–41.

⁵ Mannheim megjegyzi, hogy az újszerű megközelítésnek két típusát lehet elkülöníteni: azt, amelyik a társadalmi helyváltoztatáson alapszik, valamint azt, amely az efféktive új életet kezdő új testi-szellemi vitális egységek fellépésével következik be, vagyis a nemzedékváltásból fakad. Ez utóbbi nélkül a társadalomban és a kultúrában nem következne be tényleges megújulás, mivel az egyszer kialakított és rögzített gondolkodási irányok, élményszerű beállítódások változatlanul érvényben maradnának, legfennebb mindig újakezdődnének. – Vö. Mannheim: *i. m.* 56.

⁶ Vö. *i. m.* 55–56.

radikális szakítást az előzményekkel. A nemzedékváltásban megmutatkozó diszkontinuitás az időfolyam immanens kontinuitásán alapul. Az egyes nemzedékek a tudat immanens időkontinuumából emelkednek ki, és abba hullanak vissza.

Az időbeni kontinuitásnak és diszkontinuitásnak ez az egysége igen sokrétűvé és árnyalttá teszi a nemzedékek egyidejűségének s ezen belül a jelennek a múlthoz és a jövőhöz való viszonya kérdését. Egy nemzedék jelenébe mint egy bizonyos mértékig kitáguló időtartamba az is beletartozik, ami közben ebből a jelenből már elmúlt, illetve ami még benne bekövetkezhet. Minden nemzedék számára kezdeti elmúló önmagától egy bizonyos út vezet az időben a mássá váló önmagához, s ez az út éppen maga a (rendelkezésre álló) idő. Önmagával való azonosságába az a másik, amivé válik, éppúgy beletartozik, mint az a kezdeti önmaga, ami azzá a mássikká válik.

Hasonlóképpen az egyik nemzedéktől a másik nemzedékhez is időbeli út vezet. Egy nemzedék időbeni helyéhez képest az objektív időben a más nemzedékek előtte vagy utána járnak, akárcsak a jelenéhez képest a múltja vagy jövője. S úgy, ahogy a jelenébe a múltja és a jövője is beletartozik, nemzedéki önzonosságába és önmeghatározásába mindazok az előtte járó és utána következő nemzedékek is beletartoznak, amelyekkel tényleges kapcsolatban, hatásösszefüggésben áll az időben. E hatásösszefüggés vonatkozásában a nemzedékek időbeni egymásutánisága részleges-viszonylagos egyidejűséggé válik. Ez azáltal lehetséges, hogy a „lélek idejének” múltja és jövője nem esik egybe a „világ idejének” előttjével és utánjával. Ugyanis egy bizonyos nemzedéknek a saját múltjára és jövőjére is kiterjedő jelene részben egybeesik az előtte és utána járó nemzedékek jövőjével, illetve múltjával. Az, ami az ő számára a jelenébe beépülő múltja, egyúttal az előtte járó nemzedék jövője is, mégpedig fordított perspektívában: ennek minél inkább kiteljesedő múltja, annak annál inkább beszűkülő jövője. Úgyisint az, ami az ő számára a jelenéből kibontakozó jövője, egyúttal az utána következő nemzedék múltja is, szintén fordított perspektívában: ennek minél inkább beszűkülő jövője, annak annál inkább kiteljesedő múltja. Ebben az összefüggésben válik ténylegesen igazolhatóvá az a tétel, hogy valamely nemzedék önmeghatározásába a másik is beletartozik. Hiszen egy adott nemzedék számára a kezdeti önmaga bizonyos értelemben a múltbeli másik is egyben, mint ahogy a mostani másik a mássá vált önmaga is egyben. Az előtte járónak a jövője volt az, ami már neki a jelen, mint ahogy az utána következőnek a múltja lesz ugyanez a jelen. Az érintkezési felületeken az előtte járóval úgy találkozik, mint múlttá váló jelenének⁷ jövőjével, s az utána következővel úgy, mint még múlttá nem vált jelenének jövőjével.

Hogyan válik lehetővé az idődimenzióknak ez a metamorfózisa? Erre a Dilthey-i és Husserl-i koncepcióknak N. Luhmannnak a szociális idő temporalizációjáról alkotott koncepciójával⁸ történő szintézise kínál magyarázatot. Ennek értelmében egy nemzedék jelene, múltja és jövője két síkon bontakozik ki: az empirikus valóság, valamint az értelmezés nyelvi-szimbolikus megjelenítődésének a szellemi síkján. Egyszerre él egy nemzedék a valóságban és annak a szellemi-tudati reprezentációkban megvalósuló értelmeződéseiben. Eszerint egy nemzedék jelenlegi jelenéhez mint valóságos jelenhez hozzátartozik a jelenlegi múlt is mint a jelenben emlékezetben tartott, kritikailag rekonstruált és értelmezett múlt, valamint a jelenlegi jövő is, mint a jelenben értelmezett és megtervezett jövő. A jelenlegi múlt mint szellemi realitás szubsztanciálisan különbözik a múltbeli jelentől, mint egyszeri, visszafordíthatatlanul elmúlt

⁷ Az idősebb nemzedék bár a jelenben él, de szimbolikusan és ténylegesen egyaránt a múlthoz kötődik. Nemcsak a múlt képét, hanem a múlt múltbeli képét is a jelenbe hozza. Vö. Edward Shils: *Tradition*. The University of Chicago Press. 1981.34, 52.

⁸ Vö. Karácsony András: *Bevezetés a tudásszociológiába*. Bp. 1995. 162–163.

tényleges múlttól, amely csupán a fennmaradt tárgyi emlékeiben mutatkozik meg töredékesen a jelenlegi jelen számára. Hasonlóképpen, a jelenlegi jövő, mint szellemi realitás, mint terv, szintén szubsztanciálisan különbözik a jövőbeli jelentől mint majdan megvalósuló, valóságos jövőtől. Mindez a nemzedékek egymáshoz való viszonyában a következőképpen rendeződik el: Egy adott nemzedék jelene csak részlegesen esik egybe az előtte járó nemzedék jelenével, más szóval jelenük valósága csak részben fedi egymást. Ugyanis az, ami az előtte járó nemzedék számára a jelenlegi jelen, vagyis a tényleges, megélt valósággént adott, ennek a nemzedéknek a jelenéhez már csupán jelenlegi múltként, tehát értelmezett és rekonstruált szellemi valósággént tartozik hozzá. Úgyszintén az, ami az előtte járó nemzedék számára csupán jelenlegi múlt volt, ennek a nemzedéknek a számára már visszavonhatatlanul elmúlt, tárgyasult múltbeli valóság.⁹ Hasonlóan alakul a helyzet a jövő irányában is. Egy adott nemzedék jelene csak részben esik egybe a közvetlenül utána következő nemzedék jelenével. Ugyanis az, ami ennek a nemzedéknek a számára még egyelőre csak a tervezés és értelmezés szellemi síkján kibontakozó jelenlegi jövő, az utána következő nemzedék számára már tényleges, vagyis jelenlegi jelen lesz. És az, ami ennek a nemzedéknek a számára az időbeli távolban a terveit meghaladóan megvalósuló jövő lesz, az utána következő nemzedék számára már a tervezett, értelmezett jelenlegi jövő formáját fogja ölteni.

Ezt a problémát szociológiai és antropológiai megközelítésben konkrétan a jelenben megjelenő múltnak a problémájaként vizsgálták. K. Mannheim a régebbi kultúrahordozók folytonos kiesését a nemzedékváltás éppoly fontos mozzanatának tartja, mint az új kultúrahordozók működésbe helyezését. Ezáltal valósul meg a jelenben a múlt megőrzésének és egyúttal meghaladásának folyamata, amely a társadalmi emlékezet, a felejtés és az újrakezdő cselekvés mozzanatát foglalja magában. A múltbeli élmények csak annyiban relevánsak, amennyiben *jelen* vannak a jelenben, s annyiban vannak jelen valóságosan, amennyiben szakadatlanul aktuálisan megtermelik és újratermelik őket. Mannheim felfogása szerint a múlt kétféleképpen lehet jelen a jelenben: tudatos mintaképekként, amelyek a jelenbeni cselekedeteket orientálják, valamint öntudatlanul „komprimált” módon, „intenzíven”, „virtuálisan”, úgy, ahogy például egy szerszám alakja magába sűríti a múltbeli tapasztalatokat. E két megjelenési formával összefügg a múlt reflexív, illetve nem reflexív birtoklása a jelen által. A múlt reflexív birtoklása akkor lép fel, amikor a múlt valamely mozzanata problematikussá válik a jelen számára, nem simul bele problémamentesen a jelen gyakorlatába. Az emlékezés a múlt szellemi jelenlétét jelenti a jelenben, és az aktuális cselekvés alapjául szolgál. A múlt reflexív birtoklása az emlékezés által valósul meg, kettős értelemben: egyrészt a múlt szelektív felidézése révén, azáltal, hogy a felejtés is hozzátartozik, s általa kihullatja a felidézett múltból mindazt, ami nem illeszkedik a jelen aktualitásához, másrészt a múlt konstruktív, kreatív feltárása révén, amely során a régiben olyan elemeket és oldalakat derít fel, amelyeket még nem vettek észre benne, de az aktuális cselekvésben hasznosíthatók.¹⁰

A mannheimi felfogás szerint tehát a múlt a valóság szellemi dimenziójaként van jelen a jelenben, olyan jelenlegi múltként, amely a mostani nemzedék emlékezetében és értelmezéseiben jelenítődik meg. Ez már nem azonos azzal az elmúlt múlttal, amely az előtte járó nemzedék valóságos jelene, vagyis a múltbeli jelen volt. Ezért mondja Mannheim, hogy két egymást követő nemzedéknek más és más az ellenfele a világban és önmagában. A fiatalok számára már

⁹ Azok a jelenségek, amelyeket a fiatalok „korábbi időknek” neveznek, az idősebbek számára még a „mi korunkhoz” tartoznak; nem azért, mert személyes emlékeik vannak róla, hanem mert kultúrájuk még abból az időből való. – Vö. Johan Huizinga: *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játékelemeinek a meghatározására*. Szeged 1990. 205.

¹⁰ Vö. Mannheim: *i.m.* 57–59.

eltűnt az az ellenfél, amellyel az idősebbek annak idején önmagukban vagy a világban harcoltak, s amelyhez fogalmi magyarázataikban, érzelmi és akarati intencióikban igazodtak. Az új nemzedék orientációja egészen más ponton kezdődik, ezért az, ami még az általa ismert öregeknek tényleges valóság volt, számára már csak a saját valóságába szelektíven beépíthető szellemi vagy virtuális realitás.¹¹

A problémának egy másik megközelítése a fenomenológiai szociológia életvilág koncepciójához kapcsolódik. Schütz és Luckmann közös írásukban¹² kiemelik, hogy az életvilágban nincs pontosan meghúzható választóvonal az elővilág és a kortárs világ között. Egyrészt az elővilág a jelen számára egy végérvényesen lezárt világ, amelyben az elődök éltek, s véget értek azok a tapasztalatok, amelyeket átéltek. Másrészt az elővilág mégis jelen van a jelenben közvetett tapasztalatok, valamint az elődök által létrehozott művek révén. Az elővilág és a kortárs világ tapasztalati szférája között kapcsolat teremthető, mivel az elővilág is elődeink kortársi világa volt, s az akkori társadalmi világ szubjektív tapasztalata éppen úgy tagolódott az elődökben, mint a kortárs világ tapasztalata bennünk. A mi kortárs világunk is utódaink kortársi világához képest hasonló elővilág lesz majd.

Az elővilág és a kortárs világ részleges egyidejűségi viszonyban áll egymással. Apámmal egy bizonyos időszakban egyidejűleg élek, mi-kapcsolatban vagyunk egymással, mégis az ő élete részben egy olyan világhoz tartozik, amely számomra már elővilág. Gyermekkori tapasztalatai a születésem előtti időkre vonatkoznak, s számomra már „történelmet” jelentenek. Ezek mégis egy embertársam tapasztalatai, amelyek egy számomra jelenvaló embertárs szubjektív értelem-összefüggéseibe rendeződnek. Az, ami nekem történelem, múltbeli jelen, számára emlék, a jelenben reprodukálható és értelmezhető múlt, jelenlegi múlt. Az, ami számomra egy lezárt, tárgyasult múltbeli valóság, számára a jelen alkotóelemeként tovább élő szellemi valóság, a jelen multidimenziója. Ugyanezt apámról is elmondhatom, mert ő is hasonló mi-kapcsolatban állt az ő apjával, és így tovább, mígnem eljutunk egy az emlékezet és a mi-kapcsolatok szféráján már végképp kívül eső anonim, a kortársi világ tapasztalati tartalmaival, tipizálásaival meg nem ragadható „társadalmi múlt”-hoz.¹³

E nemzedékek közötti viszonyrendszer az idődimenziók sajátos felcserélődését eredményezi. Sok minden, ami az én élettörténeti helyzetemben még előttem áll, tehát még jövő, a velem azonos időszakban és helyzetben élő idősebb ember számára már a múlté. Az, ami az én tényleges tapasztalásomban előlegezés, várakozás, az ő számára már beteljesült bizonyosság és emlékezet. Ő már volt „az én helyzetemben”, és már tudja, hogy mi ennek a kimenetele. Az ő „élettapasztalata” az én helyzetem értelmezési keretét szolgál – számára. Az én jövőm már az ő múltja, illetve az ő múltja – látszólag – az én jövőm. És fel nem foghatja, hogy ezt az élettapasztalatot miért nem tudja nekem átadni.¹⁴

Itt érhető tetten az egymást követő nemzedékek közötti viszonyok egyik alapvető problémája. Az idősebb nemzedék rendelkezik egy felhalmozott élettapasztalattal, egy sok szempontból igen értékes gyakorlati tudással, amelyről úgy véli, hogy elsajátítása az utána jövőket mentesíthetné a tapasztalás számos nehézségétől. Ehelyett az történik, hogy az újabb nemzedékek bizonyos értelemben *előlről* kezdik, s a maguk kísérletező módján igyekeznek megszerezni a saját tapasztalataikat, amelyek lehet hogy jórészt hasonlóak lesznek azokhoz, amelyeket készen

¹¹ I. m. 62.

¹² Alfred Schütz–Thomas Luckmann: *Az életvilág struktúrái*. = *Fenomenológia a társadalomtudományban*. Vál. Hernádi Miklós. Bp. 1984. 269–320.

¹³ Vö. uo. 305–308.

¹⁴ Vö. uo. 309.

kaphattak volna az elődöktől. Innen adódik a sok feszültséget, konfliktust szülő értetlenség az idősek részéről: miért nem fogadják el a fiatalok az egyszerűbb utat, miért választják a próbálkozás kiszámíthatatlan és kockázatos útjait? Az idősebbek joggal érzik úgy, hogy mindaz, amit életük folyamán felhalmoztak, most hiábavalóvá, értelmetlenné válik. Ezzel szemben a fiatalok úgy érzik, az idősebbek azáltal, hogy saját tapasztalataikat akarják rájuk erőszakolni, mindenképpen egy olyan világ részesévé akarják tenni őket, amely már nem az ő világuk, hanem egy olyan letűnt, elmúlt világ, amellyel szemben szeretnék a saját világukat kiépíteni. Ebben korlátozva érzik magukat az idősebb nemzedék paternalizmusa által. Ugyanis számukra – Mannheim szavaival – „az önálló kísérletező élet” kibontakoztatása a saját világteremtés útját jelenti.¹⁵ Az új nemzedék nem egy múltbeli jelenben él, hanem a saját jelenét teremti meg, egy jelenlegi jelent, s e jelen problematikájába belenőve válik kortársává önmagának, azaz ezáltal lesz történelmileg „jelenvaló”.

A probléma magyarázata a tapasztalat természetében rejlik. Hogyha a tapasztalat csupán felhalmozott tudás lenne, akkor érthetővé válna az idősebbek neheztelése, és értelmetlen ellenszegülésnek minősülne a fiatalok próbálkozása. A fenomenológiai szociológia azonban – akár csak a hermeneutika más összefüggésben – arra hívja fel a figyelmet, hogy az életvilág tapasztalata lényegében egy értelemösszefüggés, egy értelmezési rendszer, amelyben a tudáselemek a rendszer vonatkozásában nyerik el a maguk értelmét és érvényességét. Az idősebbek élettapasztalatuk alapján egy olyan értelmezési rendszerrel közelítenek a kortárs világhoz, amelyet egy elővilág termelt ki számukra, s amelyben az elővilág és a kortárs világ közös tudáselemei más értelemre és jelentőségre tesznek szert, mint a kortárs világ értelmezési rendszerében. Tehát elődeink tapasztalatai, még akkor is, ha a mieinkkel közösek, más értelemösszefüggésbe ágyazódtak, mint a mieink, s ennél fogva az „ugyanannak” látszó tapasztalat mégsem lesz ugyanaz. Ez a különbözőség a két nemzedék között az adott nemzedéki helyzetben belülről nem látható be világosan egyik nemzedék számára sem, mivel a tapasztalat két alapvető komponense a nemzedéki oppozícióban polarizálódik: az idősebbek tudásközpontú tapasztalatkonceptiójával a fiatalok értelmezésközpontú tapasztalatkonceptiója szegül szembe. A nemzedékváltás lényege itt éppen abban áll – a hagyomány tágabb problémakörére is kiterjesztve –, hogy az idősebb nemzedéknek a felhalmozott tartalmakra összpontosuló hagyománykonceptiójával szemben a fiatal nemzedék előtérbe helyezi az értelmezés szükségletét. Az, ami az idősebbek számára a tudásnak, az értékeknek és a normáknak készen álló korpusza, a fiatalabbak számára partnerré válik egy értelmezési folyamat dialogizáló játékterében. Ez a váltás ontológiai alapokon nyugszik. Az idősebbeknek a múltat a jelenbe hozó szemlélete a saját életviláguk és a kortárs világ között azonosságot tételez, a fiatalok viszont a saját életvilágukhoz képest az elővilágot, az idősebbek életvilágát egy elmúlt, letűnt világnak tekintik. A nemzedékváltásban két életvilág váltja fel egymást oly módon, hogy szellemi-tudati síkon, az értelmezések szférájában igen szövevényesen egymásba is épülnek. Minden nemzedékváltás új léteremtés is egyben.

Két nemzedék egyidejűsége tehát sohasem jelent tényleges, valóságos egybeesést vagy egymás melletti létezést. Az időbeni egymásutániségben formálódó egyidejűségben az egyik nemzedék tényleges valóságához a másik nemzedék valósága szellemi dimenzióként tartozik hozzá, s a kultúra adott rendszerében a nemzedéki létezés valóságos és szellemi-szimbolikus-nyelvi szintje egy egységes, de nemzedéki tartalmaiban differenciált egészet alkot.

¹⁵ Mannheim: *i. m.* 64.

Időszemlélet és létértelmezés

Ez a probléma még mélyebben megvilágítható a heideggeri nemzedékfelfogás alapján. A nemzedéki létezés a jelenvalólét oly módon való történését jelenti, amelynek során megmutatkozik mély, lényegi időbenisége, de egyszersmind bizonyos fokig ki is vonja magát az időből. Az idő egyszerre lesz a nemzedéki létezés autentikus történeti tartalma és a nemzedékek történelmi egymásutánjának külsődleges kerete. Mindenik nemzedék egyrészt a saját órájával méri és rögzíti a maga számára az időt, másrészt a külső megfigyelés számára mindenik az idő egy tárgyiasulásaként, megtestesüléseként jelenik meg az időnkívülségben.¹⁶

E kettősség a nemzedékek egymáshoz való viszonyát és egymástól való különbözőségét is alapvetően meghatározza. Egy nemzedék minél inkább autentikus történetiségként éli meg a maga időiségét, vagyis minél inkább önmaga lehetőségeként éli meg önnön létezését, s ennél fogva minél nyitottabb a jövőre oly módon, hogy a múltat is a jövőbeni lehetőségei forrásaként kezeli,¹⁷ annál hitelesebben jeleníti meg az emberi létezés lényegi időiségét és történetiségét, annál közelebb áll magához az autentikus emberi létezéshez. És fordítva, egy nemzedék minél inkább történelmi megvalósultságként éli meg önmagát, és egyre kevésbé tekint magára úgy mint lehetőségre, s egyre bezárultabbá válik a jövő felé, miközben a múltat lefutott történetek sokaságaként kezeli, annál inkább kivonja magát az emberi létezés lényegi időiségéből, annál történelmietlenebbé válik, és annál inkább eltávolodik az autentikus emberi léteztől.

E két nemzedéki létmódban a nemzedékek különböző történelmi sorsa fejeződik ki. Ez a sors a nemzedéket alkotó egyének többségének, illetve magának a nemzedéknek az életkorával is összefügg. Ebből a szempontból tekintve úgy tűnik, hogy a fiatalabb nemzedékben határozottabban munkál az a késztetés – és életkori sajátosságai is erre ösztönzik –, hogy autentikusabban élje meg létezése időiségét. Ezzel szemben az idős nemzedékben – a létlehetőségeknek az előrehaladott életkorral járó leszűkülése következtében is – egyre erőteljesebben működésbe lépnek az elmúlás megfékezésére irányuló reflexek és a nemzedéki önmegvalósításoknak időfeletti perspektívába helyezésére irányuló törekvések.

¹⁶ Heidegger szerint a jelenben élő ember sohasem csak az „én vagyok” személyes egyediségében, hanem „az-ember” személytelen általánosságában is létezik. Ez a létmód az emberi létezés időiségének egy másik síkját alkotja, az „az-ember” időt, azt az időt, amelyet az óra az „egymással-a-világban-lét” idejeként mutat. Az olyan „homályos fenomenek”, mint a „generációk” és a „generációk összefüggése”, az ilyenszerű fenomenekkel függnek össze. (Vö. Martin Heidegger: *Az idő fogalma*. Bp. 1992. 45.) Eszerint azok alkotnak egy nemzedéket, akik ugyanabban a mostban tartózkodóként mutatkoznak meg egymásnak. Ez a közös tartózkodás egyúttal egy bizonyos fokú időhöz kötöttséget is jelent, egymáshoz tartozást, amely egyben a jelenhez, a „mi időnkhez” való tartozás is, ami egyúttal ki is ragadja az emberi létezt az időből, amennyiben egy időtlen jelen valóságában meggyökerezővé változtatja.

¹⁷ „A jelenvalólét – írja Heidegger – »nem más«, mint önnön múltja saját létének módján, ez a lét pedig, durván szólva, mindenkor saját jövőjéből »történik«. A jelenvalólét a maga mindenkori létmódján – következőképp a hozzátartozó létmegértéssel együtt – egy átöröklött jelenvalólét-értelmezésbe nőtt bele, és abban nőtt fel. Mindenekelőtt ebben érti meg magát, és bizonyos körben állandóan. Ez a megértés tárja fel és szabályozza léte lehetőségeit. Tulajdon múltja – és ez mindig saját »generációjának« múltját jelenti – nem a *nyomában jár*, hanem mindig *előtte*.” (Martin Heidegger: *Lét és idő*. Bp. 1989. 111–112.) Az emberi létezés elemi történetisége tehát azt jelenti, hogy az ember a maga egyéni létezése folyamán – amelynek szerves összetevője a vele együtt alakuló létértelmezése is – mindenkor egy öröklött emberi létértelmezésbe nő bele, ebben nő fel, és ebben tárulnak fel léte jövőbeni lehetőségei. A megvalósult emberi létezés mint folyamatosan múlttá váló (volt) jövő szabályozza a jövőbeni lehetőségeket. Az ember számára kínálkozó jövőben voltaképpen a múlt jelenítődik meg. Nem csupán a személyes létezéshez tartozó egyéni múltrol van szó, hanem a nemzedéki létezésnek és létértelmezésnek arról a módjáról, amelybe az egyén beleszületik, s amely az egyéni létezéshez és létértelmezéshez viszonyítva mindig *már* múlt, amely ontikusan behatárolja az egyéni létlehetőségeket. Az egyéni létmegértés számára a generációs létértelmezés olyan horizont, amely kijelöli és egyben behatárolja a megértés lehetőségeit. Ebben a vonatkozásban egy generációhoz való tartozás *hermeneutikai szituációnak* bizonyul.

Így a nemzedékek történelmi sorsa nemcsak a külső létkörülményekből fakadó ráhatásokban különbözik, hanem belsőleg is, abban a módon, ahogyan egy nemzedék időszemlélete és létértelmezése élete folyamán átalakul. Elsősorban a múlthoz és a jövőhöz való viszony fokozatos átrendeződéséről van szó. Abban a folyamatban, amelyben a jövőbeni lehetőségek köre szűkül-ni kezd, a múlt is egyre befejezettebbé, a jelentől egyre elzártabbá és mindinkább visszavonhatatlanul elmúlttá válik. Ez nemcsak a létezés valós tényeiben mutatkozik meg, hanem a hozzájuk kapcsolódó létértelmezésben is, amely a nemzedéki sorsnak szintén szerves velejárója. A fiatal, illetve az idős nemzedék történelmi sorsának különbözősége abban is megmutatkozik, ahogyan különbözőképpen értelmezik létezésük időbeniségét, a múlthoz és a jövőhöz való viszonyukat. A fiatalabb nemzedék számára a jövő nemcsak önmagában kínálkozik egzisztenciális lehetőségként, hanem olyan jövőkép formájában is, amely ilyennek mutatja számára a jövőt, s e jövőkép döntően belejátszik a fiatal nemzedék történelmi sorsába. Hasonlóképpen az idős nemzedék számára nemcsak egzisztenciális befejezettségként jelentkezik a múlt, hanem a saját múltértelmezésében is kész faktumok tárházaként mutatkozik meg, amelyek legfennebb példaként statuálhatók a jelen történései számára. Ez a múltértelmezés szintén hangsúlyozottan belejátszik az idős nemzedék történelmi sorsába.

A nemzedékváltás ily módon időszemlélet- és létértelmezés-váltás is egyben, mivel akkor következik be, amikor egy történelmileg és kulturálisan aktív nemzedék történelmi sorsa belülről átalakul azáltal, hogy átvált az aktív jövőszemléletről egy passzív múltszemléletre. A fiatal nemzedék egy olyan időszemléletet és létértelmezést hoz magával, amelytől az idős nemzedék éppen megválni készül, s a nemzedékváltás e kétfajta időszemlélet és létértelmezés kulturális és társadalmi egyensúlyát hivatott biztosítani. Ahol nem következik be idejében és természetes módon a nemzedékváltás, ott valamely szemlélet dominánssá és előbb-utóbb szélsőséggé válik, ami a kultúra rendszerének torzulásához vezet. Ennek a problémának két olyan aspektusát fontos kiemelni, melyeknek egyike az idősebb, másika a fiatalabb nemzedék viszonyulásával áll összefüggésben.

Az idősebb nemzedék – természetesen az életkori adottságok függvényében – a beszűkülő jövőbeni lehetőségeit fokozott intenzitással éli meg, és beavatottan aknázza ki. Ehhez kellő szakszerűséggel, megalapozottsággal, bejáratott formákkal és eszközökkel rendelkezik. Mind ezt arra igyekszik felhasználni, hogy „maradandót” alkosson, s ezáltal mintegy kilopja magát az időből, illetve a maga felvett időietlenségében helyezze magát az időbe. Ezzel együtt jár a megkonstruálás kényszere, a befejezés reménye és a félbenmaradás folytonos félelme. Az idős nemzedék a világ és az élet rendjére vonatkozó jól kialakult, megszilárdult képzetek, meggyőződései és hitei szerint szeretné végérvényesen berendezni a valóságot. Ott, ahol a valós létehetőségek már kimerültek, illúziókat gyárt, képzeletbeli lehetőségeket teremt. Így számára a valós jövő helyét egyre inkább egy illuzórikus jövő veszi át, amelyhez éppúgy előrefut, mint azelőtt a valós jövőhöz. A probléma csak fokozódik azáltal, hogy ezzel egy időben az idős nemzedék múltja is átváltozik, és egyre illuzórikusabbá válik. A „múltja a jövője” heideggeri formula itt úgy értődik, hogy ez a múlt már nem más, mint az egyre jobban felhalmozódó elmúlt és elvalótlanult illúziók gyűjteménye, amelyek közül némelyik ideig-óráig feltámasztódik, aztán visszahull a feledésbe.

Ennek a problémakörnek egy másik aspektusa abban áll, hogy bármely időszemlélet és létértelmezés a nemzedéki létezésnek mint időbeni történésnek szerves részét alkotja. Ennélfogva egy nemzedék létébe beletartoznak a más nemzedékek létértelmezései is, amelyekbe beleszületett és felnőtt, s ezek a maguk természetes módján, valamint azáltal, hogy beleépülnek az új nemzedék saját létértelmezésébe, behatárolják annak lehetőségeit. A fiatal nemzedék tehát felépésekor már készen kap egy meghatározott időszemléletet és létértelmezést, s a sajátját csak

ennek ellenében és ugyanakkor bizonyos fokig ennek hatása alatt kénytelen kialakítani. Ez a hatás viszont fordított irányban is érvényesül. Az idősebb nemzedék a maga időszemléletében és létértelmezésében nem maradhat közömbös a fiatal nemzedék által életre hívott új időszemlélettel és létértelmezéssel szemben. Egyrészt azért nem, mert az saját létértelmezésének is számos kritikailag feldolgozott elemét tartalmazza, másrészt azért, mert saját létértelmezésének határait irányítja a figyelmét, s egyúttal a rendelkezésére álló létlehetőségekkel szembesíti azt. Ennélfogva már nem élhet úgy a továbbiakban, mintha a fiatal nemzedék nem létezne. Ennek tudatosítása további életének minden fontos mozzanatába beépül.

Mindez arra utal, hogy a fiatalabb és idősebb nemzedék nemcsak korábban vagy későbbben létezik egymáshoz viszonyítva, hanem egymásba is épülnek, oly módon, hogy időszemléletüket és létértelmezésüket kölcsönösen beépítik saját létezésükbe. A nemzedékek egymásba épülése ezáltal nem pusztán fizikai egymásra hatásként valósul meg, hanem *ontikus szervesülésként*, mivel valamely nemzedék nemzedéki létezésének szerves részét alkotja egy másik nemzedék nemzedéki létezése. Általánosítva azt lehetne mondani, hogy nincs tiszta, másfajta nemzedéki behatásoktól mentes nemzedéki létezés.

Továbbá még egy fontos következtetés adódik mindebből. A feltörekvő fiatal nemzedékben természetes módon beindul és alapvető léttörténéssé válik az előtte járó nemzedékektől átöröklött és részben a saját létezésébe beépített időszemlélet és létértelmezés, valamint az általa kialakított időszemlélet és létértelmezés közötti küzdelem. Ez egy olyan történessorozatként valósul meg, amely elsődlegesen ideig-óráig destruktív jellegűnek bizonyul. Ez a felkínálkozó, eleve kijelölt létlehetőségek kikerülésében és lebontásában nyilvánul meg, annak érdekében, hogy utat nyisson az újfajta lehetőségek feltárásához. Ha túlságosan hosszúra nyúlik és bizonyos fokig eredménytelennek bizonyul ez a keresés, a konstruktív törekvések felülkerekedésének szükséglete a fiatal nemzedék esetében is illúzióépítésbe csaphat át, olyan ellenillúziók kitermelésébe, amelyek az idősebb nemzedékek illúzióépítő stratégiáit hivatottak semlegesíteni, ezeknek ellenállni. Ezek az ellenillúziók a későbbiekben majd jó talajt képeznek a régi illúziók feltámasztásához és adaptálásához. Illuzórikus szinten a nemzedékek egymásba épülése még akkor is tovább tart, amikor már úgy tűnik, hogy fizikailag jól elhatárolódtak egymástól.

Az illúzióépítés jelenségei azonban nem kötődnek feltétlenül az életkori sajátosságokhoz. Valahányszor olyan történelmi helyzet alakul ki, hogy a nemzedékek egész sora előtt sorra bezárulnak a jövőbeni lehetőségek, az illúzióteremtés folyamata már a fiatal nemzedékekben is beindul. Bizonyos illúziók olyannyira erősen meggyökerezhetnek, hogy a valóságosság léterejére tesznek szert, sőt a valóság helyébe kerülnek. Ilyenkor már nehezen lehet világosan megvonni a határt a valóság és az illúzió között, s a nemzedékek között is elmosódnak – az életkori sajátosságokat leszámítva – azok a lényeges különbségek, amelyek a nemzedékváltást észlelhetővé teszik.

Az idő relativitása és gyorsulása

A nemzedékeknek az egymáshoz való viszonyát az *idő relativitása* is befolyásolja. A részlegesen egyidejűleg létező nemzedékek – eltérő életkoruk ellenére – együtt haladnak a történelmi időben. A valóság számukra egyszerre mozdul el, s eközben mindenik nemzedék megőrzi a maga sajátos szemléletét. Ha feltételezzük, hogy a történelmi idő ritmusa nem változik, akkor a két különböző életkorú nemzedék között mindvégig megmarad ugyanaz az időtáv. Például a huszoneves fiatalok és az ötvenéves idősök közötti harminc évnyi korkülönbség akkor is érvényes lesz, amikor a fiatalok harmincévesek és az idősök hatvanévesek lesznek. Miközben a külső szemlélő úgy észleli, hogy egyik is és másik is öregszik, ők egymás vonatkozásában ezt nem

észlelik. Az egymásról kialakított képük az idő előrehaladtával lényegileg nem változik. A hatvanéves idős éppen olyannak látja és úgy kezeli a harmincéves fiatalot, mint tíz évvel azelőtt, amikor ötvenévesként a húszévesssel állt szemben. A kölcsönös szemlélet szintjén ugyanaz marad a viszonyuk. Közben azonban fokozatosan megváltozik a társadalmi-kulturális pozíciójuk. Ugyanis az időbeni haladásuk iránya különböző. A fiatal befelé halad a szociokulturális idő struktúráiba, az idős kifelé halad belőlük. Ennek következtében előbb-utóbb *szociokulturális funkcióváltásra* kerül sor, s a fiatalok átveszik az idősek helyét és szerepét a különböző intézményi struktúrákban.

Amennyiben mindkét nemzedék szinkronban van saját jelenével – s ez egyformán lehetséges, ha a történelmi idő ritmusa nem változik –, annyiban mindig ugyanabban, de a két nemzedék esetében mégis két különböző jelenben élnek, amelyek a kronológiai-történelmi időben egyszerre léteznek. Ez azt jelenti, hogy az egyes nemzedékek külön-külön kortársai saját jelenüknek, s a külső történelmi-kronológiai idő vonatkozásában kortársai egymásnak is, de a saját belső idejük tekintetében mégsem kortársak, mivel mindenik a maga különálló szubjektív időzónájában él. Ennek következtében a világról és önmagukról különböző tartalmú képeket alkotnak. Ezt jól érzékelteti a Mannheim által használt „élményrétegződés” vagy „tudati rétegződés” kifejezés. A történelmi-kronológiai idő egyazon pontján keletkező élmény különbözőképpen, más-más helyre épül be a fiatal és az idős nemzedék tudatába. Ugyanaz az élmény az egyik számára első benyomásként keletkező, természetes világkép elemeként rögzülő fiatalkori élmény, a másinak viszont egy kései élmény, amelynek már jól kijelölt helye van a felhalmozott tapasztalatok preformatív rendszerében.¹⁸ Bár e tartalmi különbségek lényegesek, az idő relativitása következtében viszonylag változatlanok, s ennél fogva majdhogynem észlelhetetlenek maradnak az érintettek számára.

A nemzedékeknek nemcsak az egymásról alkotott képük, hanem az önmagukról alkotott képük sem változik egymás vonatkozásában, mivel az egymáshoz való viszonyukban és a saját jelenükhöz való viszonyukban nem következik be számottevő változás, bár az idő telik. Miközben azonban a szemléletük és önszemléletük viszonylag változatlan marad, ők maguk a körülményekkel együtt változnak. Ily módon előáll az a helyzet, amely szükségképpen következik az idő relativitásából: az egyes nemzedékek, bár egymáshoz és önmagukhoz képest nem öregednek, s így mindvégig megőrzik azt a szemléleti képet önmagukról és a másikról, amelyet valaha kialakítottak, a történelmi-kronológiai idő külsődleges vonatkoztatási rendszeréhez képest egyszerre és folyamatosan öregednek, s ezáltal mindenikük szemlélete egyre fokozottabban eltér a változó valóságtól. A szemlélet és valóság közötti távolság növekedése csupán a külső szemlélő nézőpontjából észlelhető. Miközben a nemzedékek egymásnak és saját jelenüknek a kortársai-ként élnek, számukra észrevétlenül – de egy külső megfigyelő számára igen látványosan – fokozatosan ellentmondásba kerülnek egymással, önmagukkal, a környezetükkel. Ebben a folyamatban, bár különböző tartalommal és előjellel, mindenik nemzedék szemléletében a tényleges valóságtapasztalatok helyét az illúzióépítés veszi át. Az idő relativitása tehát nem annyira felmutatja, mint inkább elrejtja az érintettek előtt a nemzedéki különbségeket, s így az illúziók forrásává válik, nem szubjektíve, sokkal inkább az objektív szükségszerűség értelmében.

Az életkori tényezőkből fakadó nemzedéki különbségekhez azok a különbségek is hozzáadódnak, amelyek az egyes nemzedékek életritmusának a történelmi idő ritmusához viszonyított eltolódásaiból származnak. Különösképpen a történelmi idő ritmusának *felgyorsulá-*

¹⁸ Vö. Mannheim: *i. m.* 60–61.

sa eredményez számottevő eltéréseket az egymás mellett élő idősebb és fiatalabb nemzedékek saját életritmusaiban, s ez közvetlenül kihat a nemzedékek egymáshoz való viszonyára is.

A jelenkori társadalomban és kultúrában már megszokott tapasztalattá vált, hogy a változások egyre gyorsulnak, egy-egy meghatározott időszakba egyre több tevékenység sűrődik, illetve a bizonyos tevékenységek elvégzésére fordított idő lényegesen lerövidül, a folyamatok beláthatóbbakká, áttekinthetőbbekké és uralhatóbbakká válnak, s az idővel való gazdálkodás mindinkább kényszerítő körülményként jelentkezik. Ez a tapasztalat különbözőképpen hat ki az egyes nemzedékek életére, mivel életkori sajátosságaiktól függően eltérő módon viszonyulnak az idő gyorsuló ritmusához.

Az idősebb nemzedékek nehezebben alkalmazkodnak az idő gyorsulásához, mivel saját megszokott és az öregedés folyamán egyre lassuló életritmusuk mindjobban lemarad a történelmi idő ritmusától. Az idősebbek így egyre lassabban telőként élik meg az időt, s az idő ritmusa az időélményeikben egyre elmosódottabbá válik. A fiatalság dinamikusabb életritmusa következtében gyorsabban telőként éli meg az időt, mozgékonyabban él az időben, rövidebb idő alatt végez el bizonyos tevékenységeket, ezért inkább képes arra, mint az idősebb korosztályok, hogy lépést tartson a történelmi idő gyorsuló ritmusával. A fiatalság számára az idő „rohan”, s ez a benyomás lesz időélményének fő meghatározó eleme.

Az idő átélésében megmutatkozó életkori különbségeknek van egy másik vonatkozása is. Az idő átélése mindig a jelenben történik, s összefügg a jelen kiterjedtségével, tágasságával, illetve a múltnak és a jövőnek a jelenhez való viszonyával. A fiatal nemzedékhez tartozó egyének életében egy meghatározott időszak megélése sokkal intenzívebb lehet, mint az idősebbeknél. Sokkal több esemény, történés, tevékenység sűrődik egy ilyen időszakba, s ennek következtében tartama kitágul, továbbhatása pedig erőteljesebbé és hosszsan tartóbbá válik. Ezzel szemben az idősebbek tevékenységbeni intenzitásának csökkenésével egy a fizikai időben ugyanakkora kiterjedésű időszak tartama összezsugorodik, s továbbhatása is rövidebb távú lesz.

Mindez a múltnak a jelenhez való viszonyára is kihat. A fiatal nemzedék számára kitáguló jelen fokozottabb mértékben képes kivonni magát a múlt hatásai alól, kevésbé áll a múlt befolyása alatt. A fiatalok számára a jelen a múlthoz képest sokkal kiterjedtebb, önálló és domináns éleetszféra lesz, a saját alkotások megvalósításának időbeni terepe. Ezzel szemben az idősebb korosztályok jelene beszűkül, egyre fokozottabb mértékben a múlt befolyása alá kerül, s életvitelükben a múlt dominanciája válik mérvadóvá. A jelenbeni tényleges alkotótevékenységük mindinkább lecsökken, miközben egyre kifejezettebben a múltbeli alkotások emléke, jelenléte és jelentősége válik vonatkoztatási rendszerré a jelen számára. Ez nyilván azzal is magyarázható, hogy addig, míg a fiatal nemzedék életritmusa inkább képes lépést tartani az idő gyorsulásával, az idősebb nemzedék megmarad a korábbi életritmusnál, ami már önmagában is lemaradást jelent a történelmi idő menetéhez képest, s erre még rátevéődik az öregedéssel járó természetes lelassulásból származó lemaradás. Ily módon az idősebb nemzedék szociokulturális létezése észrevétlenül átcsúszik a múltba, s a felgyorsult történelmi időritmus közepette már akkor önnön jelenének múltjává válik, amikor jelenbeni tevékenységét a maga életkori határai között még képes kielégítő módon ellátni.

Hasonlóképpen a jövőhöz való viszony is nemzedékenként különböző lesz. A fiatal korosztály nyitott a jövő irányában, a tervezésben előrefut a jövőhöz, ami reális életdimenziót jelent a számára. Sőt az időritmus gyorsulásával egyre növekszik a jövő részaránya a jelenében. Ezzel szemben az idősebb nemzedék esetében a létezés jövődimenziója egyre jobban elszorad, beszűkül. A lehetséges jövője már múlttá vált, vagyis mindaz, ami a jövőben megtörténhetne, már megtörtént, s egyre csekélyebb mértékben tartogat számára újabb lehetőségeket a jövő. Ezek megvalósítása érdekében pedig a tervezésben már többnyire nem a jövőhöz nyúl előre,

hanem inkább a múlthoz nyúl vissza. Minél inkább kitágul az idősebb nemzedék számára a múlt, annál inkább magába szippantja a jövőt, sőt egyre nagyobb mértékben a jelent is.

A történelmi idő ritmusának felgyorsulása az idő relativitásával összefüggésben is kihat a nemzedékek közötti viszonyokra. A gyorsuló időhöz való viszony mindkét nemzedék időszemléletével összefügg. A fiatal nemzedékhez tartozó egyének saját időbeni helyzetükre a gyorsuló idő perspektívájából reflektálnak, s így számukra a szűkülő múlt és a táguló jövő horizontja bontakozik ki. Az idős nemzedék tagjai a lassuló idő perspektívájából reflektálnak az időbeni létezésükre, s számukra a táguló múlt és a szűkülő jövő horizontja rajzolódik ki.

Az eltérő időperspektívák és időhorizontok mindkét nemzedék esetében egyazon gyorsuló történelmi időben keletkeznek, melyben mindkettő egyaránt benne él, de az idő ritmusváltásával kapcsolatos élményeiket különbözőképpen élik meg. Ennek következtében megszűnik az egymáshoz, valamint a saját jelenükhöz való időbeni viszonyukra jellemző állandóság, mivel az idő gyorsulása következtében a valóság a két nemzedék esetében különbözőképpen mozdul el, és közben az önmagukról és egymásról kialakított szemléletük sem marad változatlan. Egyrészt a fiatalabb nemzedék szemlélete kevésbé marad le a valóság változásától, mint az idősebbeké, ugyanakkor a fiatalabb nemzedék kevésbé észleli saját szemléletének a lemaradását, de a valóságosnál fokozottabb lemaradást észlel az idősebb nemzedék esetében. Az idősebb nemzedék kevésbé észleli saját szemléletbeni lemaradását a valósághoz képest, mint ahogy az ténylegesen lemarad, de a fiatalokról kialakított szemlélete fokozottabb mértékben eltér a valóságtól, mint az önmagáról kialakított szemlélete. Ennek következtében a két nemzedék közötti időbeni és szemléletbeni távolság is növekszik az idő gyorsulása következtében, ami csökkenti a nemzedéki konszenzus és együttműködés esélyeit. Ezen mindkét fél esetében segíthet az idő relativitásának tudatosítása, annak tudomásulvétele, hogy nem statikus, hanem különböző ritmusban elmozduló megfigyelőkként alakítják ki kölcsönösen az önmagukra és a másokra vonatkozó szemléletüket.

A történelmi ritmusgyorsulás hatása abban is kifejeződik, hogy egy embernek élete folyamán mindig új és új szituációkkal kell számot vetnie, hogy az emberek élete egyetlen generáción belül gyakran többször is átalakul. Az életét tehát az embernek többszörösen át kell rendeznie, nemcsak tartalmilag, hanem azáltal is, hogy az élettempóján változtat.¹⁹ A változó élethelyzet hatványozottan megköveteli a jövőre orientáltságot és az önidentitás többszöri újradefiniálását az élet során.

Ebből a nézőpontból a generációk két típusa s ennek megfelelően kétféle generációs magatartás különíthető el. Az egyik esetben egy generáció a fellépésével változtat a történelem menetén, de ezzel egy életre szólóan meg is alapozza a szociokulturális berendezkedést. A másik esetben a gyorsuló élettempóban élő generációnak fel kell készülnie arra, hogy élete folyamán még többször fog új helyzetbe kerülni, és kénytelen lesz generációs identitását változtatni.

A két generációtípus kétféle módon alkalmazkodik az újhoz.

Az első megteremti, magával hozza az újat, amely aztán vele együtt meggyökerezik, stabilizálódik, konzerválódik a történelemben. Elfoglalja a pozíciókat, átveszi a javak és értékek előállításának irányítását, intézményesíti a maga világ- és életszemléletét, egyszóval a rá jellemző életforma és életstílus jegyeit magán viselő realitással tölti ki a rendelkezésére álló társadalmi teret és történelmi időt. Kiöregedésével mindaz, ami eredetileg új volt, fokozatosan elévül és megújításra szorul. Ő maga újat hoz, de nem kell berendezkednie az új folytonos vagy ismétlődő befogadására, csupán az általa hozott új megőrzésére, kifejlesztésére, stabilizálására. Ezt is

¹⁹ Vö. Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Bp. 1970 312.

többnyire már egy későbbi generáció végzi el. Így kialakulhat a generációváltásnak egy generációkkénti üteme (az ütem egy generáció élethossza), amely az apák és fiúk ismétlődő, társadalmilag intézményesült konfliktusában ölt testet. Ezek a konfliktusok a generációváltás, az új generáció fellépése és önfogadtatása pillanatában felparázslanak, majd később fokozatosan megszeliődülnek és elsimulnak, mivel az új generáció is az előtte járóhoz hasonló pályát jár be, még ha tartalmilag különbözik is az életvitele, s a kivívott új megőrzésében, megtartásában hasonló élettapasztalatokra tesz szert, illetve az idősebbektől tanult élettapasztalatokat jól tudja kamatoztatni saját élethelyzeteiben.

Ezzel szemben a másik generációtípusnak az új ismétlődő befogadására kell berendezkednie. Esetében nem bizonyul elégségesnek a nemzedékváltással kialakult helyzet stabilizálása, a pozíciók elfoglalása, hanem az is szükségessé válik, hogy e pozíciókban mindig új követelményeknek, új kihívásoknak tudjon megfelelni. Egy ilyen generáció a nemzedékváltást követően többszörös *nemzedéki válságon* eshet át, mivel ismétlődően meg kell élnie azt, hogy az újonnan szerzett tapasztalatai konfliktusba kerülnek az előzetes tapasztalataival. E nemzedéki válságokat több tényező is elmélyítheti. Egyrészt ilyen az öregedéssel járó lassuló biológiai időritmus és a gyorsuló szociális időritmus közötti fokozódó különbség, ami miatt elhatalmasodhat rajta a pszichózis, hogy egyre kevésbé tud eleget tenni a vállalt és rá háruló kötelezettségeknek. Az elértéktelenedő élettapasztalat, a sikertelenség, a csőd érzése lesz úrrá rajta. Másrészt folytonosan fenyegeti egy újabb nemzedékváltás veszélye, mivel a felgyorsuló időritmus egy nemzedék életidejének tartamát is lényegesen lecsökkenti, s így a nemzedékváltásokra egyre rövidebb időközönként kerül sor. A fellépő új nemzedékek mindig jobban meg tudnak felelni az új követelményeknek, mert az ezekhez igazodó újszerű, friss tudás birtokosai. E körülmények között a felgyülemlett élettapasztalat már nem képez megbecsülendő értéket az új tudással szemben, mert egy közben elévülő tudással társul, s így az élettapasztalat is hamarabb elévül, mint a generáció életkora.

Ezzel kapcsolatban Mannheim is kitér arra a gondolatra, hogy a fiatalok és idősebbek között megmutatkozó tapasztalatbeli különbségek mindkét fél számára bizonyos értelemben előnyt, de ugyanakkor hátrányt is jelentenek. Adott helyzetben, az újjal való szembesülésben, a fiatalabb számára az a tény, hogy kevésbé tapasztalt, előnyt jelenthet, könnyebbé teszi az újhoz való alkalmazkodást és a továbbélés szempontjából. Ebben az esetben az idősebbeknek az a megszkott előnye, hogy tapasztaltabbak, most teherként jelentkeznek, mert akadályokat gördít az új befogadásának az útjába. Öregnek lenni – jegyzi meg Mannheim – azt jelenti, hogy az ember egy olyan preformáló tapasztalati összefüggésben él, amelyben minden lehetséges tapasztalatnak bizonyos mértékig ki van jelölve az alakja és a helye, tehát a meglévő tapasztalatok rendszere igen erős szelekciós tényezőként működik az új tapasztalatok befogadásakor és az újhoz való alkalmazkodási stratégiák kialakításakor.²⁰

A generációs időnek egy generáció életidejénél rövidebbre való lecsökkenése voltaképpen azt eredményezi, hogy egy generáció az élete folyamán *több generáció* egymásutánjává válik. A történelmi időnek egy ilyen mértékű felgyorsulása, amelynek következtében a történelem mintegy átlép a generációk feje fölött, számos negatív következménnyel jár a nemzedékek életében. Egy ilyen helyzetbe kerülő nemzedék számára mindennapos problémává válik az újonnan megszerzett tudás és a felhalmozódott élettapasztalat belső konfliktusa, ami az idősebb és fiatalabb nemzedék konfliktusába is kivetítődik. Mindaz, ami számára élete folyamán tapasztalatként halmozódik fel, egyrészt még az életideje lejárta előtt elértéktelenedik és érvényét vesz-

²⁰ Vö. Mannheim: *i. m.* 59.

ti, másrészt nem képes annak a teoretikus tudásnak forrásává válni, amellyel nap mint nap új tudásként szembesül. Ennélfogva a fiatalabbak az idősebbeknek folytonosan a szükséges tudás hiányosságait róják fel, és joggal, miközben az idősebbek egy olyan tapasztalati korpusz birtoklását hiányolják a fiataloknál, amelyen azok élete történelmileg már egyszerűen túllépett, és szükségtelenné vált számukra az elsajátítása. Ily módon az életkor előrehaladtával bármely nemzedéknek meg lehet minden „reménye” arra, hogy a szociokulturális pozíciókból még tényleges megöregedése előtt kiszoruljon, egyre inkább marginalizálódjék, és idős korára elfelejtődjék.

Mindez azért is lehetséges, mert az idő ilyen mértékű felgyorsulásával megszűnik a hagyomány kontinuitásteremtő és -fenntartó ereje. Azáltal, hogy a külső idő ritmusa gyorsabbá válik, mint a történelmi emlékezet időritmusa, a hagyományképző és -fenntartó emlékezet összezsugorodik és eljelentéktelenedik, szubjektív, egyéni és alkalmi emlékezetaktusokra esik szét. Ennek következtében a múlthoz való viszony merőben művivé és szimbolikussá válik. Ilyenkor a valós múltértelmezés helyén tátongó űrt a romantikus múltidézés pótcselekvése igyekszik kitölteni, amely a hagyománnyal folytatott párbeszéd tényleges értékétől és értelmétől messze esve kizárólagosan egy illuzórikus identitásépítés funkciójának rendelődik alá.

Szerencsére az előbbieken felvázolt komor kép inkább csak teoretikus jelentőségű. A valóságban az idősebb és a fiatalabb nemzedékek egyaránt kialakítják az idő gyorsulásához való alkalmazkodás stratégiáit. Az evolúciós tempó gyorsulása közepette, amikor a változások teljes egészükben már egyetlen generáció számára sem válnak áttekinthetőekké, és amikor a hagyományok „természetes” érvényessége szembetűnően lecsökken, ellenhatásként felerősödik a múlt iránti érdeklődés. Az önnön identitásukat kereső és kialakítani igyekvő generációk a történelmet megtörtént eseményeknek az emlékezetben lazán összeszövődő sorozatából jól körülhatárolható és az illető nemzedék jelenébe beépíthető struktúraösszefüggéssé próbálják alakítani. Az események csakis ebben az összefüggésben nyerik el értelmüket és jelentőségüket. Az egymást követő nemzedékekben rendre tudatosul, hogy a szociális és kulturális nemzedéki identitás megtalálása és fenntartása egy nemzedék számára nagymértékben attól függ, hogy mennyire sikerül az idegenné vált múltat saját múlttá tenni, s ennek függvényében meghatároznia önmagát. A múlt idegenségének a csökkentése hozzájárulhat a jövő ismeretlenségének a legyőzéséhez is.²¹ A saját útjait a jövő nyitott, tág horizontjában kereső nemzedék azáltal kezd igazán kortársává válni önmagának, hogy időhorizontját a múlt irányában is kiterjeszti, s az ily módon számottevően kitáguló jelenébe igyekszik arányosan bevonni mind a jövőt, mind pedig a múltat.

Az idős nemzedékek esetében egy olyan alkalmazkodási stratégia is érvényesül, amelyet úgy nevezhetnénk, hogy *intézményes ellenszegülés* az idő ritmusának. Az idősebb nemzedék szociokulturális pozíciói sokkal intézményesültebbek, mint a fiatalokéi. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi és kulturális szerepeik, az ezek betöltéséhez fűződő szabályok jól kialakult formák szerint rendeződnek el, és az idő múlásával s mindenféle változással szemben bizonyos fokú állandóságot képviselnek. Ennek alapján az idősebb nemzedéknek az is módjában áll, hogy az intézményi ritmust a saját életritmusához igazítva ellenszegüljön a történelmi idő gyorsuló ritmusának. Ez a törekvés a betöltött státusok és szerepek megőrzésében s az elmúló jelen általuk való rögzítésében fejeződik ki, aminek eredményeként megvalósul a jelennek és a múltnak egyfajta egymásba csúsztatása. Más szóval az intézményes keretek fenntartása következtében az idősebb nemzedéknek sikerül jelenvalóként és a jelenben érvényes módon fennállóként feltüntetnie és elfogadtatnia másokkal is azokat az értékeket, normákat, gondolkodási és cselekvé-

²¹ Vö. Karácsony: *i. m.* 163.

si formákat, amelyek a gyorsuló idő következtében már meghaladottakká, a múltba süllyedteké váltak.

Az idősebb nemzedék léttartalmainak intézményes meghosszabbítása a jelenben komoly nemzedéki konfliktusok forrásává válhat. Ugyanis a meglévő intézményi keretekhez való merev ragaszkodás a gyorsuló idő körülményei közepette annak kockázatával jár, hogy az adott intézményi formákban rögzített teljes szociokulturális valóság fokozatosan kiszorul a saját jelenéből, egyre kevésbé lesz kortársa önmagának, egyre fokozottabb mértékben *elvalótlanul*. Valóságosságának illúzióját már csak az adott intézményi keretekben érvényesülő s azokon túl egyre korszerűtlenebbé váló érvényességi és értelemkritériumok jegyében képes még ideig-óráig fenntartani. Az elvalótlanulás folyamatát még inkább fokozza az a tény, hogy a fiatalabb nemzedékek a szükséges szociokulturális pozíciók hiányában társadalmilag és kulturálisan marginalizálódnak. A fiatalabb nemzedékek az idősebbek intézményes stabilitására egyrészt a fennálló intézmények megreformálására való törekvéssel, másrészt új intézmények létrehozásával reagálnak. A nemzedéki konfliktus lényege ilyenkor abban áll, hogy a fiatalok a jövő jelenbe hozására irányuló fokozott erőfeszítéssel próbálják ellensúlyozni az idősebbeknek a jelennek múlttá való átváltoztatására irányuló törekvését, hogy ezáltal érhék el a valóság visszanyerését. Ennélfogva a jelen a nemzedékek életében a múlt és a jövő között kibontakozó konfliktus terepévé válik. Ilyenkor a szó szoros értelmében a létért folyik a küzdelem: az autentikus emberi létezésért.

Generational relations in time. In this study the author analyzes the time structure of the generational relations in a philosophical approach. The first part deals with the time relations among the individuals forming a generation, which is regarded by the author as *non-simultaneous simultaneity*. The second part analyzes time relations of generations that interact with and succeed each other, that is, it observes how complicated a structure is generated by the diachronic succession of generations. It is Bergson's, Husserl's, Schütz's, Mannheim's ideas that the study builds upon characterizing the analyzed time structures as *simultaneous non-simultaneity*. The third part shows – based on the Heideggerian time conception – that change of generation means in the same time change of time-attitude and change of ontology in a culture. In the last part the author examines the change in the time relations among generations in a culture with regard to time relativity and time acceleration and the different attitudes toward time of younger and older generations.

Gál László

A logikusság forrásai

1. Bevezetés

E tanulmány célja megalapozni a logikusság mivoltát. Legfontosabb eszköze körüljárni azokat a lehetséges forrásokat, amelyek az embert logikussá teszik. Itt elsősorban az irodalom forrásanyagának végiggondolásáról lesz szó, hogy innen a kérdés feltevésének esetleg egy új módja alakuljon ki.

Ha megalapozásról beszélünk, akkor két járható út áll előttünk. Az egyik szerint a *kijelentéseket az elméleteken belül kell igazolnunk*, azaz az alapok megtalálása azon áll vagy bukik, hogy szigorú logikai összefüggés fedhető fel vagy sem az elméletet alkotó kijelentések között. A kitüntetett státussal rendelkező alapozó kijelentéseket axiómáknak tekintjük. A másik szerint a *sokféleségek egy adott skáláját redukálnunk kell egy vagy egynéhány olyan közös elemre, amelyből maga a sokféleség érthetővé válik*. Az előbbi utat nevezhetnénk deduktívnek, az utóbbit pedig inkább statisztikainak. Nevezetesen azért statisztikainak, mert valamilyen módon a sokféleségek birtokába kell jutnunk. Emiatt a statisztikához vagy a tipikushoz való folyamos elkerülhetetlen. Így a sokféleség nem egyszerűen perceptíven, hanem csakis konceptuálisan, azaz kijelentésekben megfogalmazottan jelenik meg számunkra.

Jelen tanulmányt a második út előkészítésének tekinthetjük. Más szóval általa fogalmainkat, illetve eszközeinket próbáljuk tisztázni.

Első lépésként a logikusság fogalmának egy bizonyos jelentésével kell rendelkezünk. Nyilvánvalóan a logikusság fogalma a logika fogalmából ered. Így hát értelmezésünket a logika fogalmával kell kezdenünk. Anélkül, hogy egy különálló meghatározásba vonnánk össze, Ruzsa Imre a következőket állítja erre vonatkozóan: „Modern felfogásban a logika alapvető feladata a helyes következtetés fogalmának szabatos meghatározása, törvényeinek feltárása. A következtetés – a szó köznapi értelmében – az a gondolati eljárás, amelynek során adott ismeretekből új, az eredeti ismeretanyagban explicite (azaz közvetlenül kifejezett formában) nem szereplő ismeretekhez jutunk.”¹

Eszerint logikafogalmunk a következtetés fogalmára épül, viszont nem ennek pszichológiai értelmére. A logika központi tárgyát képező következtetés elvonatkoztat magától a következtető személyétől. Így a logikust az fogja érdekelni, hogy állításainkból, helyesen, milyen újabb állítások nyerhetők.

Tehát a logikusság fogalma azt a tulajdonságot fogja jelölni, hogy következtetések elvégzésére vagyunk képesek. Más szóval tehát azt, hogy állításokból újabb állítások nyerésére vagyunk képesek.

Még jobban leszűkítve a kérdést, az fog érdekelni bennünket, milyen esélyünk van arra, hogy a logikai műveletek sokféleségét valamilyen egységbe foglaljuk össze. Így az fog érdekelni, hogy a 16 egymástól külön álló igazságfüggvény milyen közös forrásból ered. Emiatt e tanulmány logikai elméleti eszközéül a szimbolikus logika klasszikus fejezeteit fogja használni, nevezetesen a kijelentéskalkulust és a predikátumok logikáját.

Az egységes forrás megjelölésére három megközelítést fogunk felhasználni. Ezeket dologi, társadalmi és formális megközelítésnek fogjuk nevezni.

¹ Ruzsa Imre–Máté András: *Bevezetés a modern logikába*. Bp. 1997. 10.

2. A szimbolikus logika klasszikus elméletei. A logikai művelet fogalma

A szimbolikus logika klasszikus fejezeteit századunk első évtizedeiben dolgozták ki. Megalkotói közül a legfontosabbak G. Frege, B. Russell, A.N. Whitehead és L. von Wittgenstein. A klasszikusnak nevezett kijelentéskalkulus és a predikátumok logikája különbséget tesz a kijelentésközi és a kijelentéseken belüli műveletek között.

A két elmélet alapfogalmai az igazságfüggvény és a mondatfüggvény fogalma.

Az *igazságfüggvény* a kijelentéskalkulus alapfogalma. Eszerint az igazságfüggvény értelmezési tartománya az öt alkotó kijelentések igaz és hamis igazságértékeinek rendezett soraiból áll, az értékkészletet pedig az igaz és a hamis igazságérték alkotja.² Szimbolikusan:

$$(D_1) T_{(p,q)} \rightarrow T\Phi_{(p,q)}.$$

A *mondatfüggvény* értelmezési tartománya nem más, mint a tárgyalási univerzum, amit az individuumok alkotnak, értékkészlete pedig az S kifejezésekből áll.³ Szimbólumokban:

$$(D_2)\Phi_p: \Omega \rightarrow S.$$

Az S kifejezések csak kvantorral ellátva vagy tárgyalási univerzumuk egy elemének megjelölésével válnak kijelentésekké.

A matematikai függvényfogalom logikai alkalmazása számos előnnyel járt. Így lehetővé vált a logika műveleti rekonstrukciója, ami az eldöntést és az érvényesség vizsgálatát szigorúbbá tette. Az igazság számításának leibnizi gondolatát a függvényfogalom tette kezelhetővé, mivel az elemi kijelentésekből felépülő összetett kijelentés igazságértéke az előbbieik igazságértékeitől függ. Hátránya ennek viszont az, hogy a konkrét kijelentések között létrejövő intuitív kapcsolat elvesz, és csak a kalkulatorikus, szintaktikai oldal kerül előtérbe. A függvényfogalom nem bocsátja a logikus rendelkezésére azokat az eszközöket, amelyek segítségével megragadhatók lennének a kijelentésközi *releváns* kapcsolatok. A paradoxonok egy részének éppen ez a forrása.

A kijelentésközi állandó és univerzális logikai műveletek részben megőrzik minőségi sokféleségüket. A minőségi különbségek az egymástól különböző logikai-szemantikai értelmezések alapját képezik. Ezekben csak a kijelentések „bemeneti” igazságértékei fontosak, mivel ezek kizárólagosan határozzák meg az összetett kijelentés „kimeneti” igazságértékét. És itt az elemi kijelentések igazságértékeinek megállapítása teljesen lényegtelen, lévén hogy ez nem a logika feladata. Ha így lenne, akkor a logika elvesztené sajátosságát, és feloldódna a megismerés többi formáiban. A logika csak akkor léphet közbe, amikor a kijelentések igazságértékét már meghatározták. Ha az összetett kijelentést alkotó kijelentések igazságértékei ismertek, akkor logikai úton biztosan kiszámítható az összetett kijelentés kimeneti igazságértéke.⁴

Mutassuk be a mondottakat a konjunkció (&) segítségével. Meghatározó igazságértéktáblázata a következő:

p	q	&
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	0

² M. Balais: *Logică simbolică*. Cluj 1978; Pólos L.–Ruzsa I.: *Bevezetés a logikába*. Bp. 1988.

³ Vö. M. Balais: *i. m.*

⁴ Vö. Pólos L.–Ruzsa I.: *i. m.*

A táblázat első két oszlopa tartalmazza a bemeneti igazságértékeket. Ezeknek az utolsó oszlop mindenik során megfelel a kimeneti igazságérték. Az igazságfüggvény ezen értelméhez sorozatos elvonatkoztatások vezettek, úgy, hogy a konkrét kijelentések helyét a kijelentésváltozók vették át (p, q), a közöttük levő kapcsolatot a logikai állandó helyettesítette ($\&$), valamint a változókat az igaz (1) és a hamis (0) igazságértékeként értelmezték.

Próbáljuk meg most végigjárni ezen elvonatkoztatási folyamat ellentettjét, és helyettesítsük a kijelentésváltozókat a következő konkrét kijelentésekkel:

A felhőket vízcseppek alkotják. (p)

A beborult ég esőt jelez. (q)

Az összetett kijelentés ($p \& q$) igazságfeltételei azok, hogy mind a p , mind a q kijelentés igaz legyen. Az igazság akkor áll fenn, ha a két kijelentésben állítottak megfelelnek a tényeknek. Az összetett kijelentés akkor hamis, ha az egyik alkotó kijelentése hamis. Szimbólumokkal: $p \& \sim q$, $\sim p \& q$, $\sim p \& \sim q$. Tehát ha az összetett kijelentés egyik tagja hamis, akkor az összetett kijelentés maga is hamis. De mit jelent az, hogy legalább az egyik elemi kijelentés hamis? Azt, hogy a felhők nem vízcseppekből, hanem valami másból álljanak, vagy hogy a beborult ég ne esőt, hanem valami mást jelezzon előre. Noha nyilvánvaló, hogy a „felhő” szó jelölete abból tevődik össze, amit a „vízcsepp” szóval jelölünk, és hogy az, amit a „beborult ég” kifejezéssel jelölünk, azt hozza magával, amit az „eső” szóval jelölünk.

A felhők, a vízcseppek, a beborult ég és az eső neve átvette maguknak a meteorológiai jelenségeknek a helyét. Így a kijelentésekben állítottak közötti összefüggés behelyettesítette a valóság összefüggéseit, s ezek nyelvi tényekké alakultak. Emiatt a valóság összefüggései logikai összefüggésekké alakultak. Konkrétan az, hogy a felhők vízcseppekből tevődnek össze, valamint a beborult ég összefüggése az esővel együtt logikailag konjunktívan fejeződik ki.

Példánk eleget tesz az összetett kijelentésben szereplő állítások közötti releváns kapcsolat feltételének. Így a kialakult konjunktív kapcsolat természetesnek tűnik. Ellenben mi történik, ha e releváns kapcsolat hiányzik? Például a következő két kijelentés:

A felhőket vízcseppek alkotják. (p)

A zsebszámológép aritmetikai műveleteket végez. (q)

konjunktív kapcsolata más értelmű. Logikailag e két kijelentés közötti kapcsolat is leírható a konjunkció meghatározó értéktáblázatának első vonalával ($p \& q$), sőt igaznak is tekinthetjük, mivel mindkét tagja igaz. Csakhogy furcsának tűnhet a felhők és a zsebszámológépek, valamint a vízcseppek és az aritmetikai műveletek egymáshoz kapcsolása. A kijelentéskalkulus eszközeinek segítségével nem kezelhető ez a helyzet.

Következésképpen nyilvánvalóvá válik az igazságfüggvény és a mondatfüggvény alkalmazásának hátránya a természetes nyelvi kifejezések kezelésében. Az előttünk álló lehetséges alternatíva az lehetne, hogy új értelemmel lássuk el a konkrét kijelentések közötti állandó kapcsolatokat. Erre használjuk a logikai művelet fogalmát. Eddig is használtuk, anélkül hogy pontos értelmét tisztáztuk volna. Bevezetjük tehát a következő meghatározással:

(D3) *Logikai művelet*en a változó információk tartalmak állandó kapcsolási módjait értjük.

E meghatározás szerint a logikai művelet feltételezi az igazságfüggvény fogalmát, mivel elenkező esetben nem tudnánk megmondani, hogy mi az állandó, és mi a változó. Továbbá az igazságfüggvény fogalmához képest kezelhetővé teszi a relevancia intuitív megközelítését, valamint lehetővé teszi az igazságfüggvényeken belüli tipológiák kidolgozását. A logikai műve-

letek bármilyen kijelentést összeköthetnek, olyat, amely létező, de olyat is, amely fiktív dolgokról állít, olyat, amely a valóságosan létező kapcsolatokat állítja, de olyat is, amelyben az összekapcsolás tisztán mentális.

3. A logikusság dologi forrása

A logikai műveletek egyik azonosítható forrása a dologi világban van. A dolog fogalmán itt minden valamilyen formát öltött lételemet értünk.

A dologi világ szűkebb területén, a tárgyi világban próbálta meg azonosítani a logikai műveletek forrását Jean Piaget. Episztemológiájában, amit ő genetikainak nevez, a megismerés létrejöttét kíséri figyelemmel. A létrejövését az egyénre vonatkoztatja, ami miatt episztemológiája genetikusan. A genezisnek van viszont egy más értelme is. Piaget meg volt győződve róla, hogy a megismerés formái, még a legfejlettebbek is (matematika, fizika stb.) az egyéni kognitív struktúrákban gyökereznek. Mivel az egyéni kognitív struktúráknak adaptációs szerepük van, megragadhatóak az intelligencia fogalmával. Emiatt az intelligencia individuális fejlődésének megértése maga után vonja a megismerés megértését is.

Az adaptáció folyamata Piaget szerint két különálló folyamatra bontható: az asszimilációra és az akkomodációra.⁵ Az asszimiláció folyamán a gyermek interiorizálja környezetét (első sorban a tárgyat). Az akkomodáció útján a gyermek exteriorizálódik, válaszol környezetére kihívásaira.

Így a gyermek evolúciós folyamata elvezet a szenzorio-motoros intelligenciától egészen a hipotetiko-deduktív, formális logikai műveletek elvégzésének képességéig. Intelligenciája konkrétból formálissá válik, ami a kijelentéskalkulus és predikátumok logikájával írható le. A folyamat egy önkonstrukciós folyamat, ami a benne részt vevő kognitív eszköztár állandó módosulásával jár. A valóság önkonstrukciójának kognitív sémái szűrik ki és rendezik az asszimilációt és az akkomodációt.⁶ Az intelligencia ontogenezisének evolúciós folyamatában különböző szakaszok azonosíthatók. A szakaszok végigjárása a hipotetiko-deduktív műveletek képességét hozza magával, ahol a gondolkodás már reverzibilis és tranzitív. A kognitív fejlődés vége, illetve közbeeső szakaszai is leírhatók a logika eszközeivel.

Piaget a logikai műveletekre mint a kognitív sémák alapelemeire irányuló tanulmányait 1949-ben kezdi el közölni, amikor megírja a *Traité du logique opératoire* című munkát.⁷ A könyv központi fogalmai a művelet, mondatközi művelet és mondaton belüli művelet. Íme a meghatározásai:

„10. Meghatározás. – »Műveletnek« nevezük egy struktúra reverzibilis átalakulását egy más struktúrába vagy a »forma« módosulásával, vagy »tartalmának« helyettesítésével.”⁸

Mint látjuk, a 10. definíció a struktúra fogalmához küld. Íme a meghatározása:

„5. Meghatározás. – »Struktúrának« nevezünk minden olyan logikai kapcsolatot, amely felváltva vagy egy időben játszhatja a forma és a tartalom szerepét.”⁹

Piaget tehát a logikai műveleteken azon formai és tartalmi tényezőket érti, amelyek képesek a struktúrák megváltozását előidézni. Így konstruktivista álláspontja folytán az értelem azon elemeit hangsúlyozza ki, amelyek képesek önmagukat módosítani.

⁵ Vö. J. Piaget: *Biologie și cunoaștere*. Cluj 1971.

⁶ Vö. M. Piattelli-Palmarini: *Teorii ale limbajului. Teorii ale învățării*. Buc. 1988.

⁷ A mű románul is megjelent. J. Piaget: *Tratai de logică operatorie*. Buc. 1991.

⁸ I. m. 55.

⁹ Uo. 44.

Piaget formális logikain egy „állandó formalizációs folyamatot” ért,¹⁰ amelynek forrása egyéni-tárgyi és végső szintje meghatározatlan. Az egyéni-tárgyi forrás is logikai cselekvés eredménye. Ez az a „végső” nem logikai tartalom, amelyre a logikai forma hat. Így a strukturált és strukturáló logikai formák egy egyéni-tárgyi, a logikai formák által megkonstruált „alsó” és egy meghatározatlan „felső” szint között mozognak.

A forma és a tartalom ennyire szigorú megkülönböztetése a piaget-i felfogásban azt eredményezi, hogy a változó tartalmak közötti állandó logikai kapcsolat kétértelművé válik. E lényegében arisztotelészi kérdést a szimbolikus logika a függvény fogalmának bevezetésével oldotta meg. Habár a megoldásnak megvannak az említett hátrányai, a hagyományos logika régi kérdése átfogalmazódott.

Tanulmányában Piaget az igazságfüggvény fogalmát „mondatközi műveletnek”, a mondatfüggvényt „mondaton belüli műveletnek” nevezi. Íme a definíciók:

„2. Meghatározás. – »Mondatközi műveletnek« nevezünk minden olyan összetételt, amelyben a p, q, r mondatokkal, melyeknek nem ismerjük csak igazságértékeit, újabb összetett mondatok képezhetők az igazságértékek kombinációs lehetőségeinek függvényében.”¹¹ És tovább:

„3. Meghatározás. – »Mondaton belüli műveleteknek« nevezzük azokat a műveleteket, amelyek lehetővé teszik a mondat alkotóelemeire való bontását (a felbontás különböző mélységű lehet) és újabb mondatok nyerését az alkotóelemek átalakítása révén; az így nyert mondatok igazságértéke az átalakított elemek kombinálásából adódik.”¹²

Mindkét meghatározás hiányos. Sem a 2., sem a 3. definíció nem alkalmazza következetesen a függvény fogalmát. A 2. definíció nem adja meg az igazságfüggvény értékkészletét, a 3. definíció pedig értékkészletként az igazságértékeket jelöli meg. Mindkét definíció a függvény fogalmának elemeit konstruktivista módon fogja fel, anélkül hogy figyelembe venné: ennek szerepe a kapcsolatteremtés és nem hierarchiák tételezése. Az evolúcióként való értelmezés itt nem helytálló. Végül pedig egyik definícióban sem világos a változó értelme.

A műveleti logikára vonatkozó tanulmányt Piaget munkásságában a kísérletekre alapozott genetikus episztemológia kidolgozása követte. Az első kísérletsorozat eredményeit *A gyermek logikájától az ifjú logikáig* című könyvben foglalja össze.¹³ A vizsgálódás tárgya itt a logikai műveletek megjelenése a különböző korú gyermekeknél, strukturálódásuk és a kialakult struktúrák közötti összefüggés. A kísérletek elméleti feldolgozása alapján a mondatközi és a mondatokon belüli logikai műveletek forrását a tárgyak és jelenségek közötti kapcsolatok kognitív asszimilációja képezi. A kísérletek folyamán a tények egyszerű szimbolizálás útján jutnak át a logika területére. Így a szimbólumok átveszik a tények helyét, azaz Piaget azonosítja a tényeket nyelvi kifejezésükkel. Ha a tények azonosak nyelvi kifejezésükkel, és ha rendelkezésünkre áll a már előzőleg kidolgozott logikaelméletünk (a műveleti logika), akkor nem marad más hátra, mint azonosítani azt, ami logikaelméletünkben jelen van a tények és a jelenségek terén. Emiatt elkerülhetetlenül oda jutunk, hogy a dolgokban és jelenségekben az előzőleg kidolgozott logikánkat keressük és találjuk meg. Íme, miként válunk konstruktivista racionalistából a teológia hívévé!

E végső következményt véleményünk szerint a következők vonják maguk után: Piaget nem veszi figyelembe, komolyan és alapvetően a logikai és a nyelvi elválaszthatatlan kapcsolatát, a logikusság nyelvi jelenlétét és az innen adódó bonyolult szemantikai kapcsolatokat. Ha a for-

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ B. Inhelder–J. Piaget: *A gyermek logikájától az ifjú logikáig*. Bp. 1967.

mális-logikai megkonstruálódik, akkor szinte érthetetlen, hogy miért egységes, állandó és egyetemes. A dologi-tárgyi kapcsolatok azonosak a mondatközi és mondatokon belüli kapcsolatokkal. Ha a logikus és a nyelvi ennyire szorosan kapcsolódik egymáshoz, akkor a nyelvi a kultúra – általánosítva a társadalmi – megszámlálhatatlan elemét hozza magával. Így maga a társadalmi is a logikusság forrásává válik. A kérdésnek ezt az oldalát Piaget teljesen figyelmen kívül hagyja.

4. A logikusság társadalmi forrása

A logikusság második azonosítható forrása társadalmi. Próbáljuk tehát körüljárni e szociológiai területet.

A 20. század a szociológiai kutatás azon területét is magával hozta, amely a tudásra összpontosít. Az innen létrejött szociológiai ágazat a tudásszociológia. Lewis A. Coser az *Encyclopedia of Social Sciences* „tudásszociológia” címszavában ezt írja: „a szociológia azon ága, amely a gondolkodás és a társadalom közötti kapcsolat kutatásával, az ismeretek társadalmi és létfeltételeivel foglalkozik.” És tovább: a tudásszociológia nemcsak a kognitív szférát tanulmányozza, hanem „gyakorlatilag a szellemi termékek egész skáláját – filozófiai rendszereket, ideológiákat, politikai doktrínákat és a teológiai gondolkodást. E területeken a tudásszociológia kapcsolatot óhajt teremteni az eszmék és létrejöttük, valamint társadalmi kisugárzásuk történelmi feltételei között.”¹⁴

A tudásszociológiai kérdésfeltevés kezdetei Émile Durkheimig nyúlnak vissza, különösen a *Les formes élémentaires de la vie religieuse* című munkájához.¹⁵ Durkheim szerint számos tudományos alapfogalom (például erő, tér, okság) és osztályozási gyakorlat a társadalmi tapasztalatból származik. Azt állítja, hogy a nem és a faj, a hagyományos logika alapfogalmai vagy általánosabban az osztályozás logikai rendjének eszméje a társadalmi csoportok meglétéből és hierarchiájából ered. És ennyit. A logikai műveletek, a logikusság társadalmi kötöttsége meg se jelenik Durkheimnél. Úgy gondoljuk, hogy a nem és a faj logikai fogalmainak társadalmi hierarchiabeli eredeztetése sem termékeny gondolat, mivel hasonlít a dologi forráshoz, csakhogy ezúttal a társadalmi tényeket tekintjük dolgoknak. Az 1985-ben megjelent durkheimi műnek pozitívuma viszont az, hogy felhívta a figyelmet a logikus és a társadalmi kapcsolatára.

Robert Merton a következőképpen szintetizálja Durkheim hipotéziseit: 1) a logikai kategóriák és szabályok közötti interkulturális különbségek ezek társadalmi függőségét bizonyítják; 2) az egyén nyelvébe integrált fogalmak olyan dolgokra vonatkoznak, amelyekről nincs egyéni tapasztalat; 3) a fogalmak elfogadása vagy elutasítása nemcsak objektív érvényességüktől függ, hanem a társadalom uralkodó felfogásaival való összeegyeztethetőségüktől is.¹⁶ A 2. és a 3. hipotézis szinte nem is szorul ellenőrzésre, mivel nyilvánvaló. Az 1. viszont kérdéses, amennyiben a logikai formákat egyetemeseznek tekintjük. Habár ez utóbbi állítás is hipotetikusnak tekinthető.

Merton felfogásában a tudásszociológia megszületése a következő hipotézisen alapszik: az igazságok társadalomfüggőek, és összefüggésbe kell hoznunk őket azon konkrét társadalmakkal, amelyek létrehozták őket.

¹⁴ Lewis A. Coser = D.A. (ed.): *Sills International Encyclopedia of Social Sciences*. The Macmillan Co. and The Free Press. É.n. 8. kötet.

¹⁵ Émile Durkheim: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris 1985.

¹⁶ R. Merton: *Social Theory and Social Structure*. New York 1964. XII. feje.

A. Eraly is hasonlóan azonosítja a tudásszociológia feladatát: „A tudásszociológia feladata tehát rekonstruálni az adott feltételek között egy bizonyos gondolkodásforma (rasszizmus, merkantil ésszerűség, a szabad kezdeményezés kultusza, ortodox marxizmus stb.) elfogadását uraló szándékot.”¹⁷

Mindhárom idézett szerző a tudásszociológiai kérdésfeltevéssel választ próbál találni a társadalom legelterjedtebb fogalmainak és eszméinek problémájára, adott társadalmi struktúrák által determinált létrejöttükre, esetleg az igazságok egyén- és kultúraközi érvényesítésére. Emiatt a logikai formák kérdése, a következtetések érvényesítésének társadalmi oldala, az új ismeretek nyerésének formája meg sem jelenik. Számukra a tartalom és a társadalmi meghatározottság a lényeges.

Egy érdekes tanulmányában A. Gellaty eredeti módon teszi fel a társadalmi közbejártságát a logikai formák létrejöttében. Elemzésének központjában azok a hatások vannak, amelyek a társadalom részéről érkeznek a logika és a szellem felé.¹⁸

Véleménye szerint a logikai formák forrása szempontjából két álláspont azonosítható: egyik a relativizmus álláspontja, amelyet az edinburghi tudásszociológiai iskola képvisel (B. Barnes, D. Bloor), a másik a kognitív pszichológia álláspontja (J. Piaget, J. Fodor). A relativista álláspont azt állítja, hogy amennyiben léteznek egyetemesen elfogadott következtetési formák, annyiban ezek oksági és nem empirikus magyarázatnak vetődnek alá. Az ok pedig kultúrspecifikus. A kognitív pszichológia álláspontját egy mentális logika elfogadása határozza meg. Így a szellem strukturálódása határozza meg az érvényes következtetések végrehajtásának képességét. Éppen a strukturálódás e módját nevezi „mentális logikának”. A Piaget és Fodor közötti különbség a mentális logika keletkezésének felfogásában áll. Piaget-nél ez megkonstruálódik, Fodor-nál veleszületett. Viszont mindkettőnél empirikus teszteknek vetődik alá.

Gellaty végső álláspontja szerint a következtetési sémák nem lelhetők fel a természetben. De ha társadalmi kategóriák, akkor a kommunikáció és a tanulás társadalmi eszközein keresztül juthatunk birtokukba.

Íme mit ír ebben az értelemben W.O. Quine: „A logikai igazságok lingvisztikai elméletéről a következőket mondhatjuk: mi a logikát a nyelvvel együtt sajátítjuk el. De e körülmény nem különbözteti meg a mindennapi tudás azon hatalmas mennyiségétől, amit általában empirikus ismereteknek nevezünk. Nincs lehetőségünk arra, hogy nagyon világosan elválasszuk a nyelvtudást attól, ami mögötte rejtőzik.”¹⁹ És tovább: „A logika igazságai igazságukat a valóság meghatározott tulajdonságainak köszönhetik. Ezen tulajdonságok pedig egyféleképpen tükröződnek a mi nyelvünkben, másképpen egy más nyelvben és megint másképpen egy harmadik nyelvnek megfelelő grammatikában és szókészletben.”²⁰

A nyelvész É. Benveniste megjegyzései egy antropológus kezében aláhúzzák Quine állításait. Íme az antropológus szavai: „És nem létezik-e vajon, amint ezt Émile Benveniste aláhúzza, egy elszakíthatatlan kapcsolat a nyelv és a gondolkodás között? A francia nyelvész pontosan e kérdésfeltevés felé vezérli lépéseinket *Az általános nyelvészet kérdései* című munkájának (Párizs 1966. I. köt., V. feje.) *A gondolkodás kategóriái és a nyelv kategóriái* címet viselő híres fejezetében. Kommentálva Arisztotelész *Kategóriáinak* negyedik könyvét, Benveniste rávilágít az arisztotelészi logika nyelvi (tehát kulturális) irreduktibilitására, ami következőképpen nem

¹⁷ A. Eraly: *La sociologie de la connaissance*. Bruxelles 1988–89. 113.

¹⁸ A. Gellaty: *A logika és a szellem fejlődésében érvényesülő társadalmi hatások*. Filozófiai Figyelő 1985. 3. sz.

¹⁹ W.O. Quine: *Philosophy of Logic*. London 1970. 100.

²⁰ I. m. 95.

is tekintheti magát egyetemesnek, amennyiben analitikussága a görög grammatikára szorítkozik...²¹

Az eddigiek alapján kiderül, hogy a logikusság forrásait nem kereshetjük sem kizárólagosan a logikai műveletek önkonstrukciójának gondolatában (a piaget-i „mentális logikában”), sem az emberi szellem veleszületett adottságaiban (a Fodor-féle „mentális logikában”), se az eszmék kulturális sajátosságaiban, sem pedig a társadalmi kommunikáció nyelvi formáiban. Ez amiatt van, mert a következtetési formák önkonstrukciója inkább kivétel, mint szabály, ontogenetikus kialakulásukban. A gyerekek számára sokkal hozzáférhetőbbek a társadalomból készen kapott „következtetési modellek”. Továbbá a szellem veleszületett következtetési képességeit nehéz, ha nem lehetetlen megragadni. Az eszmék kultúrspecifikus megközelítése teljesen figyelmen kívül hagyja a logikai-formai szempontot. Végül a grammatikai struktúrák logikai formageneráló szerepének álláspontja egyrészt ellentmondásos (Quine–Benveniste), másrészt leszűkíti a társadalmi közrejátszását a logikus mivolt kialakulásában.

5. A logikusság formális forrása

Próbáljuk most végigkövetni ama sajátos felfogás elemeit, amely a logikusra és a létezőre, a logikusra és a nyelvire vonatkozik. E felfogás megalkotója Stanislaw Lesniewski, a varsói logikai és filozófiai iskola kimagasló alakja.

Lesniewski három elméletet dolgozott ki: a mereológiát (1914–1917), az ontológiát (1919–1921) és a prothotetikát (1923).

A *mereológia* mint a rész és az egész elmélete nem feltételezi az absztrakt entitások meglétét. Lesniewski az osztályokat és az osztályok osztályait a rész és az egész viszonyaként fogja fel. Az osztály az individuumok egy sokasága. Az osztály tulajdonságait az elemek tulajdonságai határozzák meg, és így nincs különbség az osztály és elemei tulajdonságai között. Emiatt a halmazelmélet paradoxonai sem jelentkeznek többé.²²

A *prothotetika* valószínűleg a legkomprehenzívebb kijelentéskalkulus, amit valaha kidolgoztak. Magában foglalja a klasszikus kijelentéskalkulus nagy részét. A prothotetika funktorváltozóinak helyét átvehetik a kijelentéskalkulus állandói. Itt a funktor fogalma logikai állandókat (ha... akkor, és, vagy) és matematikai műveleteket (+, –, x) is jelölhet.²³

Az *ontológia* a prothotetikára épül. Az ontológia az egyik legkomprehenzívebb névkalkulus. Magában foglalja a hagyományos logika modernizált változatát, a predikátumok logikájának részeit, az osztály- és relációkalkulust, valamint az identitáselméletet. Megnevezése mentes a fogalom metafizikai értelmétől. Emiatt J. Slupecki és C. Lejewski megfelelőbbnek tekinti a névkalkulus megnevezést. Már amiatt is, mert legjellegzetesebb kifejezései a nevek szemantikai kategóriájába sorolhatók.

A prothotetika és az ontológia alapfogalmai a *szemantikai kategória* és *funktor*.²⁴ A nevek attól függetlenül, hogy egy dolgot, egy osztályt vagy semmit sem jelölnek, ugyanazon szemantikai kategóriába sorolhatók. Lesniewski elmélete ebben különbözik a Frege–Russell típusú elméletektől. Ezekben a tulajdonnevek (határozott leírások) individuális kifejezések, az általán-

²¹ Cl. Karnoouh: *Adio diferenței*. Cluj-Napoca 1994. 113.

²² G. H. Gavas Katalin: *Gondolkodás, nyelv és valóság a logikában*. Bp. 1983. 255–261.

²³ C. Lejewski: *On Lesniewski's Ontology*. Ratio 1958, vol. I. nr. 2. = J.T.J. Srzednicki–V.F. Rickey (ed.) *Lesniewski's Systems*. Wrocław 1984.

²⁴ J. Slupecki: *S. Lesniewski's Calculus of Names*. Studia Logica 1955. vol. III. = J.T.J. Srzednicki–V.F. Rickey (ed.) *Lesniewski's Systems*. Wrocław 1984.

nos nevek pedig predikátumok. Leśniewski rendszereinek egy másik sajátossága, hogy a név használata a kijelentésekben nem feltételezi létének elismerését. Más szóval Leśniewski rendszerei *nincsenek alávétve az egzisztenciális import következményeinek*. Innen adódik, hogy:

a) Lehetővé válik logikai tárgyak és a dolgokból álló halmazok megkülönböztetése. Mivel a logikai tárgyak köre tágabb, mint a dolgok köre, és mivel a logikai tárgyak körébe minden létező és elképzelhető besorolódik, eltűnik a már az ókori görögök óta fennálló kérdés, a lét megállapításának kérdése. A logikai tárgyak fogalmának szempontjából eltűnik tehát a létező és a nem létező megkülönböztetése.

b) Az állítások megfelelése a tényeknek és az igazság ez úton való nyerése átfogalmazódik a jelentés kérdésévé. Ezt a lehetőséget használta fel Alfred Tarski szemantikai igazságelméletében.²⁵

Ami a funktorokat illeti, ezek nem sorolhatók egyetlen szemantikai kategóriába sem. Tehát e nyelv a következő elemeket tartalmazza: a szemantikai kategóriákat, a funktorokat és a kvantorokat. A funktorok száma korlátlan. Bevezetésük feltétele meghatározásuk. Leśniewski ontológiájának legjellegzetesebb kifejezései a nevek szemantikai kategóriájába sorolhatók, a prothotetikáé pedig a mondatokéba. Más szóval a funktorok argumentumai nevek vagy mondatok. A legfontosabb funktorkategóriák tehát a következők:

1. Névképző funktorok, nevekből neveket képeznek. Például: apa, apja;

2. Mondatképző funktorok:

– mondatokat képeznek egyetlen névből. Például: dolog, dolgozik;

– mondatokat képeznek két névből. Például:... nagyobb, mint...;

– mondatokat képeznek két más mondatból. Például: és, vagy.

A funktorok segítségével tehát mind neveket, mind mondatokat képezhetünk.

A funktorok hierarchizálódnak. A hierarchia szintjeinek meghatározására J. Slupecki²⁶ bevezette a funktorok rendjének fogalmát. Az elsőrendű funktor argumentumai a nevek szemantikai kategóriájához tartoznak. Két funktor ugyanazon rendű, ha ugyanazon szemantikai kategóriához tartozik, és azonos argumentumszámú.

A funktorok jelentésének meghatározása végett C. Lejewski²⁷ egy ötletes megoldáshoz folyamodott. Eszköze az úgynevezett ontológiai táblázat, amely hasonlít az igazságfüggvényekhez. Lejewski megkülönbözteti:

I. a nem elosztott neveket, amelyek egyedi dolgokat jelölnek (például Hold, Nap);

II. az elosztott neveket, amelyek több mint egy dolgot jelölnek (például nehéz test, ló);

III. fiktív neveket, amelyek elosztottként vagy nem elosztottként viselkednek, és nem jelölnek semmit (például Pegazus, kentaur).

Az I-gyel jelölt ábrák szemléltetik az egyedi nevek szemantikai státusát, a II-vel (1–16) jelölt ábrák pedig a névpárokét. Az Euler-diagramokban a sötét körök az egyedi dolgokat jelölik, a fehérek az elosztott neveket, a fiktív neveket körök nélkül jelölik.

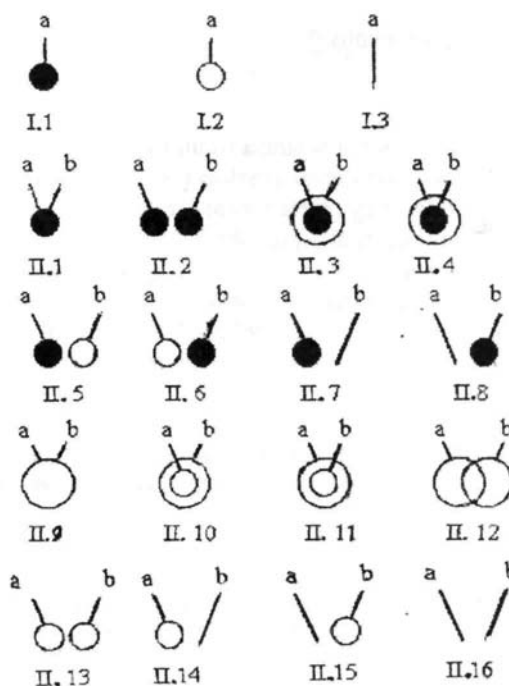
Lejewski az ontológiai táblázatból kiválasztott néhány funktort, hogy meghatározza jelentését. Íme a bennfoglalás funktora:

²⁵ A. Tarski: *Bizonyítás és igazság*. Bp. 1990.

²⁶ Vö. J. Slupecki: *i. m.*

²⁷ Vö. C. Lejewski: *i. m.*

Az ontológiai táblázat

1. Az *egyedi bennfoglalás funktora* az „ $a \in b$ ” (olvasata: a, b). Az ilyen típusú mondat akkor és csakis akkor igaz, ha a II.1 vagy a II.3 ábrák szemléltetik az „a” és a „b” neveinek szemantikai státusát. Ellenkező esetben hamis.

2. Az *erős bennfoglalás funktora* az olyan kifejezésekben jelenik meg, mint „ $a < b$ ” (olvasata: minden a, b). Az ilyen típusú mondatok akkor és csakis akkor igazak, ha a II.1, II.3, II.8, II.9, II.10, II.15, II.16 ábrák illusztrálják az „a” és „b” neveinek szemantikai státusát. Ellenkező esetben hamis.

3. A *gyenge bennfoglalás funktora* az olyan kifejezésekben jelenik meg, mint „ $a \subset b$ ” (olvasata: minden a, b). Az ilyen típusú mondatok akkor és csakis akkor igazak, ha a II.1, II.3, II.8, II.9, II.10, II.15, II.16 ábrák illusztrálják az „a” és a „b” neveinek szemantikai státusát. Ellenkező esetben hamis.

Leśniewski rendszereinek rövid elemzése néhány következmény levonására ösztönöz.

1. E rendszerek nem szenvedik el az egzisztenciális import következményeit. Ez bizonyítja a lét és a nyelv különbözőségét vagy azt, hogy a lét és a nyelv között semmi közösét sem találhatunk.

2. Lévéen 1., ontológiát csakis egy nyelvben elhelyezkedve építhetünk fel, és ez egy más nyelvre vonatkozik.

3. Ahhoz, hogy az ontológiai diskurzus egyértelmű legyen, egyetlen alternatívánk van: a szigorú, nem tautologikus meghatározások. A nem tautologikus jelleg szükségessé teszi egy másik nyelv kidolgozását, mivel magáról a dologi valóságról nem tudunk mondani semmit.

4. Elkerülhető-e a szolipszizmus? Lehet, hogy csak egy módon: elfogadva a wittgensteini tautologikust.

5. Az így létrejövő ontológia formális.²⁸

6. Következmények

1. Az irodalom logikusságszemponthoz bejárása vajon választ adott-e a források természetére? Úgy tűnik, hogy nem. Sem a genetikus episztemológia, sem a tudásszociológia, sem a formális logikai-ontológiai megközelítés nem nyújtotta azokat a válaszokat, amelyekre vártunk.

2. Érdemes volt-e végigjárni ezen álláspontokat? A genetikus episztemológiát azért, mert felhívta a figyelmünket arra, hogy a dolgok vagy tárgyak esetlegesen hozzájárulhatnak az egyetemes következtetési képesség kialakulásához, viszont olyan „háttérben”, amely elég távol áll magától a problémától, adva lévén a nyelv teljes elhanyagolása. A tudásszociológiát azért, mert kiderült, hogy a társadalminak fontos (hogy mennyire, az kérdéses) szerepe van a logikus mivolt kialakulásában, ha a meglévő társadalmi megközelítést kiegészítjük egy formaival is. A formálist azért, mert az objektív léttől megkülönböztethetővé tette a logikusságot. Nem mintha maga a logikus mivolt nem képezné a lét elemét, hanem mert ennek kitüntetett szerepe van a létformák között. Az igazság kérdésének itteni szinte perceptív megoldása figyelemreméltó, viszont a nevek kialakulásának, az állítások létrejöttének kérdése megoldatlan marad.

Origins of logicity. In this article the author searches for the *content origin* of logicity and comes to the conclusion that it can neither be exclusively found in the idea of self-construction of logical operations (in the mental logic of Piaget), nor in the imborn aptitudes of the spirit (in Fodor's „mental logic”), nor in the cultural peculiarities of ideas, nor in the language patterns of social communication. Following this comes the examination of the *form origin* of logicity based on the theory of a prominent figure of the Warsaw school of thoughts S. Leśniewski and it is shown that the genesis of names and affirmations is undiscovered here too. But in the author's opinion it is nevertheless worthwhile surveying these points of view, as genetic epistemology points it out, that things can possibly contribute to the universal ability of drawing conclusions, the sociology of knowledge discovers that the social plays an important role in the development of logicity and finally the formal point of view makes logicity be distinguishable from objective existence. Not that logicity cannot be part of existence but because this has an outstanding position among forms of existence.

²⁸ Vito F. Sinsi, Peter Simons, Barry Smith és Kewin Mulligan tanulmányai. = Topoi 1983. vol. 2. nr. 1.

Dávid Gyula

Kisebbségi irodalom – világirodalom

Ez a tanulmány tizenöt évvel ezelőtt készült egy, a franciaországi Tours-ban rendezett nemzetközi kollokviumra, a részvétel lehetősége reményében. A kollokvium témája: *A kisebbségi irodalmak autonómiája* azonban akkor, 1984-ben eleve gyanúsán hangzott, noha szervezői a „kisebbség” fogalmát nem csak etnikai értelemben fogták fel, s az előadások egyike-másika a „női irodalommal”, az egy országon és nyelven belüli „regionális irodalmakkal” is foglalkozott.

Bár munka közben egyre világosabbá vált számomra, hogy ezzel az előadással nemhogy kijutni nem fogok a kollokviumra, de el sem küldhetem, az mégiscsak elkészült, aztán bekerült a fiókba.

A témát – a Kuncz Aladár kezdeményezte Erdélyi Helikon-beli rovatot – azóta többen közelítették meg (Pomogáts Béla, Kántor Lajos például), de érdemi feldolgozása tudomásom szerint nem történt meg. Talán ez is indokolja a munka mostani közlését.

A szövegen csak apró javításokat végeztem, részben Egyed Péter megjegyzései alapján. Így, ahogy van, dokumentuma is egy olyan kornak, amelyben a romániai magyar irodalom lényeges kérdéseiről legfeljebb az asztalfióknak írhattunk.

Kolozsvár, 1998. május 25.

D.Gy.

Tanulmányunk címét a két világháború közötti romániai magyar irodalom egyik legjelentősebb folyóiratától, az 1928–1944 között megjelent Erdélyi Helikontól kölcsönöztük, amelyben a francia műveltségű Kuncz Aladár szerkesztése idején, 1930–1931-ben rovatcím volt. Maga ez a rovat is érdekes lehet egy olyan nemzetközi kollokvium résztvevői számára, amelynek témája a kulturális kisebbségek irodalmi életének vizsgálata mai világszinten. A romániai magyar folyóirat kitekintése jó fél évszázaddal ezelőtt lehetőséget és alkalmat kínál számunkra egy felelésbe ment előzmény irodalomtörténeti felelevenítésére, de túl az egykori rovatban megjelent tizenöt tanulmány bemutatásán egyéb konklúziókra is. Hiszen az Erdélyi Helikon – mint a romániai magyar kisebbség irodalmának fóruma – önmaga irodalmi helyének és egy kisebbségi helyzetben művelt irodalom céljának-értelmének problémakörében mozogva ismerte fel azt, hogy önnön helyét és célját-értelmét csak világirodalmi összefüggésben határozhatja meg maradandó érvénnyel. Másfelől a rovatban megjelent cikkek romániai és külföldi szerzői (Kairótól Clevelandig és Dublintól Katalóniáig) a regionális partikularizmus és világirodalmi egyetemesség dilemmájára keresték a választ, s egy-egy irodalomról nyújtott (vázlatos vagy részletező, az adatbőség vagy elvi-eszmei végiggondolás útján járó) képük elméleti tanulságok levonására is lehetőséget nyújthat.

Előzetesen még jeleznem kell, hogy az Erdélyi Helikon 1930–1931-es tanulmányainak vizsgálata mind a kulturális és nyelvi, mind az etnikai kisebbségek irodalmainak kutatója számára tanulságos lehet. A két kategória ugyanis a folyóirat egykori szerkesztőjének koncepciójában – s hasonlóképpen a szerzőkében – sem különült el, sőt épp a rovat megszületését kiváltó szándék következtében az azonos nyelvű nemzeti irodalmon belüli regionális tendenciákat is felölelte. S igazság szerint ezek a jelenségek legalább annyira kapcsolódnak is egymáshoz, mint amennyire egyazon kategórián belül is elkülönülnek az egyes nemzetiségi irodalmak az illető ország adott társadalmi-politikai helyzete, a többségi nemzettel való együttélés történelmi változatossága következtében. E három kategóriát tehát már csak ezért is együttesen vizsgáljuk a következőkben.

A romániai magyar irodalom számára kisebbségi voltának problémája az első világháborút befejező Párizs-környéki békék következtében előállott történelmi változásokkal együtt vetődött fel. A történeti Erdély másfél századon keresztül (1542–1690) önálló fejedelemség volt – épp olyan időkben, amikor Magyarország legnagyobb része török hódoltság alá került –, s az elkövetkező századokban megizmosodott helyi magyar irodalmi hagyományt majd csak a Mo-

narchiában erősen Budapest-központúvá vált újabb magyar irodalmi fejlődés ellensúlyozta. Erdély még a 19. században is a magyar irodalom kiemelkedő egyéniségeit adta (Jósika Miklós, Kemény Zsigmond a regény, Arany János a költői epika, Gyulai Pál a kritika terén), s a modern magyar líra megteremtőjének, Ady Endrének költészetében (még inkább világnézetében) is fontos tényező volt erdélyi gyökerezettség.

Az adott irodalmi hagyományra azonban olyan – részben már az 1918-as történelmi változás előtti évtizedekre-évszázadokra visszavezethető – irodalmi ideológia épült, amelynek alap-tétele bizonyosfajta regionális (erdélyi) különvalóság, s e különvalóságban az Erdélyben együtt élő magyarok, románok és szászok történelmi-szellemi sorsközössége, e sorsközösségben ki-termelődött sajátos erdélyi lelkiség, amelynek kifejezése a Romániában kialakult magyar irodalom hivatása. Ez az irodalmi ideológia – amelyet már a kortársak „transzszilvanizmus”-nak neveztek, s amelyet Kós Károlynak az 1921-ben megjelent röpirata, a Kiáltó Szó fogalmazott meg először – a húszas években sokrétű és heves vitákban kristályosodott ki és fejlődött a regionális jegyeket elsődlegesen kihangsúlyozó ideológiából olyan irodalmi programmá, amelynek számára a húszas évek végére már a regionalizmuson való túlemelkedés, az egyetemességigény vált kulcskérdéssé. Kuncz Aladár, aki 1929 nyarán veszi át az Erdélyi Helikon szerkesztését, már programnak is beillő cikkében hangsúlyozza: „Kisebbségi helyzetünkél fogva az irodalom nem lehet számunkra pusztán dekoráció, de nem lehet hatalmi érdekeknek sem a szócsöve. Rendeltetésünk az, hogy csak a legtisztább irodalmi célokat szolgáljuk, s azt a szellemet tükrözzük, amely a műveltségi érintkezésben egymáshoz simult népek védelme alatt a művészi és erkölcsi értékek világrendjét akarja megalkotni.”¹ Kuncz koncepciójában változatlanul meghatározó szerepet szán az életben egymásra utalt erdélyi magyar, román és szász irodalomnak, a közöttük lévő szellemi érintkezések „kimélyítésének”. S e szellemi érintkezésekben látja a maga kisebbségi irodalma számára európaiságának lehetőségét is: „Mi más ezeknek az irodalmi érintkezéseknek a gyakorlati keresztülvitele – teszi fel a kérdést –, ha nem a legszorosabb értelemben vett európaiság? [...] Bármennyire is képtelenségnek látszik, mégis tény az, hogy Európa a termékeny, haladó szellemű, nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el.”²

A tétel politikai aktualitása az akkori Európában kétségtelen, hiszen a háború utáni rendezés, amely a nemzeti önrendelkezés és nemzeti államiság zászlaját tűzte magasra, valójában a többségi és kisebbségi nacionalizmusok egymás ellen tüzelését érte el, s a revanssal, revíziós indulatokkal telített légkörben mindjobban szertefoszlni látszott az egyetemes európaiság eszménye. Ilyen körülmények között az Erdélyben együtt élő magyar, román és szász irodalom együttműködésének, harmonizálásának eszménye egy valóban egyetemes modell lehetőségét ígéri: „Nem lehet erdélyi magyar író – fogalmaz Kuncz imént idézett esszéjében ugyancsak kategorikusan –, aki ezekről a párhuzamos irodalmi mozgalmakról nem tud. Akinek halvány fogalma sincs arról, miként tükröződik a mi sorsunk, kívánságaink a román írók műveiben, s a magunkéval azonos kisebbségi rendeltetés művészi szempontból miként manifesztálódik a szász irodalomban. Életünknek egymásra utaltsága hozza egymás közelébe ezt a három irodalmat, s lehetetlen kikerülni, hogy ezeknek egymásra hatása, egymással való bensőséges érintkezése ne legyen. Elodázhatatlan feladata az erdélyi magyar irodalomnak, hogy ezeket a szellemi érintkezéseket kimélyítse.”³

¹ Kuncz Aladár: *Erdély az én hazám*. Erdélyi Helikon II(1929). 7. 488.

² Uo.

³ Uo.

Kuncz Aladár ebben az esszéjében – az egyetemesség tekintetében is – befelé figyel. Egész más, valóban egyetemes irodalmi összefüggésekben veti fel regionalizmus és európaiság kérdését néhány hónappal később a 20. század egyik legnagyobb magyar költője, a Dante-fordító Babits Mihály. Az ő egyetemességigénye nem új keletű, és nem is egy kisebbségi irodalom keretei között kristályosodott ki. A Nyugat költő-szerkesztője szerint „...minden mai nemzeti vagy egyéb irodalom csak egyetlen nagy európai irodalomnak regionális hajtása lehet”.⁴ Idézett cikkében azonban – amelyet Kuncz kérésére ír, s amelyet a vezetése alá került Erdélyi Helikonba programadó cikk gyanánt szán – a regionalizmusnak nemcsak ez a parciális, hanem beszűkítő értelmezése is megtalálható: „...bizonyos – írja –, hogy mindig több lesz az olyan író, aki az egész emberiség helyett csak egy nemzettel – vagy esetleg csak egy fajjal, egy népréteggel, egy társadalmi osztállyal szemben érzi magát felelősnek... Ilyenformán az író, aki nem tud vagy nem mer fontosat mondani az Embernek és az Emberről: mond legalább valami fontosat egy kisebb közösségnek vagy egy kisebb közösségről. (Jó író dolga, de nem nagy íróé.)”⁵ „Az európai irodalmak mind kimondottabb regionalizmusa” tehát Babits szerint egyfelől az egyetemességre való képtelenséget hordozza magában, másfelől a kimondott szembefordulást az egyetemes kategóriákban gondolkodással. A polémia Kuncz korábbi idézett cikkében kifejtett tételével ha nem is sarkított, de letagadhatatlan. A kérdésnek magának a felvetését azonban Babits pozitív jelnek tekinti: „Mi mást jelent és bizonyít... – írja – mint éppen azt, hogy az erdélyi lélek lényegesebb európai mondanivalók felé vágyik, s nem akar regionalizmusába, mint egy kényelmes mentsvárba, bezárkózni?”⁶

Ebből a Babits szempontjából reményteljes észrevételből nő aztán ki esszéje végkövetkeztetése gyanánt a megállapítás: „A mai Emberség sorsának gyökeréhez bizonyítással annak az irodalomnak van a legtöbb kilátása hozzáférközni, amely Nemzet és Ember viszonyát legforróbban átéli önmagában; s a kulturális válság gyökeréhez az ér, amelyiknek saját partikularizmusa legvitálisabban vált problémává. S itt van a *kis irodalmak* reménye, hogy fontosat és izgatót mond hassanak ma, amikor a nagyok is alig tudnak ilyent mondani.”⁷

Látható, hogy Kuncz Aladár egyáltalán nem kizárólagosságra törő szerkesztő. A „bölcse ki-egyenlítődsé” sokaktól annyiszor kárhoztatott szerkesztéspolitikája, amely olykor az eklektikusság határáig (de csak a határáig!) menően volt nyitott a legkülönbözőbb irodalmi felfogások, ízlések és alkotási módszerek híveinek, ez esetben is a kérdés – regionalizmus és egyetemesség – többoldalú megvilágítását tette lehetővé. És tegyük hozzá, még ennél is sarkítottabb formában, hiszen a folyóiratnak ugyanabban a számában közli Szekfű Gyula bírálatát Kós Károlynak a transzszilvanizmust újból – és széles történelmi-művészettörténeti öleléssel – megfogalmazó könyvéről, az *Erdély* című „kultúrtörténeti vázlat”-ról, ahol a szaktörténész épp ott marasztalja el Kóst, ahol az „saját kora és egyénisége eszményeit akarja mindenáron előhívni a múlt sötétjéből”. „...az ilyen szociális apriorizmusból – szól figyelmeztetése most már nemcsak Kós, hanem »az új Erdély több neves írója« felé – logikusan következik, hogy a történet valóságos realisztikus rajz helyett a szegényember üldöztetésének érzékeny előadása lesz, amelyből szociális érzéseket igen, de történetet nem lehet tanulni.”⁸

Nem véletlenül idéztük Szekfű Gyula Kós-kritikáját, ugyanis a kisebbségi irodalmak egyik fő tématerülete – amint azt a továbbiak is tanúsítják – épp a történelmi múlt, amelyből rendsze-

⁴ Babits Mihály: *Európaiság és regionalizmus*. Erdélyi Helikon III(1930). 1.3.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ I. m. 6.

⁸ Szekfű Gyula: *Kós Károly Erdélye*. Erdélyi Helikon III(1930). 1. 7.

rint a maga korára érvényes vagy érvényesíthető tanulságot mutatja fel az író. És ámbár a romániai magyar irodalom teoretikusai és a történelmi regény itteni művelői előtt ott lebegett a figyelmeztetés: „...a legnemesebb értelemben vett európaiságot jelenti az, ha Erdélyben a nemzeti műveltségek és a nemzeti sajátosságok harmonikus egyeztetésén dolgozunk, s ha Erdély múltjára is ezen a prizmán keresztül tekintünk vissza”⁹ (Kuncz), a múlt felé fordulás regionalista buktatóira figyelmeztető Szekfű sorai kétségtelenül egyetlen kisebbségi irodalom konkrét helyzetén túlmutatóan is érvényesnek tekinthetők.

Kuncz Aladár 1982-ben kiadott levelezésében¹⁰ jóformán nincs nyoma azoknak az első leveleknek, amelyekkel az Erdélyi Helikon szerkesztője az 1930. augusztus–szeptemberi számban megindított „Kisebbségi irodalom – világirodalom” rovat szerzőit felkereste. A kitekintés szándéka azonban már a Babits-esszé követő számokban tetten érhető: az 1930. áprilisi számban jelenik meg Vita Zsigmond cikke Charles-Ferdinand Ramuz svájci francia (romand) regényíróról, a júniusi számban Nagy András írása a száz éve született Frédéric Mistralról, s a jugoszláviai és csehszlovákiai magyar kisebbségi irodalmakról írott cikkekben,¹¹ sőt a Clevelandben élő Reményi Józsefnek az *Amerikai magyar szellemi élet* című számbavételében¹² is minduntalan felvetődnek a kisebbségi irodalom helyzetével és feladataival kapcsolatos kérdések. Ebben az összefüggésben különös jelentést kap Szenteleky megállapítása, amely szerint a jugoszláviai magyar irodalom kibontakozásának különös nehézsége, hogy itt talán a legerőteljesebben érződött Pest háború előtti vonzása. „Ezen a tájon – panasolja – az írás és a gondolat sohasem volt szükséglet”, „semmilyen kulturális tradíció nem maradt, nem remegett a múlt ihlető szelleme, még kielégítő igények sem sorvadoztak...”¹³ Sziklay Ferenc szintén a Monarchia-kori centralizációt említi fel, s a kezdetleges irodalmi színvonal fő okát is abban látja, hogy a háború végi fordulat „a természetes decentralizáció helyett a kényszerdecentralizációt idézte elő”.¹⁴ Szerinte „a kisebbségi irodalom [...] nemcsak az élet leszűródése, de neki kell vállalnia magának a kisebbségi életformának a kialakítását is, legalább a segítséget ott, ahol a kisebbségi életforma bizonytalan még, tehát primér szükséglet”. A kisebbségi irodalom – mondja – „a kisebbségi élettel együtt emelkedik az esztétikai értékelés lehetősége felé”. S e helyzetfelmérésből fakad programja is, amely (ha egyfelől túltekint is az irodalom területén) jóval szerényebb az erdélyiekénél: „...kisebbségi sorsban egyrészt nem is annyira az irodalom intenzitására, mint inkább az irodalmi élet extenzitására van szükség, [...] ennek az irodalmi életnek sokkal inkább szüksége van két fő összetevőjének, az írói társadalomnak és a közönségnek közvetlen kontaktusára...”

Érdekes – és mindenféle általánosító leegyszerűsítések ellenében igencsak meggondolkoztató –, amit (vajon Babitsnak válaszul?) kisebbség és európaiság viszonyáról a vajdasági magyar kisebbségi irodalom realitásaiból kiindulva ír: „...még veszedelmesebb a kisebbségi irodalomtól egyszerűen »européer« szint és nívót követelni, mert ha ez a posztulátum juma érvényre, az irodalom palántája ott maradhatna időtlen időig az üvegházban, soha bele nem

⁹ Kuncz Aladár: *i.m.* I.h. 489.

¹⁰ Kuncz Aladár: *Levelek. 1907–1931.* Sajtó alá rendezte Jancsó Elemérmé Máthé-Szabó Magda. A jegyzeteket összeállította Juhász András. Bukarest 1982.

¹¹ Szenteleky Kornél: *A vajdasági magyar irodalom elmúlt esztendeje.* Erdélyi Helikon III(1930). 3. 206–209; Sziklay Ferenc: *Kisebbségi irodalom vagy kisebbségek irodalma.* Erdélyi Helikon III(1930). 6. 451–457.

¹² Erdélyi Helikon III(1930). 1. 90–92.

¹³ Szenteleky Kornél: *i.m.* I.h. 208.

¹⁴ Sziklay Ferenc: *i.m.* I.h. 451. s köv.

gyökeresedhetnek az élet talajába, kívül maradna a kisebbségi magyar élet közösségén, nem lenne hatótényezője a kisebbségi öntudat kialakulásának.”¹⁵

A kisebbségi irodalmi realitásokkal szembekerülő magyar írók gondjaival – természetszerűleg, hiszen ugyanezekben a realitásokban élő kritikusokról van szó – egybecsengenek a Ramuz- és Mistral-tanulmányok szerzőinek némely megállapításai is. Ramuz például – Vita Zsigmond szerint – amikor a vaud-i és vales-i hegyvidék lakóinak világát azok nyelvére építve próbálja meg visszaadni (amivel világra segíti az önálló svájci francia – romand – irodalmat), „Párizsban veszedelmes irodalmi regionalizmus gyanújába keveredik. Az irodalmi nyelv megsértésének, a nyelv tisztasága elleni vétésnek veszik ezt, amely ellen mindig a legvégsőbb eszközökkel küzdenek”, noha – mint megállapítja – „nem különlegességeiben mutatja meg népét, hanem általános emberi érzésvilágában, ezzel mutatva példát a provincializmusban”,¹⁶ s tanúságul magát Ramuz-t idézi, aki a *Salutation paysanne* című regénye újrakiadásához írott előszavában maga mondja: „Nem akart zászlóvivője lenni semmiféle különböző irodalmi törekvésnek, nagyon jól tudva, hogy az elkülönülés csak bezárja horizontunkat.” Nagy András szintén a regionális kötöttségeken túlemelkedő tehetség példáját látja Mistralban, akinek „irodalmi működése... az egyik legszínesebb francia regionalista érzésnek és költői képzeletkörnek feltámasztására szövetkezett éppen a realizmus időszakában... Ez a regionalista elzárkózás a francia irodalmi egységgel szemben bizonyára még az egyszerű észrevevés kitüntetésében sem részesült volna, ha nincs Mistral költői zsenije, amely az érthetetlen tájnyelvbe, Provence lokális jelentőségű színeibe és eseményeibe is egyetemes irodalmi és emberi jelentőséget tudott vinni.”¹⁷

A felsorolt cikkek, tanulmányok bizonyára már annak a szerkesztői szándéknak a tükrői, amelyre egy következő, a flamand irodalomról írott beszámoló szerzője, A. Escalans cikke végén utal: „...szerkesztője programjából tudom, hogy ez a folyóirat ezentúl rendszeresen tájékoztatni akarja olvasóit a világ többi kisebbségeinek irodalmáról”.¹⁸ Kuncz Aladár levelezésében az első hivatkozás a rovatra akkor bukkan fel, amikor a „Kisebbségi irodalom - világirodalom” rovat első cikkei már szerkesztés alatt vannak. 1930. június 24-én írja Molter Károlynak Marosvásárhelyre: „Az ideai folyóirati programomban főként arra szeretnék kiterjeszkedni, ami a világirodalomban más kisebbségi népek irodalmában történik, azonkívül szeretném a többi nagy irodalmakban a regionális tendenciákat vizsgálni... szeretném, hogy a Helikonnak meglegyen az a specialitása, hogy elsősorban Európa, de amennyiben lehetséges, az egész világ kisebbségi irodalmait számon tartsa. Ezért jól fog a Die Strasse [egy korábbi levélben már kérte a jugoszláviai német Friedrich von Gagern krajnai környezetben játszódó regényéről Molter ismertetőjét, amely azonban majd csak az 1931. májusi számban jelenik meg], és amint látom már előre, szeptemberi számunkban ezenkívül is lesz még a katalán irodalomról egy érdekes beszámoló, valamint az íreknak a miénkhöz hasonló irodalmi törekvéseiről.”¹⁹

A Kuncz-levelezésben néhány jelzésre később találunk: Kuncz 1930. október 8-án kelt levelében írja Molter Károlynak: „Nem tudom, hogy mennyire ismered a Csehországban, Lengyelországban, Olaszországban élő német kisebbségek irodalmát. Nagyon szeretném, ha ezek közül valamelyiket, esetleg felkutatható források alapján, ismertetné a Kisebbségi irodalom – világirodalom című rovatban.”²⁰

¹⁵ I.h. 457.

¹⁶ Vita Zsigmond: *Ramuz*. Erdélyi Helikon III(1930). 4. 340.

¹⁷ Nagy András: *A százéves Mistral*. Erdélyi Helikon III(1930). 6. 537.

¹⁸ A.H.: *A mai flamand irodalom nagy alakjai*. Erdélyi Helikon III(1930). 7. 602.

¹⁹ Kuncz Aladár: *Levelek*. 202.

²⁰ Uo. 213.

A német kisebbségi irodalmakról írandó cikkek ügyében néhány hét múlva újra Moherhez és Zillichhez fordul,²¹ majd az írek irodalmának szakértője irányában puhatolózik az akkor Londonban tanuló Cs. Szabó Lászlónál.²² E levelek kelte 1930. október 27. 1930. december 10.

Közben az Erdélyi Helikon 1930. augusztus–szeptemberi kettős számában már megindult a „Kisebbségi irodalom – világirodalom” rovat, amelyben elsőnek A. Escalansnak a katalán irodalomról és a mai flamand irodalom nagy alakjairól írott tanulmányai látnak napvilágot (az utóbbi – nyilván nyomdahiba folytán – A.H. jegy alatt; a félévi tartalomjegyzékben mindkét cikknél a szerző teljes neve van feltüntetve). Az októberi számban Morik Brin, a kairói egyetem tanára ír cikket *Az armorikai Bretagne nemzeti íróiról*, s ugyanott Sp (talán a Spectator álnéven író Krenner Miklós) az erdélyi szász egyesületek napja alkalmából szemlézi a Klingsor című brassói szász irodalmi folyóirat kisebbségi kultúrpolitikai vonatkozásban igen érdekes különszámát. A novemberi számban Vernon Duchworth Barkernek a modern ír drámáról szóló tanulmányát olvashatja a Helikon közönsége *Regionális irodalmi kísérletek Nagy-Britanniában* címmel, majd ehhez a témához szorosan kapcsolódva *Ír drámaírók* címmel közölt írását az 1931. januári számban. Közben 1930 decemberében Szabó Imre romániai magyar prózaíró és publicista tekinti át a zsidó kisebbségi irodalom múltját és jelenét, majd az 1931. februári számban Dr. Richard Hinke a szudétanémetek mai költészetét. Az 1931. áprilisi számban Reményi József, az Egyesült Államokban élő magyar író *Amerikai regionalizmus* című cikkében lényegében az amerikai Dél irodalmát mutatja be, a májusi számban pedig Molter Károlynak Friedrich von Gagern *Die Strasse* című regényéről szóló ismertetője mellett a folyóirat Berde Mária méltató cikkét közli a romániai magyar irodalom egy évtizedét áttekintő román nyelvű szintézisről, Ion Chinezu *Aspecte din literatura maghiară ardeleană* című könyvéről.

Kuncz Aladár 1931. június 24-én bekövetkezett halála miatt a „Kisebbségi irodalom – világirodalom” rovat csak 1931 novemberében és decemberében tűnik még fel; a két számban megjelent négy cikk közül azonban csupán Bernard Lecache-nak, az európai kisebbségek érdekében a harmincas évek fordulóján kiadott *Le Cri des Peuples* című folyóirat szerkesztőjének *Regionalista irodalom és kisebbségek irodalma* című cikke érdemel figyelmet.²³ A többi írás a kortárs európai irodalom egy-egy részletéről tájékoztat: Lionello Fiumi az új olasz regényről, Rudolf Kaltopen az 1931-es év német irodalmáról, Vita Zsigmond pedig a háború utáni francia irodalomról.²⁴

Ebből a futó felsorolásból is kitűnik, hogy Kuncznak csak részben sikerült megvalósítania tervét, hiszen az első világháború után virágzásnak indult kisebbségi irodalmaknak csak egy része került bemutatásra az Erdélyi Helikonban. Az viszont már nyitott kérdés, hogy vajon ez a rész nem egy átgondolt kisebbségpolitikai koncepciót tükröz-e, hiszen a szudétanémetek költészetéről szóló tanulmány kivételével a „Kisebbségi irodalom – világirodalom” rovatban csupa olyan irodalomról esett szó, ahol a szóban forgó kisebbségnek nem volt anyamemzete a határon túl, tehát nem vetődhetett fel esetében még csak az árnyéka sem valamiféle revizionista vádnak. Úgy tűnik, hogy Kuncz, miután az Erdélyi Helikon megelőző évi számaiban a romániai magyar irodalom jelesei tisztázták magukat az „irodalmi schisma” vádjától, a regionalizmus és európaiság kérdését, saját kisebbségi irodalma egyetemes érvényű és szintű művészi mondanivalók hordozásának lehetőségét egyedül a romániai magyar irodalom önkörén belül akarta végiggon-

²¹ Uo. 221.

²² Uo. 228.

²³ Erdélyi Helikon IV(1931). 10.

²⁴ Fiumi, Lionello: *Új olasz irodalom*. Erdélyi Helikon IV(1931). 9. 716–718; Kaltopen, Rudolf: *Német irodalom 1931-ben*. Uo. IV(1931). 9. 718–719; Vita Zsigmond: *A háború utáni francia irodalom törekvései*. Uo. IV(1931). 10. 802–804. (Az egész rovatról lásd Kuncz Aladár: *Levelek*. 411–412.)

doltatni. S ezzel továbblépett azokon a – Helikon hasábjain is megszólaló – kísérleteken, amelyek egyes kisebbségi magyar irodalmak egyetemességének elvárásán a magyar irodalom egészében való szóhoz jutást értették és igényelték.

Kettős kötődést hordoz tehát Kuncz magában, s míg egyfelől az „Erdély az én hazám” jelzavával „...valami valóságosra akar utalni, ami körülöttünk van, amibe mindennapi életünk gyökérszállai futnak, s ami nélkül el nem lehetünk”,²⁵ másfelől nem felejtkezik meg hozzátenni a pályakezdő, Noirmoutier előtti önmaga álmát sem: „...még akkor sem, ha hitben, meggyőződésben, világszemléletben vagy művészi álmainkban életünknek egy európaibb és egyetemesebb visszhangot is keresünk.”²⁶

Az Erdélyi Helikonban – fogadjuk el: nem véletlenül kiválasztva – bemutatásra kerülő kisebbségi irodalmakról szóló cikkek, tanulmányok szerzői a legkülönbözőbb történelmi-társadalmi realitások hatása alatt s eltérő ideológiai és tudati szintre jutott kisebbségek irodalmait mutatják be, különböző egyéni hozzáállással. Van, aki az irodalmat az adott kisebbség politikai harcának eszközeként értelmezi, s ezen az eszköz voltán túl kevésbé érdekli az, hogy vajon az adott kisebbségi irodalom eljut-e művészi mondanivalójának egyetemes elfogadtatásához (pl. a katalán és a breton irodalomról írott tanulmányok szerzői), más felismeri azt a komplex hatásmechanizmust, amely egy kisebbség gondolat- és érzésvilágát a művészi megformálás magaslatán valóban az egyetemes gondolat- és érzésvilág részévé tudja tenni (V.D. Barker tanulmányai az angol irodalomtörténetben is „ír reneszánsz” néven számon tartott áramlatról). Van, aki mindössze néhány nevet idéz, más – mint például a szudétánémetek mai költészetéről tájékoztató R. Hinke – nevek sokaságával áraszt el, noha a hozzájuk kapcsolt néhány szavas-mondatos jellemzés vajmi ritkán győz meg az illető névhez kapcsolódó irodalmi életmű regionálisan túlmutató jelentőségéről. Mindenesetre akár a pozitív, akár a negatív példák az egyetemesség kérdésében a babitsi figyelemzetést igazolják: aki nem képes önnön nemzeti (nemzetiségi) kereteiben az Emberre általában érvényeset megtalálni, az nagyon sokszor saját nemzete (nemzetisége) számára is csak ideigvaló érték alkotására képes.

Az összes tanulmányokban nyilvánvaló az, hogy a nemzetiségi irodalom megszületésének, kibontakozásának – a történeti helyzet sokfélesége mellett is – vannak bizonyos általános sémái s ezekhez kötődő általános problémái. Valamennyi irodalom olyan népcsoportok érzés- és tudatvilágának kifejezője, amelyek évezredek történelmük bizonyos szakaszaiban – többnyire a feudalizmus korai vagy kifejtett szakaszában – virágzó szellemi kultúrát mondhattak magukénak, s ennek nemegyszer európai rangú értékeire is építve indították meg a küzdelmet modern önkifejezésükért. Az armorikai Bretagne 20. századi irodalmi mozgalma büszkén hivatkozik „a nagy kelta hagyományra”: az Arthur- és Lancelot-mondakörre, a *Tristan és Isoldára* („a breton »énekek énekére«”), s arra is, hogy „a breton képzelőerőnek nyugtalanító és folyton forrongó forrásaiból táplálkozott Shakespeare is”; a katalánok 9–12. századi hagyományok nyomán újítják fel „virágjátékok” néven középkori dalos versenyeket, amelyeknek a 19. század második felében nagy szerepük van abban, hogy „lassan kialakul az összes katalánlakta területek irodalmi egysége”.

A kisebbségi irodalmak többnyire 19. századi újjászületésének nem kevésbé jelentős forrása a népi kultúra. A kapitalizálódás áramában ezek a területek nagyjából elmaradtak a fejlődéstől, értelmiségük az uralkodó nemzet kultúrájába asszimilálódott, s az etnikum sajátos irodalmi-művelődési értékeit a fejlődés szélére vetett paraszti közösségek őrizték meg több-kevesebb

²⁵ Kuncz Aladár: *Erdély az én hazám*. 489. (Újraközölve Kuncz Aladár: *Tanulmányok, kritikák*. Összeállította, utószóval ellátta Pomogáts Béla. Bukarest 1973)

²⁶ Uo. 487.

eredménnyel. A skót Macpherson Ossian-énekei, hiába voltak hamisítványok, egy nemzeti irodalmi áramlat elindítói lettek, s a legtöbb európai nép – köztük nemzetiségek is – a nép körében megőrzött ősi énekeket választották megújuló irodalmuk kiindulópontjának. A flamand Guido Gezelle „...népének nyelvén egyszerre csak elkezd írní a legszebb, legtisztább csengésű dalokat, amelyek igazán méltó párjai a világ legnagyobb költői műveinek”; a provanszál Mistral „...az érthetetlen tájnyelvbe, Provence lokális jelentőségű színeibe és eseményeibe is egyetemes irodalmi és emberi jelentőséget tudott vinni”; La Villamarqué nagy visszhangot kiváltó gyűjteménybe foglalja a régi breton népköltészet termékeit; a katalánoknál is fellelhető a „szélesebb rétegekre támaszkodó népies és népszerű indulás, hogy aztán különböző megpróbáltatásokon át eljusson egy magasabb akadémizmusig”; az ír reneszánsz nagy képviselőjének, Yeatsnek pedig „csaknem mindegyik darabja népmeséken alapszik, vagy legalább analógiában van azokkal”, s ő költői feladatának tartja kifejezni „egy, az érzéki benyomásokon túli világ tanát és azon poéták, misztikusok és paraszti emberek méltóságának bizonyítgatását, akik fel tudják fogni ezt a világot”. A bemutatott kisebbségi irodalmak mindegyikének fejlődésében végeredményben ugyanaz a folyamat igazolódik, ami Európa 19. századi nagy irodalmainak történetében, ahol a népköltészet iránti romantikus érdeklődés és lelkesedés valójában megalapozta a nemzeti önazonosság lényegét tartalommal és formában kifejező lírát és epikát. Figyelemre méltó, hogy az európai modern irodalmi áramlatokkal lépést tartó kisebbségi irodalmak (például a flamand, a katalán) a későbbiekben legfeljebb meghaladták, de semmiképpen nem ugrották át az irodalmi fejlődésnek ezt a népi-nemzeti szakaszát, s nagyon sok esetben a maguk új kifejezési eszközeivel is visszatértek a népi költészet és tudatvilág ez ősi forrásaihoz.

Sajátos és ellentmondásos helyzetkép mutatkozik már az Erdélyi Helikonban megjelent tanulmányok alapján is a kisebbségi irodalmat hordozó nyelv vonatkozásában. A többségben a megújuló kisebbségi irodalom hordozója az újraélesztett, megújított anyanyelv, s az irodalomteremtés folyamatában különös jelentősége van a nyelvi öntudatosodásnak, a sokszor jórészt elfelejtett vagy a kommunikáció alantas szintjeire szorult anyanyelv újrainrodalmiasodásának. Úgy tűnik azonban, hogy nincs szó kizárólagos sémáról, hiszen a breton költészet Morik Brin szerint legkitűnőbb antológiájába Camille Le Mercier egyformán felvette a breton nyelven verselő „bárdok” és a franciául író „költők” műveit, s az ismertető cikk szerzője külön hangsúlyozza az egységet: „Arvor minden költőjének nemes a szíve, mindnyájan egyesülve a szeretetben és szétszóródva az életben, közös szívük dobbanásait figyelik.” Még kirívóbb a helyzet az „ír reneszánsz” drámaíróinál, akik közül Yeats angolul írta műveit, s a többiek: Lady Gregory, Sean O’Casey, J.M. Synge is inkább csak egy-egy tájegység vagy a munkásargó ízeivel dúsították műveik amúgy is sajátos világát. Különbözik az ír helyzet annyira egyedi, hogy „az ír irodalmi mozgalom is angol nyelven folyt, jelentéktelen kivételtől eltekintve”. Ugyancsak erős tájnyelvi vonások jellemzik a svájci francia (romand) Ramuz prózáját is, ami miatt ő maga „Párizsban veszedelmes irodalmi regionalizmus gyanújába keveredik”. S tájnyelvként tartja számon a francia köztudat a Provence lakói által beszélt oc dialektust is, amelyet Mistral és a félibrige tett irodalmi nyelvvé.

Hogy a nyelvi kritérium a kisebbségi irodalmakban mennyire szélsőséges megítélések alá esett a harmincas évek fordulóján, azt talán legszembetűnőbben a zsidó kisebbségi irodalomról és a szudétánémetek költészetéről tájékoztató cikkeken szemlélhetjük.

Az előbbi írás szerzője²⁷ egy tárgykörbe vonja a jiddis, a héber és az egyes országok nyelvén megszólaló zsidó írókat (tovább tagolva ismertetését a spanyol, a török, a galíciai, az oroszországi, az egykori Monarchia-beli jiddis, a németországi, itáliai, lengyelországi, galíciai

²⁷ Szabó Imre: *Zsidó kisebbségi irodalom*. Erdélyi Helikon III(1930). 12.

héber nyelvű irodalmakra), akiknek műveiben – a szerző szerint – egyrészt európai szinten jut kifejezésre a zsidó tömegek élete és ősi népi hitelemekkel telített tudatvilága (Salom Asch, Oszip Dimov, Sólem Aléhem, J.L. Perez), másrészt egy olyan „zsidó népi fellendülés”, amely „a nemzeti érzést virágoztatja ki a vallási fölött” (Perez Smolenski).

Az utóbbi²⁸ – ugyancsak a nyelvi kritériumtól elkülönített etnikai elv érvényesítésével – viszont a csehszlovákiai német kisebbségi irodalmon belül él a kizárás eszközével: egyfelől számba veszi a legkisebb helyi jelentőségű német költőket is, másfelől igencsak kritikusan viszonyul a prágaiakhoz, akik közül mindössze kettőt fogad be (Karl Eisensteint és Anna Turnwaldot). „A többi – mondja a szerző – mind többé-kevésbé tisztelettel csodáljuk és gyűlöljük. Szemünk nem ragyog fel, ha nevüket halljuk. Szeretetünk nem az övék, bármekkora művészi teljesítményeket mutassanak is föl.” Pedig nem akármiket rekeszt így ki: Franz Werfelt és Max Brodot. S Egon Erwin Kisch – akit különben a mai irodalomtörténetírás mint „német nyelvű cseh író”-t tart számon.

A nyelvi egység és regionális sokféleség egészen különleges felfogásával találkozunk az Erdélyi Helikon mai olvasója Bernard Lecache írásában.²⁹ A két világháború közötti kelet-európai kisebbségi mozgalmak egykori francia szakértője, a magát politikai vonatkozásban is exponáló *Le Cri des Peuples* című folyóirat szerkesztője saját háza táján sajátos felfogást képvisel: „Franciaországban nincs nemzeti kisebbségi kérdés – jelenti ki. – Minden faj, minden nép, amely ezer évig a francia nemzetet alkotta, egymásba hasonult, s az 1789-iki forradalommal beolvadt a nagy demokratikus olvasztótégelybe.” A francia államnemzet-koncepció képviselője ezt a ma már egészen másként ismert folyamatot illetően azt állítja, hogy az önkéntesség elvét tiszteletben tartva ment végbe. Szerinte „...nem sikerült volna nivellálni az országot, ha már előzőleg nem egyezett volna bele”. És tovább: „Csak hogy megtarthassák az »egy és oszthatatlan« köztársaság elvét, a regionalista törekvésektől felosztott és felszaggatott anarchikus monarchia után elhatározták Franciaországban a kisebbségek halálát.” Csakhogy Franciaország akkor a provençe-i Mistral személyében már Nobel-díjassal is büszkélkedhetett, s a határai között élő bretagne-i „nemzeti írók”-ról Morik Brin ezt írhatta le: „Hála történettudósainak, nyelvészeinek és folklóristáinak, hála költőinek és bárdjainak, a breton lélek előbb, mint valaha, s Bretagne-ról is el lehet mondani, mint egykor Lengyelországról, hogy soha szellemében nem volt élő-elevenebb, mint amióta nem számít nemzetnek, sőt még tartománynak sem”.³⁰ Nyilván meglehetősen leszűkítő szemlélet kellett ahhoz, hogy a francia „regionalista irodalomról” úgy beszéljen valaki, hogy a provençe-i és a breton irodalom helyett egy-egy francia vidék életét, történelmi hagyományait megelevenítő francia nyelvű irodalomról szól. A szemléletre különben egy Charles-Bruntól, a „föderatív eszme apostolá”-tól vett idézet is jellemző: „Fel akarjuk újítani a szokásokat, megakadályozni, hogy feledésbe merüljön a regionalista irodalmak talajban oly gazdag folklórja, de francia keretben, azért, hogy a megértést elősegítsük a franciák között.”³¹

Az Erdélyi Helikon hasábjain megjelent ismertető tanulmányokból összképszerűen világosan kirajzolódik ezeknek a kisebbségi irodalmaknak a közös fejlődési iránya, és kirajzolódnak e fejlődés erővonalai: az öntudatra ébredésben döntő szerepet játszik a romantika, s a fejlődés későbbi szakaszain is meglehetősen hangsúlyos van a kisebbségi művelődésben a romantikus irodalom három tartópillérének: az anyanyelvnek, a dicsőséges múlt kultuszának és a népköltészetnek. A későbbiekben természetesen ezek iránya és tartalma itt-ott lényegesen módosulhat:

²⁸ Hinke, Richard: *A szudétanémetek mai költészete*. Erdélyi Helikon IV(1931). 2.

²⁹ Lecache, Bernard: *Regionalista irodalom és kisebbségek irodalma*. Erdélyi Helikon IV(1931). 11.

³⁰ Brin, Morik: *Az armorikai Bretagne írói*. Erdélyi Helikon III(1930). 10.

³¹ Lecache, Bernard: *i. m. l.h.*

az ősi nyelv feltámasztása után következik a modern élettények és életérzések kifejezésére alkalmassá tevő nyelvművelő-nyelvfejlesztő munka, a múlt megelevenítésében is meghaladottá válik a romantika, míg a népköltészet az avantgárd irányzatokban kínál lehetőséget a népi tudatvilág új dimenzióinak feltárással egyben a költészet megújítására is.

Van még egy sajátos (sajátosságában közös) jegye a kisebbségi irodalmaknak: a népelethez, elsődlegesen a parasztsághoz való kötődés. Nyilván ennek megvannak a maga objektív, az egyes kisebbségek történelmi fejlődésében rejlő okai is: az Európai kisebbségek jelentős részének társadalmi struktúrájában a döntő (mert a kapitalizmus gazdasági-társadalmi átalakulása által legkevésbé érintett) réteg a paraszti réteg, amely életformájának és -keretének zártágánál fogva a legtöbbet megőrzött az illető kisebbség etnikai-tudati-műveltségi sajátosságaiból. Következik ebből először is a kisebbségi irodalmak nagy részében a paraszti orientáció, s a paraszti-polgári szembeállításban az autochton–idegen oppozíció hangsúlyozott jelenléte. Főképp a két világháború közötti időben a kisebbségi mozgalmak ideológiailag is inkább konzervatívak, romantikus antikapitalisták voltak, s ideológiájukban nem volt idegen az exkluzivista nacionalizmus sem, ami szintén hozzájárult irodalmuk szemhatárának provinciális beszűküléséhez.

Ugyanakkor már a múlt század utolsó harmadában akadnak a kisebbségi irodalmaknak világirodalmi mértékkel mérhető képviselői is – igaz, ezek (az ír Yeats például) a nagy világnyelvek valamelyikén szólalnak meg –, s gyakran tapasztalható jele annak is, hogy egyik-másik kisebbségi irodalom reprezentánsai fel tudnak zárkózni a modern irodalmi irányzatokhoz (a század eleji flamand próza Stijn Streuels révén Gorkijhoz kötődik, a harmincas évek katalán költői Federico Garcia Lorca hatása alatt újítják meg a katalán lírát), s még nyilvánvalóbb a kisebbségi irodalmaknak ez a megújulási tendenciája, ha a jelenséget a második világháború utáni történelmi meghosszabbításban szemléljük.

Ez azonban már messze kívül esik dolgozatunk témáján.

Mit jelentett az Erdélyi Helikon „Kisebbségi irodalom – világirodalom” rovatában megjelent cikk- és tanulmányanyag a korabeli romániai magyar irodalom számára? Utólag visszatekintve és az akkori írások gondolatait értékelve figyelemre méltó kitekintést nyújthatott. Valóságos jelentőségét azonban már csak azért sem lehet felmérni, mert Kuncz Aladár halálával az elgondolás éltető ereje veszett el. A rovat utolsó cikkei mutatják, hogy Kuncz szerkesztői székének örökösei inkább a világirodalomra figyelés keretét látták a rovatban, addig, amíg az még helyet kapott a folyóiratban.

Minority literature – world literature. After World War I., when Transylvania was annexed to Romania by the Trianon treaty, in this new minority position it was vital for the Transylvanian Hungarian culture with a centuries-long tradition to find its place and the motivations of its existence. It took nearly a decade to develop an ideology and literary institutions suitable for this new position. An important role was played in both aspects by Aladár Kuncz who returned to Transylvania as a literary critic in 1923, took part in the founding of the Transylvanian Hungarian writer's free gathering, the Helikon; and was the editor of the Erdélyi Helikon until his death in 1931.

As the editor of Erdélyi Helikon he started in 1930 the column *Minority literature – world literature* with the aim of surveying and presenting the minority literatures of his time, searching for the place of minority as a creator of universal values in the world literature of the 1930's.

In this column which was regular during his lifetime but ceased to exist after his death, selected Hungarian and foreign writers and critics presented the American and French regional literatures, the Irish, Catalan, Breton, South-German, Jewish literature and those authors and trends which show the way to the Hungarian literature from Romania with regard to surpassing regionalism and creating universal values.

The present study shows this editorial initiative of Aladár Kuncz, paying special attention to the contemporary significance of the writings appearing in this column.

Végh Balázs

Kanonalkotás a húszas évek kisebbségi irodalmaiban

A húszas években kialakuló irodalmi kánonok meghatározzák az első világháborút követően kisebbségi körülmények közé került különböző nemzeti közösségek önazonosságát, tekintélyét és önmagáról formált képét. Rajtuk keresztül választják ki, értelmezik és rendszerezik a kisebbségek elméletirői azokat a számításba jöhető értékeket, amelyek irányadóak lehetnek egy nemzeti közösség számára. Így a kisebbségi irodalmi kánonok, a többi kánonhoz hasonlóan, értékrendszerbe igyekeznek szerveződni, ezen belül nyernek aztán megerősítést vagy cáfolatot az egyes értékítéletek, azaz a rendszer elemei. A húszas évek kisebbségi irodalmaiban a kánonképzés, illetve képződés körül kialakuló viták is csupán az egyes értékítéleteket támadják, viszont nem vonják kétségbe magát a kánonot és annak szükségszerűségét, a vitapartnerek között egyetértés van abban a tekintetben, hogy valamely nemzeti közösség saját értékei és eszményei céltudatos rendszerezésével tarthatja fenn önmagát. A kisebbségi irodalmi kánonokba ekkor és így épülnek be egy kollektív elváráshorizont értékalternatívái, amelyek egyszerre szociológiai, lélektani, történelmi és irodalmi-művelődéstörténeti meghatározottságúak, hatásuk évtizedekre előre mutató, olyannyira, hogy értékorientációként és kollektív cselekvési és normarendszerként napjainkig meghatározzák az egyes nemzeti közösségek szellemi életét.

A szakirodalom általában a nagy nemzeti kánonokat tartja számon, illetve azokat, amelyek korszakokat, írói mozgalmakat határoznak meg. Zsélyei Ferenc a kisebb kánonokra is odafigyel mondván, hogy a kánonok működését igazából a csoportok, a kisebbségek olvasói élményeiben és olvasói szokásaiban érhetjük tetten. Kisebb csoporton etnikai, nemi vagy vallási közösséget ért. „Ezek a csoportok a csoportra jellemző azonosságot határoznak meg ideológiájukban, és ehhez az azonossághoz kapcsolódik azoknak az irodalmi alkotásoknak a gyűjteménye, amelyeken keresztül az olvasó a csoportba való tartozást erősítő azonosságtémára lelhet.”¹ Zsélyei a befogadói elváráshorizont felől közelíti meg a működő kánon kérdéskörét, és ennek a kapcsolati fel egyén és közösség viszonyának a kérdését az irodalmi kánonokban. A választás lehetősége a szabadság illúzióját keltheti az egyénben, amennyiben azt gondolja, hogy neki tetszik valami, és e szerint a tetszés szerint választott, holott minden egyéni választás paradigmátikus, mert az olvasmányélményben, a műalkotás nyújtotta azonosulási lehetőségekben minden, az adott kánon elfogadó potenciális olvasó önazonosságot választott. Ebből következik, hogy valamely kánon nem csupán az egyén azonosságának a biztosítója, hanem azé a közösségé is, amely mint befogadó közösség tartja magát a megfelelő kánonhoz. Egyén és közösség természetesen az alkotói elváráshorizont felől megközelítve is hasonló kánonbeli viszonyt mutat. Az alkotásnak ezt a paradigmátikus voltát fogalmazza meg Kuncz Aladár egy 1929-es írásában: „Erdély kézzelfogható valóságot s a megoldásra váró sürgős feladatok százait kínálja minden téren a magyar kisebbségi érdeklődésnek. De kiindulópontja elsősorban s egész természetesen irodalmi felfogásunknak és törekvéseinknek is. Az erdélyi magyar író, mint a magyar kisebbségi szemlélet legelőretoltabb őrszeme és harcosa, ha csak számot vet írói feladataival, ha csak hangot üt, amelyre visszhangot vár, ha csak tollat fog kezébe, már önmagától értetődően programot vállalt, amelyet az erdélyi sorsban való elhelyezkedése, ennek a sorsnak művészi vagy gondolati átélése parancsoló kényszerűséggel rajzol elébe.”²

Az 1918 után kialakuló kisebbségi irodalmaknak olyan értékek felé kellett orientálódniuk tehát, amelyek megfelelték az új helyzettudatnak, és amelyek biztosíthatták az irodalom és kö-

¹ Zsélyei Ferenc: *Az irodalom mint) a kánon kritikája*. Pompeji 1992. 4. sz. 51.

² Kuncz Aladár: *Erdély az én hazám. = Tanulmányok, kritikák*. Buk. 1973. 246–251.

zönség párbeszéd folytonosságát. A kisebbségi kánonalkotók elsősorban közösségben gondolkodnak, a közösség elváráshorizontját szeretnék formálni, alakítani, ugyanis bármilyen kánon értelmező közösséget feltételez, a közösségi hagyomány terméke lévén, bajosan hozható létre egyéni akaratral. Az értékrendszerek kidolgozásának ebben a momentumában egyfajta türelmetlenséget, anakronizmusból eredő zavart figyelhetünk meg a húszas évek kisebbségi irodalmaiban, ugyanis elméletíróik siettetni és szubjektívizálni szeretnének egy objektív és természeténél fogva időt igénylő folyamatot. Makkai Sándor felfogásában például az erdélyi irodalomban a befogadói elváráshorizontnak az irodalom standard szintjére való emelésének legfontosabb feltétele, hogy megváltozzon a befogadó részéről az irodalom funkciójának a megítélése és általában az irodalomról vallott nézete.³ Ehhez vár el „öntudatos közvéleményt”, amely „öntudatosíthatja, igényelheti, ellenőrizheti, támogathatja és használhatja ezt az irodalmat”. A húszas évek Erdélyében ugyanis még nem alakult ki egységes elvárásrendszer az irodalommal szemben, és Makkai szerint ez is nagymértékben visszahat magának az irodalomnak az alakulására. Emiatt eléggé ellentmondásosak az irodalommal szembeni kortárs elvárások: hagyományos felfogásban egyesek pedagógiai eszköznek tekintik az irodalmat, mások szórakoztató olvasmányoknak vagy önértékű művészi célok konkretizációjának. Ráadásul mindehhez társul még az erdélyi irodalomnak egyik öröklött sajátossága is, nevezetesen az, hogy hosszú időre kimaradt a pesti irodalmi kánonból: „A múltban az erdélyi magyarság irodalmi szempontból is önállótlan és öntudatlan függvénye volt a pesti irodalomnak.” Ezért Makkai kissé keserű szájjal megfogalmazott következtetéssel zárja gondolatmenetét: az erdélyi magyar irodalomban az irodalmi tudat még „csiszolatlan kőkorszak”-át éli. A kánonok kialakulásával foglalkozó elméletek ugyancsak az idő távlatában képzelik el az értékek és az értelmezések kánoni rangra történő emelését, illetve emelkedését. Mind az időbeliség, mind pedig az értelmezői közösség fontos tényezője valamely kánonnak. „Az időbeliségből kiindulva a kánon elvárások intézményesített nyelvtanának lehet nevezni. Olyan értelmező eljárások rendszerének, amelyek segítségével egy közösség fenntarthatja saját érdekeit.”⁴ Az erdélyi magyar irodalomban a kánon(ok) intézményesülése csak a harmincas években kezdődik el, ekkorra érnek be a húszas évek második felében alakult folyóiratoknak, könyvkiadóknak, irodalmi társaságoknak a programjai, és alakul ki egyfajta olvasói tudat, valójában ekkor intézményesül a kritika is.

Kánonalkotóink számára nyilvánvaló, hogy stabil értékrend hiányában lehetetlen irodalmi kánon kiépíteni, ezért fordulhat elő, hogy a húszas évek minden jelentősebb kisebbségi elméletírója közösségi, illetve a közösség számára hasznosítható értékek után kutat, vagy éppen közösségi értékalternatívák felvillantására, megfogalmazására tesz kísérletet. Ezeknek az irodalom és a művelődési élet egészére vonatkozó metaértékeknek a számbavételi kísérlete közben az elméletalkotók önkéntelenül is szembealálják magukat az értékpriorizmus és az értékempirizmus dilemmájával, és megmaradnak a jelenségek felületes és elnagyolt tárgyalásánál. Az értékpriorista felfogás reprezentatív kifejtése Max Scheler „materiális értéketikája”, mely szerint az érték objektíven létező sajátos tárgy, különbözik minden tapasztalhatótól, s így megragadni is csak a megismerésnek egy – ugyancsak – sajátos fajtájával, az apriori emocionális intencióval lehet, nem a pszichológiai tapasztalat révén, az értékelés tényeiből. Az értékpriorizmus létjogosultságát igazolja Roman Ingarden is az esztétikai megismerésben: „az átélő sajátos emocionális reakciója” az esztétikai élményben „értékválasz, melyben az adott értékes tárgynak elismeréssel és csodá-

³ Makkai Sándor: *Közönség és irodalom. = A mi utunk.* Cluj-Kolozsvár 1929. 225–246.

⁴ Szegedy-Maszák Mihály: *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban.* = „Minta a szönyegen.” *A műértelmezés esélyei.* Bp. 1995. 78.

lattal adózunk”. Ebben a felfogásban az értékelés műveletének előfeltétele az érték, amely ettől függetlenül is létező, abszolút és örök. Az ezzel a felfogással szemben álló Skreb értékempirizmusa joggal hivatkozik arra, hogy az érték is feltételezi az értékelést (nemcsak az értékelés az értéket), ez pedig az értékelőt és azt az axiológiai szabályrendszert, amely alapján a szóban forgó érték azonosítható. Wolfgang Kayser tovább viszi ezt a gondolatmenetet, és nemcsak általában az értéktanra, hanem az egyes értékelésre is kiterjeszti megállapításait, így minden egyes értékelés „egy költészetelméleten, sőt egy esztétikán alapul, akár kimondják ezt az esztétikát, akár nem”.⁵ Az értékempirizmus elméletéhez csatlakozva elmondhatjuk, hogy az értékítéletek sohasem izoláltak, és sohasem légiesítettek, hanem mindig egy értékrendszeren alapulnak, s ha nem is mindig összefüggően, de mindig szilárdan az egyén szellemi életében gyökereznek.

A Makkai-féle kánon sajátossága, hogy tartalmazza az összes lehetséges szellemi értéket, „rangkülönbség” nélkül: „a tudományos, művészi, erkölcsi és vallási értékek, mint önértékek, egyformán drágák, nélkülözhetetlenek, és a kultúra egészében egyformán értékesítendőek”. Az értékempirizmus és az értékempirizmus dilemmájától függetlenül a kisebbségi kánonban az érték fogalma elsősorban nem meggyőződés kérdése, hanem a kisebbségi sors „bús szövevényé”-ből adódó gyakorlati szükségyszerűség, amely nem teszi lehetővé a szellemi élet szétDarabolását. Az önértékekre összpontosító kisebbségi kánon sajátos funkciót tölt be egy közösség szellemi életében, az értékőrzést, amely megengedi a különféle értékorientációk keveredését, de az értékváltást vagy az értékcserét már nehezen tűri meg. Makkai éppen az általa kanonizált értékekre hivatkozva kirekeszti a kisebbségi kánonból a szórakoztató irodalmat, amelyet „pusztán szórakoztató eszköznek” tekint. A kánon határozza meg tehát, milyen kulturális terméknek van meg nem kérdőjelezhető értéke valamely közösség számára. Szintén a kánon elvárásai alapján különböztet meg Makkai kétféle irodalmat (Horváth Iván fogalomhasználatával): a populáris és az arisztokrata regiszterhez tartozót. A populáris regiszter művei igénytelenebbek saját magukkal és olvasóikkal szemben, az arisztokratikuséi magasabb követelményeket támasztanak szerző és olvasó elé egyaránt. Makkai rendszerében a kettő között helyezkedik el a szakirodalom, amely „tudományos és erkölcsi s vallási eszmények szuverén propagálása”. Viszont mindkettőre megtermékenyítően hathatnak a szépirodalom eszközei, ez ugyanis a maga erkölcsi és esztétikai értékeivel a befogadó számára nemesebbé teheti a szórakoztatást és a tudományt egyaránt. Makkai Sándor klasszikus ihletettségű értékrendszerében azonos szinten helyezkedik el tehát a szép és a jó, valamint az igaz, vagyis az esztétikai, az erkölcsi és az ismeretérték. Emiatt hasonlítanak a kisebbségi kánonok a klasszikus irodalmi kánonokra, harmóniára és egyensúlyra törekcszenek, és ezt az ideális állapotot várják el magától az irodalomtól és az irodalmi élettől is. Ez mindenkor elérhetetlen bizonyosság marad, hiszen az objektív társadalmi valóság eszközértékei és az eszmények ideális világának egyetemes értékei más-más értékcszférához tartoznak. Az értékek ilyen-szerű felosztását maguk az értékrendek teszik lehetővé, amelyek maguk sem állandósult alakzatok, hanem egyszerre tartalmaznak tartós és gyorsan változó értékeket. Makkai Sándor az erdélyi magyar irodalmat éppen ezektől a gyorsan változó eszközértékektől szeremé megvédeni, „egészségtelennek és veszedelmesnek” tartja az értékcszpontvesztést a szépirodalom megítélésében, azaz az „idegen szempontok és érdekek folytonos belekeverését az irodalmi kérdésekbe”. Főleg politikai, felekezeti és személyi érdekekre gondol. Makkai aggódva szemléli, hogy az olvasóközönség elsősorban politikai és etikai síkon vár el sajátos feladatot az irodalomtól: az esztétikum eszközként való felhasználását nem irodalmi célok érdekében is. Makkai

⁵ Vö. Veres András: *Irodalomértelmezés és értékorientáció. = A strukturalizmus után.* Szerk. Szili József. Bp. 1992. 239–310.

az értékek ideális megítélésében Nicolai Hartmann felfogásához áll egészen közel, aki szerint az értékek nem reális dolgok, s nem is reális hatalmak, amelyek keletkeznek és elpusztulnak, hanem teljességgel ideális hatalmak, és a belőlük származó követelmények szintén ideális jellegűek. Ennek az ismeretében még nyomatékosabb hangsúlyt kap az önálló erdélyi irodalom gondolata: „Az erdélyi irodalom nem függvény többé, hanem önálló élet. Szellemében, tradícióiban, eszményeiben magyar irodalom, de problémáiban, íróiban és közönségében erdélyi irodalom.”

A legkülönbözőbb korok és kultúrák értékrendjében értékesnek számít a közösség és az általa létrehozott kultúra, és ezek az értékek művelődési korokon át messzemenő változatlanlanságot mutatnak. Makkai Sándor a kisebbségi helyzetben lévő nemzeti közösségek kultúra- és értékteremtő tevékenységét egyenesen „világhivatás”-nak tekinti. Bármely kisebbség számára a kultúra „önfenntartásának lényege”, és a huszadik század elején ebben a törekvésben érhető tetten a nemzeti kisebbségek „világhivatása”, amelynek a kultúrát „önmagából kell kitermelnie, a maga adott és sajátos szükségleteinek megfelelően”. A húszas évek kisebbségi kánonjaiban az önálló irodalom fogalma mégsem jelent bezárkózást egy szűkebb közösségi értékrendbe, maga Makkai is egy korábbi írásában egyetemes perspektívában véli elképzelhetőnek a kisebbség kultúrateemtő tevékenységét, ez a perspektíva a „fenséges” és a „hatalmas” klasszikus érték kategóriákkal mérhető, és csakis az ezeket a minőségeket hordozó kánonban rejlő „teremtő és fejlesztő erő” hozhatja létre Erdélyben „a maga lábán jární tudó magyar irodalmat”, azaz a Makkai-féle eszményi erdélyi irodalmat.⁶ A sajátosnak és az egyetemesnek ebben a dialektikus viszonyában kettős funkciót nyer a kisebbség Makkai által megfogalmazott „világhivatása”: az önfenntartás mellett az egyetemességet, az egyetemesebb emberi ideálokat is szolgálnia kell. Makkai úgy véli, hogy a sajátosságok megfogalmazása mellett ez egyfajta többletet és szabadságot is ad a kisebbségi irodalomnak az egyes nemzeti irodalmakhoz képest, mivel a nemzeti kultúra erejének jó részét a nemzeti ideálok kiszolgálása köti le. Szempontunkból azonban sokkal fontosabb ama nézetnek a kortársak felé történő sugallása, hogy a kisebbségi lét önmagában még nem érték, csupán benne rejlik az értékteremtés lehetősége. A kisebbség mint önérték téves nézete még napjainkban is hat egyes irodalmi kánonokban, holott Babits már évtizedekkel ezelőtt megpróbálta kirekeszteni az irodalmi értékrendszerből, és a Nyugat 1935-ös évfolyamában az erdélyi írók „védekező kollektivitás”-ának nevezi ezt az eszközértékekhez ragaszkodó mentalitást: „S minthogy ebben az összetartásban nem az irodalmi érték, hanem az erdélyiség a döntő tényező, a kritika könnyen támadásnak minősül.” Így az erdélyiség maga tévedésből „fémjelzésnek és irodalmi menlevélnek” számít.

Babits érvelésében benne rejlik a kánonok egyik legfontosabb lényegi sajátossága: a szociális funkció mellett az irodalom maga is kánonalkotó, azaz kanonizálja önmagát. Vannak különböző poétikai szabályok (imitáció, interpretáció, innováció), amelyek az irodalmi kánon működését, folytonosságát, illetve megszakítását megvalósítják. Már az ókori irodalomban is többféle tájékozódásbeli funkciója volt az irodalmi kánonnak: a tökéletes és befejezett károntól való elszakadás igénye; a kánon mint minta követése; az „elérhetetlen” kánon automatizált követése, illetve újraértelmezése.⁷ A húszas évek kényszerűen decentralizált magyar kisebbségi irodalmi számára az egyik fő kérdés, miként írhatják újra „saját” irodalmukat, amelyet még néhány éve más elvárásokból építkező kánonok irányítottak. Erre a lehetséges válaszok egyikét Kuncz Aladár fogalmazza meg, aki kétféle irodalmi kánonra említ: az egyik a „magyarországi irodalmi élet nagy arányai”-t képviseli, a másik pedig az „erdélyi gondolat”-ét. A transzszilván

⁶ Makkai Sándor: *Az erdélyi magyar irodalom kérdése.* = „Írd meg, amiket láttál.” Cluj-Kolozsvár 1923. 171–178.

⁷ Vö. Kulcsár-Szabó Ernő: *Irodalom/történet(i) kánonok.* = *Szövegek között.* (Szerk. Bocsor, Fried, Hódosy, Müllner.) Szeged 1996. 20.

kánon rövid kifejtése mellett Kuncz eszmefuttatásában nyomon követhetjük azt is, hogyan közvetítődnek esztétikai normaként a szociális elvárások, amelyek aztán esztétikai szinten az irodalom értékmódosításához vezetnek. A két világháború közötti erdélyi irodalom fontos része az átértékelt egyetemes magyar irodalom, amely irányt adhat az „új sorsrendeltetésnek”, az „új életszemlélet” „sajátos fényszűrőjén” átértékelésre szorulnak „a magyar érzés és gondolat művészi kifejezői”. Az erdélyi magyar irodalomnak eszerint szüksége van egy újraértelmezett saját kánonra, amely más, mint a magyar irodalmi hagyományt töretlenül folytatható anyaországi kánon, és „amelyben sokszor csupán megszokásból is értelmüket veszített ítéletek és értékelések tovább élnek anélkül, hogy az eleven élettel bármilyen kapcsolataik is volnának”. A kisebbségi irodalom esetleges értékaránytvesztésére egy világirodalmi példával figyelmeztet: az egykor Európából Amerikába kivándorolt költők továbbra is pacsirtáról és fülemüléről énekeltek, holott az ornitológusok kimutatták, hogy ezek a madarak sohasem éltek az amerikai kontinensen.⁸

A kisebbségi irodalmi kánonokban kétféle érték hat, az egyik a sajátos helyzetudaté, a másik pedig az egyetemesebb esztétikai tudaté. Mivel ehhez a kettős tudathoz kétféle értékrend társul, tényleges és látszólagos ellentmondásokat egyaránt tartalmaznak a kánonok. Ezeknek a feloldására tesz kísérletet Kuncz Aladár a regionalizmus és az európaiság összeegyeztetésével. Az erdélyi regionalizmus természetét vizsgálva két „kedvező” tendenciát is kimutat a kialakulásában: egyrészt az ezt a regionalizmust létrehozó „történeti kényszerűség”-et, másrészt azt az általános európai törekvést, hogy a regionális kultúrák igyekeznek megerősödni a túlzott központosítással szemben. Így ébredtek öntudatra a „partikuláris irodalmak” Franciaországban, Angliában, Spanyolországban és az északi államokban. Kuncz Aladár semmilyen ellentétet nem lát az erdélyi és az egyetemes irodalom eszméi között, és ez főleg annak a törekvésnek tudható be, hogy az erdélyi irodalom nem a régióba való bezárkózást, hanem az egyetemes irodalomhoz való felzárkózást keresi. Azt viszont elismeri, sőt külön érdemnek tekinti, hogy ez az irodalom intenzívebben fordult az erdélyi történelmi múlt felé, és tulajdonképpen ezzel nyert bebocsátást az egyetemes magyar irodalmi kánonba. A történelmi téma szinte kizárólagos értéket képvisel az erdélyi irodalmi kánonban, a múlt „megalkotásának” művészete, az erdélyi irodalmi kánonnak ez a retrospektív jellege azonban a jelen tapasztalata felől irányul a múlt felé, sőt egyfajta menekülés a jelen gondjai elől. A harmincas évek fiatal írói az erdélyi irodalomnak éppen ezt a húszas évekbeli erényét, előnyét róják fel hátrányként, és minősítik „gyáva irodalom”-nak, amely a jelen szociális kérdései elől menekül múltbeli témákhoz. Kuncz Aladár még a húszas évek végén lélektanilag elfogadható mentséget talál a történelmi téma számára, megőrizve előkelő helyét az erdélyi irodalmi kánonban: „A kisebbségi rendeltetés egészen új lelki élmény a magyar irodalomban. Természetes, hogy első állapotában csupa sajgásból áll.” A történelem, a történelmi téma irodalmi feldolgozása és a regionális, múltbeli történéseknek a nemzeti és az európai eseményekbe való ágyazása, egy nagyobb történelmi folyamat részeként való ábrázolása az egyetemeshez közelíti az erdélyi magyar kisebbségi tudatot. A befogadói elváráshorizont felől megközelíthető kettősségtudatot Jan Mukarovskyval is igazolhatjuk, megerősítve Kuncz spekulatív gondolatmenetét: a mindenkori irodalmi műben kétféle erő hat, az egyik a szociálisra, míg a másik az általános emberire apellál az olvasó tudatában. Kuncz meghaladhatónak véli ezt a kettősséget: a szociális visszahúzó erők legyőzésének és meghaladásának, vagyis az egyetemes el- és felérésének képességén keresztül juthat el a nemzeti kisebbség a kanonizált egyetemes értékekhez: „A kisebbség csak a politikában kisebbség, irodalmában és műveltségében maga az egyetemesség. Csak az egyetemesség széles látókörében tudja nemzeti értékeit megőrizni és meg-

⁸ Kuncz Aladár: *Erdély az én hazám*. Uo.

védeni, csak ezen az úton veheti fel az érintkezést a többségi népe irodalmával és műveltségével, s végül csak így tudja biztosítani, hogy anyaországa szellemi életétől el ne szakadjon.”⁹ Kuncz Aladár művészi és erkölcsi „világrendjében” azonos kánonba sorolódik az „Erdély az én hazám” és „Európa az én hazám” értékrendje. Ez az irodalmi program még további nyitottságot is mutat, és nemcsak a hierarchikusan szerveződő értékekre épül, hanem vízszintesen is hat, és a kölcsönösségre, az egymásrahatásra is figyelve számon tartja a szász és a román irodalom transzszilvanizmusát is: „Nem lehet erdélyi magyar író az, aki ezekről a párhuzamos irodalmi mozgalmakról nem tud. Akinek halvány fogalma sincs arról, hogy miként tükröződünk mi, a sorsunk, kívánságaink a román írók műveiben, s a magunkéval azonos kisebbségi rendeltetés művészi szempontból miként manifesztálódik a szász irodalomban.”¹⁰

Az első világháborút követően három tényező alakítja a romániai német irodalmi kánont: a romániaságtudat, a német kultúra és nyelv értékei és a saját művelődéstörténeti és irodalmi hagyományai. Ennek az irodalomnak az addigi hét évszázados múltját a tágabb egyetemességtudat határozta meg, különösen a középkori latin nyelvű irodalomét és a 19. századi erdélyi ihletettséggű romantikáét (Nicolaus Lenau). A húszas években kialakuló romániai német transzszilván („Siebenbürgertum” – Josef Marlin) értéktudat egyaránt támaszkodhatott tehát a középkori és az újkori hagyományokra. A huszadik századi politikai-történelmi változások, illetve a tudatbeli módosulások fogalmi szinten is éreztetik hatásukat: kivesznek a korábbi regionális tudatformákat jelölő fogalmak, és helyettük átfogóbb, sajátosan kisebbségi fogalom jelenik meg: a rumäniendeutsche Literatur. A tényszerű és kényszerű történelmi feltételekhez alkalmazkodó irodalmi tudat egyesíti tehát a korábbi területi törekvéseket (a bánáti, az erdélyi és a bukovinai irodalmat), illetve irodalmi központokat (Nagyszeben, Temesvár, Csernovic), és helyüket átveszi egy átfogóbb kollektív önszemlélet. Richard Csaki ezt a megszüntetve megtartó irodalmi tudatot nem tekinti öncélú világnak, hanem a „nagy egész”, az egyetemes emberi szervezés részének, azzal érvelve, hogy a nemzeti kisebbségek irodalmára általában jellemző az intenzív befogadóképesség, a nyitottság, amelyet „védekező-receptív” magatartásnak nevez.¹¹ Ennek ellenére a húszas évek romániai német irodalmának is megvan a kettősségtudata, amelyet Harald Krasser feszültségteremtő tényezőnek, illetve egy tudathasadásos irodalmi állapot fenntartójának mond. Ez az irodalom is traumaként éli meg a kisebbségi létet és vágyként az össznémet, illetve egyetemes irodalmi törekvéseket. Ez a teremtő feszültség kihat a romániai német irodalmi kánon kialakulására, és az alkotásban és a befogadásban egyaránt érezteti hatását. A romániai német irodalmat az össznémet irodalom egyetemesebb horizontjába emelve, a kritikusok ellentmondást látnak a hazai közönség elvárásai és a németországi befogadás között. Richard Csaki lehetőségein túlra szeremé tágítani a romániai német irodalom befogadási horizontját és egy igényesebbnek és elitebbnek tartott befogadói közegre bízni az irodalom recepcióját. A *Vorbericht zu einer Geschichte der deutschen Literatur* című munkájában 1920-ban a romániai német író három típusát különíti el kánon és közönség viszonyára is odafigyelve. Az első csoportba azokat az írókat sorolja, akik elfogadják a szűkebb horizontú és intézményeiben szegényebb romániai német irodalmi kánont, és akik mindenekelőtt a kisebb, de hűségesebb hazai közönségnek írnak. A második csoport írói noha az össznémet értékek után vágyódnak, mégis a hazai közönségnek alkotnak. A harmadik csoport tagjai egy másfajta irodalmi kánon elvárásainak tesznek eleget, és ezért tartják számon őket az össznémet irodalomban.¹² Igaz, a romániai német irodalomban

⁹ Kuncz Aladár: *Tíz év. Erdélyi Helikon I*(1928). 2–5.

¹⁰ Kuncz Aladár: *Erdély az én hazám*. Uo.

¹¹ Vö. Peter Motzan: *Die rumäniendeutsche Lyrik nach 1944*. Cluj-Napoca 1980. 11.

¹² Vö. Horst Schuller Anger: *Kontakt und Wirkung*. Buk. 1984. 47.

(de más nemzeti kisebbség irodalmában is) mindenkori presztízskérdésnek számított az anyaország irodalmához való tartozás, annak az árán is, hogy le kellett mondani a hazai közönség támogatásáról.

Kulcsár-Szabó Ernő a kanonizáció legfontosabb eljárási aspektusait a befogadási szükség-szerűségekben, a szociális-intézményes „mező”-ben és az irodalom önreflexivitásában jelöli meg, ezek együttesen határozzák meg a kánonok létrejöttét és belső szerkezetét.¹³ Szenteleky Kornél D.J. barátjához írott levelében éppen ezeknek az aspektusoknak a hiányát panaszolja el, mert valójában miattuk késik a vajdasági magyar irodalom kanonizálása: „Ezek után talán feltehetem a kérdést: legyen-e vajdasági irodalom? A lehetőség roppant nehézségeire már rámutattam, hiszen jóformán semmi előfeltétele sincs annak, hogy a »vajdasági« irodalom életre keljen. Nagy erőfeszítéssel, megfogadott hittel, kínos kereséssel lehetne csak olyan valamit csinálni, amire a »vajdasági« jelző illene.”¹⁴ A vajdasági magyar irodalomnak ezt a korszakát értékelve Vajda Gábor Szentelekynek egyfajta tudatformáló, lelkiismeret-ébresztő szerepet tulajdonít, ő ugyanis a vajdasági magyar művelődés és annak múltja megtagadásától jutott el (kínos lelki tusák után) a felismerésig, miszerint a vajdasági magyarok nem maradhatnak fenn saját irodalom nélkül, s ennek érdekében – elsősorban írói eszközökkel – mindent fel kell kutatni, ami az itteniek létének adaléka, s ami kánonteremtő mozzanatként azonosítható és tudatosítható.¹⁵ Szirmai Károly 1935-ben a Kalangyában már megpróbál egyfajta vajdasági irodalmi kánon körvonalazni, amelynek központi érték kategóriájaként a „kisebbségi öntudat”-ot nevezi meg, a tulajdonképpen konkrét értékek számbavétele nélkül.¹⁶ Arra is gondolhatnánk, hogy Szirmai gyanította: egy irodalomszociológiai kategória, illetve tény nem helyettesíthet egy egész irodalmi kánon, viszont számításba jöhet kompenzáló tényezőként.

A szlovákiai magyar irodalmi kánon egyszerre etikai és esztétikai beállítottságú, ámde hiányzik belőle a történelmi értékekre való hivatkozás, a retrospektív jelleg, és emiatt többen is „hagyománytalanság”-gal vádolják. Fábry Zoltán egy még nem létező irodalom számára körvonalaz egyfajta formális „keretet”, amely mintaként szolgálhat a mindenkori szlovákiai magyar írók számára. *Irodalom és magyarság* című írásában egyértelműen az esztétika előírásait tartja mérvadónak az irodalmi művek elbírálásában, és a szlovákiai magyar irodalom megítélésének mércéjét ezáltal is az európaiság szintjére emeli fel: „A művészi alkotás kiválasztó, értékelő törvénye: az esztétika. Író tehát csak az, aki az esztétika normáit igazolja, példázza [...] Irodalmunk iránya európai.”¹⁷ Fábry egy későbbi írásában a „szép” értékfogalom mellé odasorolja az „igaz” ismereti értékfogalmat is, erkölcsi tartalmat tulajdonítva neki: „A jövőért való felelősséget a perifériák hordozzák. A magyar szó internacionalizmusának ők a közvetítő állomásai. – Ember rabszolgaságot – soha többé. Ember szépségét, igazát – máttól kezdve – mindig.”¹⁸ A nemzeti kisebbségeknek az ilyenszerű patetikus-heroikus modellje különös hangsúlyt kap a húszas évek irodalmi kánonjaiban. A harmincas évek közepén Szvatkó Pál már szakít ezzel a modellel, és kétféle irodalmi kánon tudatosít a kortársakban: egyrészt a szlovákiai magyar irodalomét, másrészt az anyaországét, és értékhierarchiát állít fel közöttük, irányadónak egyértelműen a magyarországi irodalmi kánon tekint. Evidenciaként könyveli el a szlovákiai magyar irodalmi kánon szociális ihletettségét, amely a szláv (orosz, cseh) irodalmi hatások következtében nem az individuális, hanem a közösségi értékekre, a „szürke, de etikus kollektívizmus”-ra alapoz.¹⁹ Szvatkó ezzel

¹³ Kulcsár-Szabó Ernő: *i. m.*

¹⁴ Szenteleky Kornél: *Levél D.J. barátomhoz a „vajdasági irodalom”-ról.* = *Az irodalom köztársasága.* (Szerk. Pomogáts Béla). Bp. é.n. 211–213.

¹⁵ Vajda Gábor: *A magyar irodalom a Délvidéken. Trianontól napjainkig.* Bp. é.n. 9.

¹⁶ Szirmai Károly: *Írói felelősségem.* = *Az irodalom köztársasága.* 213–215.

¹⁷ Fábry Zoltán: *Irodalom és magyarság.* = *Az irodalom köztársasága.* 207–209.

¹⁸ Fábry Zoltán: *Írók és irodalom Szlovénkón.* = *Az irodalom köztársasága.* 209–210.

¹⁹ Szvatkó Pál: *Szlovénzkói magyar irodalom.* = *Az irodalom köztársasága.* 210–211.

öntudatlanul is ellentmondásba kerül, mivel az általa szorgalmazott értékrendszer kollektív jellegét kérdőjelezi meg, hiszen közösség és kánon kölcsönösen feltételezik egymást, közösségi értékek nélkül nem jöhetnek létre tartós irodalmi kánonok, és ezek a kánonok maguk is fontos szerepet játszhatnak az egyes közösségek önazonosságának a megteremtésében. Éppen ezeknek a lényegi kérdéseknek a felvetése és megválaszolása tette Makkai Sándort a tanulmányozott évtized kisebbségi törekvéseinek kivételes megfogalmazójává. Ez a helyzetfelismerés fogalmaztatja meg vele már a húszas évek első felében az erdélyi irodalmi kánon szükségszerűségének gondolatát: „Az erdélyi magyarságnak csak egy nagy hiányossága van [...] nincs kialakult, határozott, *uralkodó eszménye önmagáról*. [...] Nincs elég *fenséges*, elég *hatalmas*, elég *teremtő és fejlesztő* erejű *életideálja*.” Makkai kánonelképzelése nyilvánvaló romantikus vonásokkal rendelkezik, hiszen éppen a romantika emelte a nemzeti közösségeket a lehitelesebb rangra, és tette meg a kánont az ilyen közösség önigazolásává. A nemzeti irodalom klasszikusainak irányadó kiadásai pedig nemzedékekre megszabták a kánont. Ennek kapcsán beszél Szegedy-Maszák Mihály az „önszabályozó nemzeti kultúra” fogalmáról, mivel azt a kultúrfogalmat éppen a nemzeti irodalom élte, benne fejthette ki legnagyobb hatását. Valójában erre a modellre vágytak a kisebbségi irodalom elméletirői is. Az a gondolat pedig, hogy az etnocentrikus hagyományok saját kánont hoznak létre, mely fölött nincs magasabb tekintély, Rankénak és az evolucionizmusnak a felfogásával párosult. Ezt a felfogást ösztönözte még a Volksgeist romantikus gondolata s a nemzeti önrendelkezés szabadelvű doktrínája is.²⁰

A húszas években formálódó kánonok a harmincas években hatnak az egyes kisebbségi irodalmakban, majd az újabbak megjelenésével tanúi lehetünk a kánonok konfrontációjának, illetve annak, hogy milyen intézmények biztosítják majd az egyes kánonoknak az állandóságot, a tekintélyt. Végül is a szelektív irodalmi tudat kanonizálja vagy nem azokat az értékeket vagy normákat, amelyeket az alakuló kánonokban számba vettünk. Itamar Even-Zohar nyomán azokat az értékeket tarthatjuk kanonizáltaknak, amelyeket a kultúra hangadó körei legitimként elfogadnak, és azokat az alkotókat, akiknek a főbb műveit a közönség megőrzi, és így válhatnak a történelmi örökség részévé. Másrészt nem kanonizáltak azok a normák és szövegek, amelyeket ezek a körök illegitimként elutasítanak, és azokat az alkotókat, akiket a közönség az évek során elfeled.²¹ Természetesen ezeknek a jelenségeknek a kimutatása és értelmezése már egy másik tanulmányt igényelne, amely bizonyára fontos tanulságokkal szolgálhatna mindannyiunk számára.

Canon-creation in the minority literatures of the 20s. In the introduction the author surveys the circumstances which caused the canon to be created very late – only in the second part of the 1920’s – in the minority literature of the period after World War I. At the basis of the aspiration to canon-creation stands the recognition that a national community can only support itself with the well-constructed system of its own values and ideals. In the Transylvanian Hungarian literature it was Sándor Makkai who took upon himself at the end of the decay the creation of a canon which contains all the possible spiritual values, validates the awareness of specific situation, while he doesn’t deny the more universal aesthetic need. That is he achieves the linking of regionalism and European spirit. Makkai’s canon is not really appreciated upon its creation; therefore, he impatiently urges the appearance of a „self-conscious public opinion” capable of valuing literature. Such a public will appear only in the 1930’s and that is when the institutionalization of canons and polemics around it will take place. The most noticeable canon creation took place in Transylvania. The author touches upon the process in the Transylvanian Saxon literature as well in the Slovakian Hungarian and Yugoslavian Hungarian one, pointing out the similarities and differences. As a matter of fact this essay is a pilot-study for the analysis of the literary processes ongoing in the 1930’s.

²⁰ Vö. Szegedy-Maszák Mihály: *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban*. 88.

²¹ Vö. Itamar Even-Zohar: *A többrendszerszerűség elmélete*. Helikon 1995. 4. sz. 434–467.

Vallasek Júlia

Portré levelekben

Balázs Ferenc és Christine Frederiksen levelezése

1. Néhány szó a levelezésről

Vannak nagy írók, akik egyetlen művük által is élnek. Másoknál az életmű egésze hat, és teszi szerzőjét ismertté. Végül olyan íróink is vannak, akik többet tesznek a művészet körén kívül, semmint belül maradva, még akkor is, ha paradox módon éppen a nagybetűs Művészet érdekében cselekednek. Az ilyen alkotóknál igen nehéz elkülöníteni az élet és az irodalom szféráit, a kettő szétválaszthatatlanul egymásba fonódik, s így az irodalmi értékelésbe óhatatlanul irodalmon kívüli tényezők is beleszüremlenek, vagy az irodalomnak szánt mű lapjain jelentkezik a mindennapi élet nem-irodalmi pragmatizmusa.

Balázs Ferencnél minden s így az irodalom is a „valóság” jegyét viseli magán, mintha minden sora úgy íródott volna, hogy megfeleltethető legyen valamilyen extrairodalmi ténynek. Egyik legjobb írása, *A rög alatt* nem más, mint irodalommal fordított önvallomás, diagnózis egy falu s ezen keresztül egy társadalom helyzetéről, szociográfiai riport. A pragmatizmusnak ez az igénye két okból fakad. Részt jellembeli tényező, Balázs Ferenc olyan ember, aki kemény munka árán szó szerint mindenről kialakít önmaga számára egy elfogadható modellt, magyarázatot, hogy aztán megpróbálja gyakorlatba is ültetni. Találónan nevezi Szöcs István a Józanság megszállottjának¹. Másrészt korkövetelmény, Trianon után az újrászerveződő erdélyi életnek szüksége van *homo practicusokra* is, akik megszállott céltudatossággal keresik (és többnyire meg is találják) az éppen járható utat.

Dolgozatomban a *homo practicus* lét módozatait vizsgálom, mégpedig abban a közegben, amely leginkább kifejezheti mindazt, ami az irodalmon, kultúraszervezésen kívül áll ugyan, de mégis elválaszthatatlan tőle: a magánlevelezésben, pontosabban Balázs Ferenc menyasszonyához, majd későbbi feleségéhez, Christine Frederiksenhez írt leveleiben.

Tizenegy év mindmáig feldolgozatlan és részben lefordítatlan levelezése a Balázs Ferenc-életmű adekvát feltérképezése szempontjából elengedhetetlenül fontos. Nemcsak személyiségbe nyújt betekintést, hanem kirajzolja írásainak hátterét, élményvilágát, s ami különösen fontos, keletkezésük pillanatában precíz tervek vagy megkapó hitvallások formájában rögzíti gondolatainak nagy részét. Mert Balázs Ferenc ebben a tekintetben Kazinczyhoz hasonló, ő is inkább munkásságában, szellemiségében, semmint műveiben él.

A mintegy ötszáz gépelt oldalnyi Balázs Ferenc–Christine Frederiksen-levelezés Mikó Imre hagyatékából került elő.

Christine csaknem minden hozzá írott levelet (az ismerkedés legelején kapott apró papírfecnit is) megőrizte s Balázs Ferenc halála után magával vitt Amerikába. (Az utolsó korszak levelezése hiányos, sokszor bizonytalan a keltezés, hiányzik egy-két oldal, nyilván a költözés, a gyors elutazás közben elkallódtak.) Christine gyermekük, Enikő-Solvejg számára állította össze és gépelte le a levelezést a mai formában, majd egy példányt elküldött Mikó Imrének, aki a Balázs Ferenc-életmű kiadásán dolgozott. Christinéhez írott válaszlevelében a következő munkatervet közli:

¹ Szöcs István: *A józanság megszállottja*. Utunk XXX(1975). november 7. 1–2.

„Nekifogtam előkészíteni Feri munkáinak kiadását. Ebben nagy segítségemre van a levelezés. Kiadónk, a Kriterion, amelyik a Meséket is megjelentette, újra kiadja Feri műveit a következő sorrendben:

- 1975. Bejárom a kerek világot
- 1976. A rög alatt, Zöld árvíz
- 1977. Versek, mesék, levelezés (válogatás)

A negyedik kötet az én írásom lesz Feri életéről, amikor befejezem.” (Kolozsvár, 1974. június 26.)²

A levelek angol nyelven íródtak, hiszen Christine eleinte egyáltalán, később is csak keveset tudott magyarul. A levelek egy kis töredékét fordításban idézi a Balázs Ferenc-monográfia,³ a tervbe vett válogatás azonban nem jelent meg, s így a levelezés nagy része mindmáig lefordítatlan és feldolgozatlan. A dolgozatomban idézett részleteket saját fordításban közlöm.

Az 1925 és 1936 között kisebb-nagyobb megszakításokkal írt levelek a következőképpen csoportosíthatók:

1. 1925. november – 1927. október (amerikai körútja során írt levelek)
2. 1927. október – 1928. augusztus (a világ körüli út során írt levelek)
3. 1928. augusztus – 1929. július (hazatérése után Kolozsvárról, Székelykeresztúrról Amerikába, majd Dániába írt levelek)
4. 1931. november – 1932. december (Mészkörről Dániába írt levelek)
5. 1935. március – 1936. szeptember (a kolozsvári és a debreceni tudószanatóriumban írt levelek).

Az első korszak levelei többnyire Berkeleyben íródtak. A levelek nagy részét Balázs Ferenc Taosba küldi, ahol Christine tüdőirritációja után lábadozott.

Az első néhány levél az ismerkedés, a növekvő szerelem, az egyre mélyülő kapcsolat stációját jelenti. Kiemelt szerepet kap a közös tervek, a közös olvasmányélmények megvitatása, csatasorba állítása mindannak, ami két messziről egymás mellé került embert összeköthet. Csaknem minden élményt meg akarnak osztani egymással, ez a magyarázata annak, hogy ebben a korszakban nagyon sok a színes tájleírás, a néhány vonással mesterien megrajzolt, esetenként komikus helyzetábrázolás és a portré. Balázs Ferenc mindent és mindenkit, ami és aki a szeme elé kerül, a korábbi *Forgácsok* stílusában apró, szinte irodalmi megformáltságú szövegekben örökít meg. E levelekből összeállítható az Amerikai Egyesült Államok töredékes leírása, hiszen az 1925 novembere és 1927 októbere közti két év során Balázs Ferenc két hosszabb utazást is tesz az Államokban. Az első, chicagói utazás az Unitárius Mértékletességi Egylet pályázatának díja, azaz részvétel egy Chicagótól nem messze fekvő kisvárosban, Hanskában tartott ifjúsági konferencián. Az utazás állomásai Salt Lake City, Denver, Lincoln, Nebraska, Hanska, majd Saint Paul, Chicago, Minneapolis, Saint Luis, Taos, a mexikói határvidék és végül Los Angeles. 1927 nyarán pedig a békepárti ifjúsági szervezet megbízásából egy tízhetes előadói körúton vesz részt. Ez az emlékezetes Béke-Karaván, amelynek során széltében-hosszában bejárja Kaliforniát.

Egy minden újra nyitott, de mindent átgondoló, alaposan mérlegelő, valahogy mindig a dolgok lényegébe látó ember Amerika-képe rajzolódik ki ezekből a levelekből.

A második korszak levelei az 1927 októbere és 1928 augusztusa között megtett világ körüli út egyes állomásain íródtak. Balázs Ferenc Az Ifjak Világbéke Kongresszusának Előkészítő Bizott-

² Eredetiben: „I began to work on the publication of Feri’s works. Your correspondence is a great help to me. Our Publishing House, Kriterion, which published also the Tales, will reprint Feri’s works in this order:

1975 Bejárom a kerek világot
1976 A rög alatt, Zöld árvíz
1977 Poems, tales, correspondence (selection)

The forth volume will be my book about Feri’s life, when I shall finish it.”

³ Mikó Imre–Kicsi Antal–Horváth Sz. István: *Balázs Ferenc Monográfia*. Buk. 1983.

sága megbízásából „keleten át” indul hazafelé. Útjának főbb állomásai „a szépséges Japán, a zord Korea, az őseréjű India, a tarka Bagdad, majd Palesztina és Egyiptom”,⁴ az utazás finanszírozását pedig különböző előadásokkal teremti meg. (Nemcsak a világbékéről beszél megbízatásának megfelelően, előadást tart az unitarizmusról, Erdélyről, az erdélyi fiatalság törekvéseiről, magyar népdalokat énekel a rádióban.) Az egzotikus témának köszönhetően még színesebbek a leírások, a rögtönzött portrék, mulatságos vagy jellegzetes események vázolása váltakozik a mélyreható helyzetelemzésekkel. Balázs Ferencet nem vakítja el az egzotikum, kivétel nélkül mindig meglátja az illető ország és társadalom problémáit, és elemzi is azokat. De sohasem bonyolódik bele a „tudós fejtegetésekbe” annyira, hogy ne figyeljen fel arra, ami az illető országban szép és értékes.

„Tudós fejtegetést” és tájleírást egyaránt átszínezi a levelek emocionális háttére, a szerelem, vágyakozás a Kedves után. Az első két korszak levelei témájuk tekintetében kevés újat jelentenek a *Bejárom a kerek világot* mellett, hiszen ott átgondoltan, könyvvé formáltan jelentkezik az, ami a levelekben még friss élményként íródott le. Ami azonban vitathatatlanul a levelek többletét jelenti a könyvvel szemben, az a különleges szerzői attitűd. Nem olvasóközönséghez, hanem egyetlen személyhez fordul, akit nem annyira meggyőzni és/vagy informálni kíván, hanem – ha csak képzeletben is – magával vinni az úton, együtt élni át vele mindent.

Az első két korszak leveleinek szembeütő jellegzetessége, hogy hiányzik belőlük a honvágy. Csak az újjal való találkozás örömét hordozzák, a honvágy rövid szomorkás pillanatait nyilván szándékosan nem örökítette meg. Viszont mindent, amit tapasztal, annak függvényében (is) értékeli, hogy hogyan lehetne azt otthon megvalósítani. Az erdélyi helyzet jelenti az állandó viszonyítási pontot, bármiről legyen is szó. E korszak leveleiből annak a Balázs Ferencnek a képe rajzolódik ki, aki tudatosan készül nagyszabású társadalom-modernizáló munkájára, s ennek függvényében válogat, tervez és ítélkezik.

A harmadik csoportba azok a levelek tartoznak, amelyeket Balázs Ferenc hazaérkezése után Kolozsvárról, Székelykeresztúrról, illetve Medeserről küldött menyasszonyának, eleinte Amerikába, majd – Christine kolozsvári látogatása után – Dániába. Az előző korszakokra jellemző színes leírások, optimista hangnem csaknem teljesen eltűnnek, helyüket átveszi a türelmetlen kérlelés, a zaklatottság. Mindez érthető, ha a levelek keletkezési körülményeit szemléljük: Balázs Ferenc éppen lábadozik egy hosszabb tudószanatóriumi kezelés után, türelmetlen, mert úgy érzi, nemcsak fizikai erőnléte akadályozza meg abban, hogy nekifoghasson a régóta tervezett falumodernizálási programnak. Kartávolságnyira vesztegel a vágyott falutól, ismét távol menyasszonyától. Az egész levelezésből kirívó ez a korszak, kevés benne a lelkes tervezgetés, a józan helyzetfelmérés és gyakori a panasz.

Dolgozatom az utolsó két korszak levelein alapul. A hangsúly inkább az 1931 novembere és 1932 decembere közt keletkezett leveleken van, mivel ez az a korszak, amikor a Balázs Ferenc-i életmű elérkezett a tervezés, a próbálkozások szintjéről a kiteljesedés stádiumába. Ekkor vonja le a következtetéseket, összegez önmaga és a világ számára *A rög alatt* lapjain. Ezt az összegzést, mely a kudarcok és sikerek feltérképezésétől a lehetséges másik megoldás kereséséig és felmutatásáig terjed, a legérzékenyebben, néha a gondolatok megszületésének pillanatában regisztrálja a levelezés.

A levél köztudottan szubjektív műfaj ugyan, de Balázs Ferencnél többnyire objektivitás jellemzi. Ezt a hangsúlyozott objektivitás-igényt nem a dolgoktól való távolságtartás generálja, hanem a mindenáron való tisztánlátás vágya s ezáltal a hibalehetőség minimumra csökkentése, önmaga vagy a másik igazának minél pontosabb körülhatárolása.

⁴ Balázs Ferenc: *Bejárom a kerek világot*. Buk. 1975. 149.

A misszilis magánlevél műfaji behatárolása bonyolult feladat, nehéz olyan definíciót találni, mellyel e képlékeny műfaj minden példánya megnyugtatóan körülírható. Az egyetlen lehetséges út a legáltalánosabb jellemzők kijelölése, melyeknek mentén egy konkrét, szövegre alkalmazott elemzés elvégezhető. Martinkó András jakobsoni ihletésű definíciójában: „A levél az alkalmi közlés műfaja, melyet meghatároz a levélhelyzet, a levél funkciója, tárgya, a levélíró és a címzett.”⁵ Író és címzett, levélhelyzet, funkció és tárgy tehát azok a vonalak, melyek mentén haladva nemcsak egy alkotói arcél rajzolható ki, hanem a két világháború közti erdélyi értelmiségi lét megélésének egy, valljuk be, nem a legtipikusabb lehetősége.

2. A címzett

Balázs Ferenc 1925-ben, Berkeleyben ismerte meg későbbi feleségét, a dán származású amerikai Christine Frederiksent, aki abban az időben a berkeleyi egyetemen, a „társadalmi intézmények” karán tanult. Kapcsolatuk elmélyülésében jelentős szerepet játszott az a tény, hogy Christine (vagy ahogy a levelek magyaros megszólításában áll: Kriszti) maga is osztotta Balázs Ferenc elképzeléseit a falu felemelésével kezdődő általános társadalomátalakító modernizálással kapcsolatban. Abban a levélben, melyben barátjával, Lőrinczi Lászlóval tudatja eljegyzése hírét, Balázs Ferenc részletesen kifejti a falu felemelésére vonatkozó nézeteit, s végül így összegez: „Boldog vagyok, hogy a menyasszonyom hasonlóképpen gondolkodik, s akaratteljes és tevékeny. Természetesen ameddig magyarul megtanul, addig a dolog kissé nehezen fog menni, de aztán!”⁶

Később Christine így vall arról a fiatalos lelkesedésről, amivel Erdélybe indult: „Dán éneket vonzotta Feri ambíciója – látni, hogyan halad Erdély a gazdasági biztonság felé, olyan szövetkezeti rendszer segítségével, mely talpra állította Dániát az Ausztriával és Poroszországgal 1864-ben vívott háború után. Amerikai oldalam – a bennem lakozó úttörő vagy misszionárius – a politikailag elnyomottak megmentésére sarkallt. Ami pedig osztatlan szívemet illeti, csak táncolni, énekelni akart.”⁷

A levelek címzettje tehát első perctől fogva nem pusztán „a Kedves”, hanem ennél több, munkatárs, társ a tervezésben és a kivitelezésben. Különösen jellemző ez az 1931 novembere és 1932 decembere között Dániába küldött leveleire, hiszen ez a „mészkői négyéves terv” ideje, amikor már megmutatkoznak az eredmények és velük párhuzamosan a kudarcok is. Mészkői életükről és munkájukról Christine folyamatosan tájékoztatta amerikai rokonait. Ezek a levelek is azt bizonyítják, hogy aktív résztvevője volt a mészkői eseményeknek, aki nemcsak a helyzetet mérte fel jól, de a szükségét is, és különböző falufejlesztő vállalkozásaikhoz megpróbált anyagi támogatást szerezni. „Népfőiskola a megoldás! Ebben egyre biztosabb vagyok. Itt van százhusz falu, tele legényekkel és lányokkal, akik pont olyan intelligensek, mint társaik bárhol a világon. Egy népfőiskola kiindulópont lehetne számukra, ha fel van szerelve egy jó könyvtárral, két-három kreatív tanárral és az öfenntartáshoz szükséges berendezéssel: kertek, üzlet, ácsműhely, szövő-

⁵ Martinkó András: *A levélstílusról*. = *Világirodalmi Lexikon*. Szerk. Király István. Bp. 1982. VII. 231–232.

⁶ A levél keltezése: Berkeley, March 12, 1926. Idézi Mikó Imre–Kicsi Antal–Horváth Sz. István: *i.m.*. Buk. 1983. 100.

⁷ Christine Morgan: *Alabaster Village. Our Years in Transylvania*. Boston 1997. 11. Eredetiben: „The Danish half of me was attracted to Feri’s ambition – to see Transylvania move toward economic security through the kind of cooperative organization that had lifted Denmark onto its feet after its war in 1864 with Austria and Prussia. My American half – the pioneer or missionary in me – wanted to rush to the rescue of politically downtrodden people. As for my undivided heart, it just wanted to sing and dance.”

szék, esetleg cserépegető kemence. Ha érdeklődésük egyszer felébred, észre fogják venni a szövetkezeti földművelés előnyeit, és ezek az elmaradott falvak új életre fognak kelni.”⁸

Kriszti másfél év mészköi tartózkodás után utazik Dániába, de nem pusztán azért, mert nem tud beilleszkedni, vagy a szüntelenül apostoli munkában lobogó férj mellett egyedül érzi magát, a körülmények hozzák ezt az immár második dániai utat. Első gyermekét elvesztette, a másodikat szeretné nyugalomban, civilizált körülmények között, orvosi felügyelet mellett kihordani. Elborítják őket az adósságok, különösen a majdani népfőiskola számára még Mészköre érkezésük (1930) előtt vásárolt Encyclopedia Britannica árának a terhe nyomasztja őket, a papi fizetést pedig éppen akkoriban csökkentik az addigi 9 dollárnak megfelelő összegekről 5-re. Kapóra jön hát egy ismerős teológiai tanár – és nem főiskolai hallgató, ahogy a monográfiában tévesen áll –, Torkild Skat Rordam meghívása, hogy fordítsa le angolra az Új Testamentumot elemző könyvét.

Egyébként Kriszti Dániában sem feledkezik meg a mészköi munkáról, csak már sokkal gyakorlatiasabban, másfél évnyi tapasztalattal a háta mögött próbál a falusi élet számára hasznos tudást szerezni. „Jövőre tennem kell valamit, ami vagy egy kis pénzhez juttat, vagy alapos felkészítést nyújt a hazatérésem utáni falusi életre. Legalább az eszközeim volnának meg ahhoz, hogy megteremthessek egy rendes otthon, egy jó iskolát és az oly kétségbeejtően hiányzó újszülött-gondozót és óvodát, akkor hasznos lehetnék”⁹ – írja.

A levelek megszólítottja tehát hol a Kedves, akinek hiánya a ház minden kis sarkát betölti, hol a még soha nem látott, vágyott gyerek anyja, hol a feleség, a háztartás gondjainak ismerője, aki nélkül semmi nem működik úgy, mint kéne, hol pedig a munka és a tervezések partnere, akinek most levélben kell elmondani mindazt, amit meghitt esti beszélgetéseken, beszámolókon szoktak. Annak függvényében, hogy a címzett melyik alakváltozatához íródott a levél, változik a stílusa, a tárgya, sőt akár a szerkezete is. A távoli Kedveshez, az anyához íródnak a lírai vallomások és a kétségbeesett, sokszor követelőző hazahívó levelek. A feleség számára a beszámolók a ház körül mozgó emberekről, állatokról, a kerti, gazdasági munkák menetéről, kisebb-nagyobb házi gondokról, pletykákról. Ebben a korszakban Balázs Ferenc talán a munkatárshoz fordul a legritkábban. Úgy érzi, a megbeszéléseknek, vitáknak csak akkor van értelme, ha együtt vannak. Másrészt a hajdan pusztán elméleti szempontból tárgyalt problémák nagy része ekkorra már valóság, sőt része a mindennapoknak, belesimul a „házi gondok” kategóriájába, nincs mit elemezni, vitatni rajtuk. A munkatárshoz tehát többnyire szűkszavú beszámolók, helyzetelemzések íródnak.

3. A levélíró

A levélíró egyúttal mindig alanya, szereplője is a levélnek. A levélírás aktusa megteremti azt a szükséges távolságot, melyen keresztül a levélíró önmagát szereplőként szemlélheti. A napló írója önmagához szól, a legobjektívebb megfigyelései mellett is „tárgyán belül marad”, nem távolodhat el tőle. A levél még a legintimebb önelemzés esetén is egy lépés távolságból szemléli alanyát, szereplőként viszonyul hozzá. „Formált alany ez, amelyben együtt vannak a létező, a szándékolt és az eszményi jegyek, ám épp a levél alkalmisága, aktualitása folytán ész-

⁸ Christine Morgan: *i. m.* 50. Eredetiben: „A folk school is the thing! More and more I’m convinced of it. Here are one hundred twenty villages with young men and women as intelligent as anywhere else in the world. A folk school would be their starting point, with a good library, two or three teachers of imagination, and equipment for self-support: gardens, a shop, carpentry, weaving loom, perhaps a pottery kiln. Once their minds began to move they’d see the advantages of cooperative methods of agriculture, and these forlorn villages would begin to live again.”

⁹ Christine Morgan: *i. m.* 77. Eredetiben: „I should be doing something next year which would either let me earn a little money or give me definite training for life in the village when I go back. If I can only have the means to make a good home, a good school, and the desperately needed baby clinic and day nursery, then I’ll be useful.”

telhetők a közvetlenség változatos megnyilvánulásai.”¹⁰ Balázs Ferencnél az én-reprezentáció kérdése nem magyarázható egyszerűen a létező, szándékolt és eszmei jegyek megfelelő arányú keveredésével, inkább a modell-énnel való azonosulás esetéről beszélhetünk. Számára az élet minden területén – tegyen az a tejjgazdaság megszervezése, templomrenoválás, elvont vallásfilozófiai tézisek vagy magánélet – a kulcsszó mindig a józanság. Az ésszerűség, a szó legnemezebb értelmében vett pragmatizmus, megnevező és megnevezett legteljesebb egymásra simulása kizárja a félig tudatos, félig önkéntelen image-alakítást, melyben a levélíró kicsit kívülről (objektíven) szemléli magát, de közben megmarad önmaga hőisének.

Ahogy tudatos, átgondolt, érvekkel alátámasztható mészki programja és kissé általánosítva, mondhatni egész élete, ugyanilyen módon ábrázolja önmagát is. Viselkedésmódot alakít ki önmaga számára arról, hogy az adott helyzetben mi tenne a legcélszerűbb, legtermészetesebb, a mások és a saját igazát leginkább figyelembe vevő magatartás, és ennek megfelelően viselkedik. Nem beszélhetünk itt szerepjátszárról, hiszen az alany azonos a szerepével, nem választható le róla.

Ez a néha szinte fájdalmas korrektség leginkább abban figyelhető meg, ahogy Balázs Ferenc önmagát szemléli. Feltűnően ritka a levelekben az önelemzés, ha önmagáról ír, a helyzet- és önjellemzés szándékoltan objektív, adatszerű. Az a csaknem fanatikus hit, hogy a racionális érvek és ellenérvek mérlegelése során kialakult nézet (vonatkozzék akár a külvilágra, akár önmagára) igazsága biztos és megdönthetetlen, feleslegessé is teszi a bizonytalanságba gyökerező önelemzést. (A Balázs Ferenc-i világfelfogás azonban csak látszólag merev, a meglett igazság nem egyszer s mindenkorra zárja le a továbbgondolás útját, hiszen ez éppen egyik alapgondolatát, az állandó (ön)javítás tehetséges voltát kérdőjelezné meg. Amint megváltoznak azok a tényezők, melyeknek függvényében valamit helyesnek vagy helytelennek fogadott el, automatikusan újraindul a folyamat: adatgyűjtés, elemzés, érvek felsorakoztatása pró és kontra, végül pedig a helyesnek ítélt megoldás kiválasztása.)

Egyetlenegyszer tér el az önmaga számára kijelölt modelltől, az élete utolsó hónapjaiban írott levelekben. Ellentétben a szintén levelezésükben kifejtett elveivel, nemcsak hogy nem hívja haza Dániából a feleségét, hanem egyenesen megtiltja neki, hogy az esetleg gyógyulását jelentő, tervbe vett, de egyre halasztódó amerikai utazásuk előtt leutazzon érte Tordára. 1936. szeptember 6-án Tordáról keltezett levelében, melyben végig arról ír, miket kell Krisztinek tennie az amerikai út megszervezésére (útlevelek, vízum, dollárbeváltás, kabinfoglalás stb.), explicit módon, aláhúzva jelenik meg az, amit a többi 1936 szeptemberében keltezett levélben nem mond ki, csak éreztet „Don’t come down for me!” (Ne gyere le értem!)

A magánemberi lét levélformába öntése entellektüelekknél óhatatlanul létforma-értelmezésekkel jár. A létforma-értelmezések centruma mindenkoron a Balázs Ferenc-i életfelfogás, célrendszer. Ez a viszonyítási alap mindenhez, s ezáltal sokszor a legköznapibb közlések is távlatból szemlélve fontossá válnak. Így a kolozsvári szanatóriumból Mészkiön gazdálkodó feleségéhez írott levél, melyben a közelgő csemetevásárlásról ír, nem pusztán az aggó gazda intézkedése, hanem a „négyéves terv” távlatában gondolkodó közösség-szervező csaknem mindenre kiterjedő figyelmeének jele (1935. március 9., Kolozsvár). A következő levél már a Vidékfejlesztő Szövetkezettel foglalkozik, felmérést szeretne végeztetni a következő évi működés megszervezéséről, hogy milyen termékekre van szükség a városban, és ezekből melyik környékbeli falu mit tud előállítani (1935. március 11.).

¹⁰ Mezei Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Irodalomtörténeti Füzetek Bp. 1994. 19.

Balázs Ferencre jellemző a távlatokban való organikus gondolkodás. A legapróbb tett is beépül egy nagyobb szerkezetbe, s így jön létre az a szerves egész, amelyben a legkisebb részecske is önálló, de egyúttal nélkülözhetetlen része az egésznek, azzal együtt működik.

„Elmenni egy elmaradott marylandi faluba s ott a legcsodálatosabbakat cselekedni, nem vonz engem, mert amit ott tehetek, nem egy nemzeti megváltás része, a társadalomnak csupán 10 százaléka vonatkozik. Azt hiszem, mindig is érezted, hogy Mészkőn keresztül az egész népert cselekszem, sőt egész Kelet- és Közép-Európáért és Ázsiáért! Ezért nemzeti (erdélyi) alaknak tekintenek, míg egy másik, aki megszervez és kézben tart négy-öt szövetséget, csak a saját falujának használva, nem több helyi hírességnél.”¹¹ (Miskolc, április 1.)

4. Alkalmiság, levélhelyzet

Az alkalmi jelleg a mindenkori levél létrejöttét meghatározó, hiszen a levél változó és változatos intenzitással őrzi, illetve ábrázolja az aktualitások és élmények napi elevenségét. A dolgozatomban vizsgált levelezés esetében nem beszélhetünk az alkalmiságot átszínező szépirodalmi formáltság igényéről, netán irodalmi szándékról. Balázs Ferenc esetében azonban nincs áthidalhatatlan szakadék az irodalmi, illetve publicisztikai hang és a magánlevelek hangja között. Különösen *A rög alatt*, publicisztikájára, vallásfilozófiai, oktató műveire (lásd az Erdélyi Fiatalokban megjelent tanulmányait, az Aranyosszékből, illetve az Aranyosvidékben közölt cikkeket, valamint a *Közérthető Evangéliumot* és az *Új ember vallását*) jellemző a száraz, pontos fogalmazásmód, amely a hétköznapi beszédétől csak az érthetőséget elősegítő formáltságban, néhány érzékletes fordulatban tér el. Ha tehát irodalmi/publicisztikai igényű formáltságról nem is, de azzal rokon hangvételtől beszélhetünk, különösen a meggyőző szándékkal írt levelekben, melyeknek témafelvezetése, érvelésmódja, a következtetések levonása és az ebből következő tennivalók felsorolása megkülönböztető jegye ennek a levelezésnek.

Az ábrázolt aktualitások közt a mindennapi élet eseményei dominálnak, állomásai egy utólag néha Don Quijotéinak tűnő harcnak. Csírájában megtalálható itt mindaz, amit *A rög alatt*ban a „nyilvános gyónások” megrázó erejével összegez a nyilvánosság számára. (Talán e „tanúságtevő” hangnem pszichikai hatóerejével is magyarázható az a hatás, amit a könyv a kortársakra gyakorolt. Igazolást, bizonyítékot láttak benne mindarra, amit tettek – vagy nem tettek –, amiben hittek, ebben látták igazi értékét. „Belső kényszerből írja [...] és ennek a könyvön kiragyogó kényszernek a feszültsége teszi ezt a művet irodalmi alkotássá.”¹² Néhány hónappal korábban dr. Jancsó Béla Németh László kiábrándult lírai útirajzára¹³ reflektálva *A rög alatt*ot, illetve Reményik *Romon virág* című kötetét hozza fel ellenpéldaként, egy közösség identitásának és ezen túlmenően létjogosultságának perdöntő bizonyítékaként.¹⁴)

Magánlevelekről lévén szó, a „belső aktualitás”, a lelkiállapotok, gondolatok rajza is megjelenik, egyik-másik szakaszban kifejezetten hangsúlyos szerepet kap. Megfigyelhetők például a több mint egyéves távollét során (1931. november–1932. december) a vágyakozás intenzitásának fokozatai a líraitól a szarkasztikuson át a groteszkig: „Éppen úgy éreztem, körülölel a

¹¹ Eredetiben: „To go to a backward Maryland village and do the most wonderful things does not appeal to me because the kind of things I do is not the pattern of national salvation, it only applies to 10% of the nation. Of course you always felt, I believe, that through Mészkő I always worked for the whole nation, nay the whole of East and Central Europe and Asia! That’s why people take me as a national (Transylvanian) figure, whereas another, even though he may organise and keep in good order four or five cooperatives benefitting his own village, is merely a local star.”

¹² László Dezső: *A rög alatt*. Erdélyi Fiatalok. VII(1936). II. 37–41.

¹³ Németh László: *Magyarok Romániában. = A minőség forradalma*. II. Bp. 1992. 739–805.

¹⁴ Dr. Jancsó Béla: *Ahogy lehet*. Erdélyi Fiatalok VI(1935). IV. 109.

boldogság... amikor minden eltűnt. Fekszem a földön, a fájó bizonyosság: elment... mindenben ott lüktet, az utánad való vágyakozástól nyugtalanul, zárt ajtó előtt remegve, képtelenül arra, hogy egyensúlyomat visszanyerjem.”¹⁵

Egy évvel később az egészségéért aggódó feleségnek már ezt a kimértségében is haragos választ írja (öntudatlanul és gyerekesen zsarolva a hazatérését?): „Azt eszem, amit, és semmi közöd hozzá, ha tönkreteszem magam. Persze nem bölcs dolog így tenni, de nem engedem meg, hogy beleavatkozzál a magánéletembe, ahogy édesapádnak sem engedtem, hogy 5000 mérföld távolságból megszervezze az életemet. [...] Meghallgatom a tanácsaidat, ahogy másokét, például egy orvosét is, aztán megfogadom vagy nem. De most be kell fejeznem. Sok szeretettel: Feri.” (1932. október 7.)¹⁶

A levélhelyzetet vizsgálva a levélírást formáló konvenciók együttesére esik a hangsúly: az oldottság és formáltság viszonyára, illetve az ezt befolyásoló levélírói szándékra.

Mivel a levelek nem a nyilvánosságnak íródnak, a 18–19. század fordulójára jellemző implicit nyilvánossághoz való fordulás sem fedezhető fel bennük, a formáltság igénye a hétköznapi beszéd szintjére tolódik. A formáltságnak mindig funkciója van, s ez a publikus és a magán-szférán belül eltér. A megformáltság-igény leggyakrabban a levelek retorikájában, logikus érvelésében mutatkozik meg, melynek célja mindig a meggyőzés. A publikus szférától eltérően a meggyőzés ráhatása itt egyetlen személyre (a címzettre) hat, és nem egy eszme, egy program stb. szükségességéről kíván meggyőzni, hanem a magánélet szféráján belül marad. A levelezés valóban sodró retorikája itt egyetlen célra irányul: rávenni Christinét, hogy minél hamarabb térjen vissza Mészkőre. Térjen vissza, de nemcsak feleségként az utána vágyakozó férjhez, hanem munkatársként a közös munkához.

Ezzel kapcsolatban valóságos „levélpárbajt” vívnak, amelyben Christine éppen Balázs Ferenc korábbi érveivel áll elő: ahhoz, hogy megfelelő munkát végezhesenek, pénzre és szakértelemre van szükség, melyekből egyiket sem nyerhetik el Mészkőn. Tanulmányozni kell tehát a megfelelő dán vagy amerikai szervezeteket (népfőiskolák, farmok, mezőgazdasági szervezetek), gyakorlatot szerezni bizonyos, Mészkőn megvalósítandó munkákhoz (pl. csecsemőgondozás, óvoda) s ezalatt annyi pénzt félretenni külföldön, amennyi elegendő lesz kezdőtőkének. Balázs Ferenc ugyancsak jól megindokolt válasza már olyan ember életszemléletét tükrözi, aki érzi, hogy kevés idő áll rendelkezésére, ezért elveti a további előkészületeket az azonnali tettek kedvéért.

„Nem hiszem, hogy további felkészülés az itteni munkákra indokolt lenne. Mondjam azt: semmit nem tehetek ezért a vidékért, el kell tehát végeznem egy mezőgazdasági egyetemet? Nem – felismerem, hogy nincs időm szakképesítést szerezni, tehát felfogadok egy mezőgazdasági szaktanácsadót. Mondjam azt, hogy: semmit sem tehetek a gyermekhalandóság magas arányával szemben, ha nem képezem magam orvossá? Nem - orvost akarok fogadni a vidék számára. És a legfőbb oka annak, hogy ezek közül a szakmák közül egyikből sem szerzek képesítést, az, hogy látom a vidék igényeinek összetett voltát, és képtelen vagyok megfelelő képesítést szerezni mint mezőgazdász, orvos, mérnök és egyebek. A te esetében is így van.”¹⁷

¹⁵ Christine Morgan: *i. m.* 75. A levélrészletet keltezés nélkül idézi a szerző.

¹⁶ Eredetiben: „I eat what I eat, and it's none of your business if I run myself down. Of course it is not wise for me to do so, but I will not allow you to interfere with intimate details of my life, any more than I allowed your father to try to arrange life for me from a distance of 5000 miles. [...] I take your words of advice as I could take advice from anyone, a doctor for instance, and leave it or take it. But I have to finish up this letter. Much love: Feri.”

¹⁷ Keltezés nélkül, feltehetően 1932. február 22. és március 2. között íródott. Eredetiben: „I don't believe that further preparation for our work here is justifiable. Shall I say: I cannot do anything for this district, but I must qualify

A levelezés egészére az oldottság, a hangnem és a témaválasztás szabadon csapongó volta jellemző. Az alkalmiság, amint előbb már jeleztük, alárendelődik egyfajta „szellemi énközpontúságnak”. Minden felmerülő kérdést (kivéve a hétköznapi dolgokat) saját átfogó elképzeléseihez, célrendszeréhez viszonyítva értékeli. Halálos betegen, utolsó leveleinek egyikében például a Christine által említett dán és svéd szövetkezetekre, illetve népfőiskolákra reflektál: „Svédországról is sokat olvastam mostanában, és úgy találom, a helyes úton haladnak: a fogyasztók szövetkezete az alap, és a szövetkezeti termelés nagy része hazai piac számára folyik.” (1936. május 30. Mészkö.)¹⁸

5. Funkció

Balázs Ferenc és Christine számára a levelezés sokkal nagyobb fontossággal bírt, mint a házastársi levelezés általában. Kapcsolatukban fontos szerep jut a levélnek, hiszen gyakorlatilag többet voltak egymástól távol, mint együtt, így sokkal nyíltabban vetették papírra gondolataikat, érzéseiket, mint a szokványos levélírók. Itt a levél megszokott, információközlő funkciója háttérbe szorul, s ezáltal megnő fontossága, hatásköre is. Erős célszerűség jellemzi őket, más a súlyuk, az értékük, hiszen mondhatni ezek tartják fenn kettőjük közt a kapcsolatot, legyen az házastársi vagy munkatársi kapcsolat.

E kapcsolatfenntartás függvényében a levelezés három fő funkciót teljesít:

1. kapcsolatteremtő funkció

Egymástól távol levő emberekről lévén szó, a kapcsolatteremtés mindig a következő találkozás megszervezését, lehetőségessé tételét célozza. A Dániába írott levelek egy részében (1932. április 16-ig) egy lehetséges dániai találkozás terve körvonalazódik. Általában alaposan átgondolt tervek, mégis többnyire keresztülvihetetlenek a folytonos pénzhiány és főleg a mindig kiemelt fontossággal bíró faluépítő munka miatt. A levélíró általában felsorolja az éppen kiválasztott terv előnyös vonásait. (Mind az íróra, mind a címzettre jellemző, hogy mit tartanak előnyösnek: pl. meglátogathatnak egy ismert dán népfőiskolát, Christine gyakorlatot szerezhet a szakszerű csecsemőgondozásban, részt vehetnek egy konferencián stb.) A találkozás mellett a közös utazások előkészítése is a levelek feladata. Eleinte lelkes és légből kapott, de részletbe menően pontosan kidolgozott útitervekről van szó. (Pl. 1932. február 22-i levelében Balázs Ferenc négy évre előre tervez egy közös távol-keleti utat, ami alatt a gyerekeik – ekkor még nincs gyerekük – majd Amerikában, a rokonoknál várják meg őket, és jól megtanulnak angolul.)

Később az életben maradáshoz jelentő amerikai út megszervezése a tét, hiányzik hát a játékoság, a fantázia, megnövekszik a pontos adatok szerepe. Immár gyógyíthatatlan betegként visszakerülve (1936. május) Mészköről, majd Tordáról ilyen pusztán adatközlő leveleket ír, utasításokat ad, mit, hol, hogyan kell beszerezni az amerikai útra, mire kell figyelni. A legapróbb részletre is tekintettel van, szinte semmi nem kerül el a figyelmét.

myself as a graduate of an agricultural university? No – I realise that there is no time for me to get expert knowledge - so I proceed to hire an agricultural advisor. Shall I say: I cannot do anything to prevent the high rate of infant mortality unless I qualify as a doctor? No – I want to hire a doctor for the district. And the chief reason that I do not qualify myself for any of these jobs is because I see the *manyfold* needs of the district and it is impossible that I shall properly qualify myself as an agriculturist, a doctor, an engineer and all the rest. So also with you’.”

¹⁸ Eredetiben: „I also had read a good deal about Sweden lately, and found that it has found the right way: the basis is the consumer’s cooperatives, and most coop producing done for the home market.”

2. helyettesítő funkció

Közvetlen kapcsolat hiányában a levelezés helyettesíti a partnerek közti természetes információcserét. Ezzel magyarázható, hogy a Mészkőről Dániába küldött levelek nagy része beszámoló jellegű. Nemcsak a nagyobb események kapnak helyet (pl. az 1932-es árvíz, helyhatósági választások stb.), sőt ezek háttérbe szorulnak a mindennapok apró hírei mellett. Balázs Ferenc leveleiben nyilván Christinéhez (is) igazítva dönti el, hogy miről mennyit ír. Természetes, hogy a háztartás, a gazdaság gondjaira esik a hangsúly, hiszen ez az, ami a hétköznapi megélésében naponta megújuló probléma. *A rög alatt*ban leírt „négyéves mészkői terv” apró stációiról adnak hírt ezek a levelek. Szó esik a népfőiskola kialakításáról, a téli „körhelyiségi” (kulturóthon) eseményekről, a gyümölcsfásításról, a tejszövetkezet létrejöttéről és működéséről, a vízszabályozásról. Általában néhány vonással megrajzolt képek ezek, alapvető adatokat közölnek, s csak nagyon ritkán az író reflexióit. Általában tartózkodik az elhamarkodott ítéletmondástól a közéletet érintő tárgyakban. (A magánéletben már kevésbé visszafogott, és lényegesen kevésbé próbálkozik azzal, hogy a másik szerepébe illeszkedve megértse tetteinek mozgatórugóit.) Ha a közéletet érintő dolgokban tényeket konstatál, a magánéletben érzelmei függvényében interpretálja azokat, néha általánosít. Ilyenkor mintha rés nyílna a szereppel való azonosulásban, egy-egy pillanatra kiesik a dolgok józan és objektív szemlélőjének szerepéből, ebből a magára kényszerített, szinte emberfeletti fegyelemből, és elfogultan ugyan, de emberileg hitelesen ítélkezik a dolgok felett, anélkül hogy „meghallgatná őket”.

3. pótló funkció

A levelezés nemcsak helyettesíteni, pótolni is kényszerül egy házastársi/munkatársi kapcsolatot, mintegy betölteni a csaknem egyéves távollét okozta rést.

Így a levél adja meg a lehetőséget az érzelmek, a házassággal kapcsolatos attitűdök és elvek végiggondolására és formába öntésére. Érzelmileg feszült korszakban íródtak ezek a levelek, a levélíró magatartása folytonos ingadozás a megértés és a legteljesebb meg nem értés között. Mivel a levelezés fizikai körülményei nem teszik lehetővé a leírtakra való azonnali reagálást, elkerülendő azt a helyzetet, hogy mire megérkezik a válasz, a probléma már tényé merevedett, vagy egyáltalán nem ír bizonyos gondjairól, vagy a legőszintébb indulatossággal, az élmény pillanatában, cenzúrázatlanul kitárulkozik, s így levelek során keresztül kényszerül ugyanazt a témát árnyalni.

A levélíró Balázs Ferenc jellemrajzának szempontjából érdekes az a néhány levél, melyben a házasságról való felfogását fejti ki. Eleinte teljes szellemi uniót kíván meg a házasságtól: Christine nő, tehát gondolkodása mindig „tükröz valakit”, „légy azonos önmagaddal, vagy velem” köti ki. Majd revideálva nézetét, elemezve a helyzetet és levonva a következtetéseket a másik végletbe esik: az érzelmi téren kívül semmiben sem kíván egységet, még a jövdelemnek is csupán kis része jut a *közös* háztartásra, a többit ki-ki arra használja, amire jónak látja. (1932. október 5.)

Két ember egyetlen szellemi/cselekvő egységgé olvadásának gondolata nemcsak a házasságban, hanem általában az emberi viszonyaiban is megfigyelhető. A szellemi egység kivétel nélkül az ő gondolatainak átvételét, az általa elvárt tempóban történő megvalósítását jelenti, s ez a szellemi szupremációra való törekvés sokszor szembefordítja őt munkatársaival, sőt beosztottjaival is. Ezek a konfliktusok lehetőséget nyújtanak az önvizsgálatra: „Ténylegesen éreznem kellett, milyen egoista és önző vagyok. Komolyan csökkent az önértékelésem, hiszen én nem tettem meg azt, amit tőled elvártam. Sosem voltam veled a munkád közben, nem dolgoz-

tam együtt veled, a te körödben.” (1932. április 5.)¹⁹ Ugyanez az önvizsgálat megy végbe *A rög alatt* lapjain, csak tágabb körre vetítve.

A debreceni szanatóriumból írott levelekből úgy tűnik, a beteg számára semmilyen levél nem pótolhatja a valós együttlétet. A magány feloldását a látogatások jelentik, s ezek a látogatások úgy jelennek meg a Christinéhez írott levelekben, mintha a távollevő látogatását pótolnák. Valós és képzelt események egymásravezítését tartalmazza tehát a következő levélrészlet: „Nagyon örültem látogatásának – írja egyik unitárius egyetemi hallgató nő ismerőséről –, s közben arra gondoltam, ha a feleségem a közelben volna, ő is ezt tenné, meglátogatna, és jelenlétével, egy bájos nő élénkítő jelenlétével jobb kedvre hangolna.” (1935. december 16.)²⁰

6. Tárgy

Magánlevelezésről lévén szó, a levelek témaválasztásában a magánélet dominál, csak hogy ez a magánélet csaknem teljes egészében a közélet szolgálatában áll. A levelekben a közéleti szempont, az általános érvényű morális posztulátumok vagy a konkrét aktualitás dominánsabban érvényesül, mint a pszichológiai vizsgálódás. Egyetlen olyan levél nem íródik ebben a korszakban, amelyben implicit vagy explicit módon ne esne szó Balázs Ferenc közéleti tevékenységéről. A Mészkörről Dániába írott levelek esetében a legtöbbször szinte lehetetlen elkülöníteni a magánemberi és a közéleti szférát. A debreceni szanatóriumból írottaknál már más a helyzet, ezekben kissé előtérbe kerül a magánélet, s ennek magyarázata nem pusztán annyi, hogy egy súlyos beteg ember vallomásait tartalmazzák, hanem (és ezt tartom döntő tényezőnek) az a tény, hogy Balázs Ferenc ebben a korszakban gyakorlatilag a külvilágtól elzártan él, igencsak redukált cselekvéssel. Ennek ellenére meglepően sok a közéleti vonatkozású információ a leveleiben, szó esik az írásai kiadásáról, *A rög alatt* meglepő sikeréről a mészköie körében, felgyógyulása utáni tervekről.

A levelezés tematikáját vizsgálva felvetődik a cenzúra, illetve az öncenzúra kérdése. „A levelezés szabadság-reprezentációja az is, hogy biztosítja a véleménynyilvánítás szabadságát.”²¹ A külső cenzúra kérdése nem vetődik fel, meglátásra sincsen adat a levelezésben, inkább a posta működését bírálják (elvesztett vagy túlságosan lassan érkező levelek), illetve a hivatalos szervek bürokratikus módszereit.

Az öncenzúra működése viszont kimutatható a levelezés egészén, sokszor ez határozza meg a témaválasztást. Általában befolyásolja a témaválasztást, illetve a tárgyalás formáltságát a prakticitás, a levél-, esetenként képeslap-terjedelem szűkre szabott volta, a levélíráshoz fordítható idő. Az öncenzúra működése leginkább abban figyelhető meg, hogy mire terjed, illetve nem terjed ki a figyelmük, milyen a tárgyalt események aránya egymáshoz viszonyítva.

Talán a legjellemzőbb a Balázs Ferenc-levelezésre a politikai életre való utalások szinte teljes hiánya. (Egyúttal meglepő is egy ennyire közéletcentrikus levelezés/életművön belül.) Itt a csaknem végletekig vitt közéletiség és az apolitikus magatartás keveredéséről van szó. Balázs Ferenc többször is hangoztatott elve, hogy a társadalomátalakító, -modernizáló munkát csak a politikától függetlenül lehet elvégezni. Ez legalább annyira alapvető elgondolása, mint az, hogy a falu lévén az a közeg, amelynek „letelepedési formája a legegységesebb élet lehe-

¹⁹ Eredetiben: „I was made to feel quite genuinely how egoistical and selfish I am. I really lost a good deal of self respect, for I did not do, what I asked of you to do: I never accompanied you to your work, and work with you in your sphere too.” (1932. Április 5.)

²⁰ Eredetiben: „While I enjoyed her visit immensely I thought: if I had a wife nearby, this is what she would be doing, visiting and cheering me up by her presence, the enlivening presence of a lovely woman.”

²¹ Mezei Márta: i. m. 9.

tősegeit foglalja magába”,²² melyben helyes arányban keveredik ember, természet és gép, ezért a faluban kell elkezdni az egész társadalmat átalakító, modernizáló munkát. „Ne tegyük megélhetésünket függővé olyan tényezőktől, amelyeket nem befolyásolhatunk”²³ – írja a politikával kapcsolatban. Az indiai útján megismert Gandhi és Tagore közti különbséget is a politikai köztéttségben látja: „Gandhi vallásos alapon csinál politikát, de politikát csinál. Tagore is vallásos alapon áll [...] de ő nem vesztegeti az erejét a hatalom megszerzéséért. Én hatalom nélkül is tudok segíteni, ha akarok.”²⁴

A levelekben egyetlen mondat erejéig esik szó politikáról, az 1932. június 26-i levélben („We are in the midst of elections. – Kellős közepében vagyunk a választásnak”) a helyhatósági választásokra célozva, ezentúl sem a helyi, sem az elég zavaros világpolitikai helyzetre nem reflektál.

A levelekbe foglalt témák arányát tekintve a mészköi események kiemelt fontosságúak. Minden, ami Mészköhöz köthető, fontos, sőt fontosabb, mint a külvilág. A legapróbb eseményeket is aránylag részletesen tárgyalja, ami viszont eltér a konkrét falumunkától, azt csak futólag említi. „Itt vagyok Kolozsváron. Valahányszor itt vagyok, fejest ugrom a különböző gazdasági és kulturális tervezgetésekbe, melyeknek célja egész Erdélynek adni valamit” (1931. december 28.)²⁵ – írja az Erdélyi Fiatalok egyik gyűlése után, anélkül hogy megnevezné, konkrétan mihez is kapcsolódnak azok a „tervezgetések”.

Feltűnően ritkán szólal meg a levelekben Balázs Ferenc, az író. Általában könyveinek kiadásáról, pontosabban a kiadás nehézségeiről esik szó, majd egy esetleges Tamási-fordításról, később a „szanatóriumi levelekben” a tervbe vett *János apostol vallomásairól*, illetve a *Zöld árvíz* tervéről ír. Bár 1932–34 között részt vesz a helikoni találkozókön, nem tulajdonít különösebb fontosságot nekik. A Christine dániai tartózkodásával egybeeső VII. helikoni találkozóról például így „számol be”: „Nem ülhettem végig a három napot a Helikonon, mert vissza kellett jönnöm ellenőrizni az iskolaépület bővítését...”²⁶, s a kisebbfajta botrányt kavarázó iskolaépítési gondok részletes leírásával folytatja.

Ebben a korszakban a tervek és az elmélet egyre távolabb kerül tőle, s így az irodalomról való beszédnél jobban becsüli a tetteket. „Éppen most hívtak meg a helikoni találkozóra, ami egyenértékű a taggá választással. Részt fogok venni a találkozón, de semmiféle irodalmi társaságnak nem leszek tagja” (1932. július 22.)²⁷ – írja. A gyakorlatiság nevében való önelhatárolás mindenfajta elméleti szervezkedéstől azonban nem jelenti azt, hogy pusztán hallgatóként vett volna részt a találkozón. A helikoni találkozók jegyzőkönyveiből tudjuk, hogy ha nem is ülte végig, de hozzászólásaival mindig megindított egy-egy folyamatot, ami aztán továbbfejlődött. A levelezésben említett VII. találkozón hozzászólása próbálkozás arra, hogy az Amerikában tanultakat az itthoni helyzethez igazítva fel lehessen használni. „Balázs Ferenc hozzászól, az amerikai kisházak rendszerére hívja fel a figyelmet, és hangsúlyozva a műkedvelői előadások fontosságát, amelyeket meg kellene reformálni és értékes darabokkal kellene ellátni” – írja

²² Balázs Ferenc: *A falu jelentősége*. Erdélyi Fiatalok II(1931). május–június. 108

²³ Balázs Ferenc: *Mit tehetnek a tanult emberek a falu érdekében?* Erdélyi Fiatalok I(1930). 6. 85.

²⁴ Balázs Ferenc: *Tagore*. Erdélyi Helikon V(1932). 5. 335–342.

²⁵ Eredetiben: „Here I am at Kolozsvár. Whenever I am here, I fall in the midst of all sorts of planning of an economic and cultural nature, to do something for the whole of Transylvania.”

²⁶ Keltezés nélkül.

Eredetiben: „I could not stay all the three days at the Helikon, as I had to return to see the enlarging of the school.”

²⁷ Eredetiben: „I am just now invited to attend the meeting at the Helikon, which is equivalent to being called to be a member. I will attend but will not be a member of any literary society.”

a jegyzőkönyvvezető Kovács László.²⁸ Két évvel később éppen az ő javaslatára indul meg a Hasznos Könyvtár sorozat, melynek célja „az erdélyi magyar nép szélesebb rétegei számára jó olvasnivalót adni”²⁹, s amely Kacsó Sándornak a XI. helikoni találkozón tartott beszámolója szerint két év alatt mintegy százezer ember kezébe juttatott olvasnivalót.

A levelek témaválasztása befolyásolja formáltságukat, a kettő összefüggését vizsgálva lehetőség nyílik az egyébként szinte kanonizálhatatlanul képlékeny levélműfaj belső törvényszerűségeinek feltárására. A téma mindig előre meghatározza a hangot: így leltárszerű, adatcentrikus, tárgyias stílusban íródnak a beszámolók, logikus, világos okfejtés jellemzi az értekező részeket, s végül lírai hangnemben íródnak a távollevőhöz szóló vallomások.

7. A kortársak szemével

A levelezés maga csupán háttéranyag az életműhöz képest, de kirajzolódik belőle egy sokoldalú személyiség többé-kevésbé hiteles portréja. A kortárs megnyilatkozásokból összeálló portré viszont egyoldalú. Ha valaki Balázs Ferenc pályáját csak az életében róla megjelent írások alapján próbálná megítélni, arra a téves következtetésre jutna, hogy ennek az írónak minden megnyilatkozását a kortársak dicshimnuszsa kísérte, legfennebb a műkritikusok jegyezték meg, hogy írhatna irodalmibb formában.

A látszat csal, hiszen a Balázs Ferenc körüli harcoknak nem a sajtó volt a fő színtere, itt legfennebb vitapartnerei akadtak, vagy olyan útszéli hangnemben megírt támadások, mint amilyen *A rög alatt* megjelenésekor Deák Pál név alatt a Magyar Népből jelent meg.

A temetésen felolvasott, illetve a különböző lapokban megjelent beszédek, visszaemlékezések a szuperlatívuszok jegyében íródtak: „a kisebbségi életakarat leggazdagabb és legeredetibb erdélyi jelentkezése”, „Balázs Ferencnél modernebb ember a két világháború között nem élt Transzilvániában” (László Dezső), „Balázs Ferenc elvesztésénél nagyobb csapás nem érhetne volna a romániai magyarságot” (Szentimrei Jenő), „Akitet valaha temettünk, Te azok közül a legtisztábban mutatd meg, hogy ezen a földön miképpen kell élnünk és meghalnunk” (Tamási Áron).

A kortársak csodálata ez azzal az emberrel szemben, akit követni és érteni soha nem tudtak teljesen. Valóban nehezen értelmezhető jelenség volt. Mindennapos emberi tapasztalatainkhoz mérten meghökkentő egységben állt nála a szó és a tett. Sokan vallottak hozzá hasonló elveket a falu felemeléséről, de ő nemcsak elméletben követte azokat, hanem kiköltözött falura, a mézskői utópiára tette fel az életét, elutasítva a kényelmesebb és teológiai képzettségének megfelelő lehetőségeket.

Az irodalomban mindig a maga útján járt, sohasem csatlakozott valahova, kezdeményezett, híveket toborzott, de a kollektív boldogulás eszméjének jegyében individualista maradt. Tettcentrikus felfogásával tudatosan elhatárolta magát a pusztán elméleti irodalmi élettől, annak fő fórumai helyett utolsó éveiben inkább a kis helyi lapnak, az Aranyosszéknek írt, úgy érezte, írásai ott tölthetik be szerepüket: „Egy részüket – írja templomi beszédeiről – vezércikk gyanánt már le is hozta az Aranyosszék, a legkülönlegesebb vidéki hetilap Erdélyben. Kiszárossi lap, amelynek »írógárdája« van, akik a lapot megtöltik kis tanulmányokkal, sóhajtásokkal, óhajtásokkal, versekkel és elbeszélésekkel. Szívesebben adom oda mindig cikkeimet, mint sok nagyobb példányszámú irodalmi lapba, mert lám, itt a prédikációimat is csemegezámba veszik.”³⁰

²⁸ *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája 1924–1944.* Buk. 1979. I–II.

²⁹ *A kilencedik Helikoni Találkozó jegyzőkönyve.* = *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája 1924–1944.* Buk. 1979. I–II.

³⁰ Balázs Ferenc: *A rög alatt.* Torda 1936. 262.

Önmagának metaforikus szerepét, a falunak élő „lánglelkű értelmiségi” sablonalakját nem kívánja eljátszani, számára komoly ez a léthelyzet, és nem szerep, de önazonosság. Ezt bizonyítja az alábbi apró történet is, amely minden bizonnyal nem véletlenül került *A rög alatt* zárófejezetébe:

„Valamelyik este nemrégiben Szentimrei Jenő vacsorára hívott, Móricz Zsiga lányának akart feltálatni mint erdélyi érdekességet. De pesti írókról, új könyvekről, erdélyi irodalmi pletykákról folyt a szó. Ismeretlen világ: rés sehol, hogy betolhassam magam. Csendesen és bután hallgattam, mint egy falusi pap. A háziasszony egyszer megpróbálta, hogy szólásra bírjon. Merész fordulattal az én dolgaim felől kezdett érdeklődni. De én nem tudtam Szabó Dezső megénekelte figura lenni: hiába nyomták beszélőszerkezetem gombját, nem hagytam, hogy a gépezet elinduljon bennem.”³¹

Balázs Ferenc kapcsán új értelmet nyernek az olyan elkoptatott szavak, mint apostoli hivatás, cselekvő hazaszeretet, megszállott hit és heroizmus. Ő maga értelmezi újra őket azáltal, hogy beteljesíti azt az értelmet, amelyet ad nekik. Nemcsak a mai olvasó számára fontos ez az újradefiniálás, az olyan nagy szavaknak, mint „heroizmus”, nincs semmilyen rögzített értelmük, minden kor s így a Balázs Ferencé is önmaga számára újraértelmezi őket.

Balázs Ferenc életének alapelve (s így személyiségének, teljes életművének kulcsa) az a felfogás, miszerint csak az olyan élet jogos, amely önmagát a világfolyamat sodrába állítja, s csak az a tett, amely az életet „áldottá teszi”. A gyönyör, a szép is úgy szerepel nála, mint eszköz, mely az „áldottá tételt” megkönnyíti. „Csak az jogosult, ami az emberek életét fölrázza s a mindenség sodrásába beleállítja. Külön, önmagáért való célja semminek sincs: a rágásunknak sincs, a pázásunknak sincs, a gondolkodásunknak sincs. Illenék már tudnunk, hogy a testmozgás, a rágás, a pázás és a gondolkodás azért jár gyönyörűséggel, hogy a fejlődése során szabad akaratot nyert embert valami mégiscsak rávegye, hogy önmagát, fáját fenntartsa s magát e világgal gazdagabb összefüggésbe hozza.

Szeretném ezt a kifejezést százezerszer leírni. Csak az jogosult, ami az életet áldottá teszi: Áldottá teszi. ÁLDOTTÁ TESZI.”³²

Balázs Ferenc tehát a hasznos cselekvést tette meg az élet középpontjának s egyúttal új etikai mércének. Miközben számára a tett mindig a lehetőségek és az adottságok ellentmondása közé volt szorítva, tulajdon etikai mércéje szerint nem volt más lehetősége, mint szó szerint életét áldozni azért, ami hite szerint „az életet áldottá tehette”. Függetlenül attól, hogy kortársai osztották-e ezzel kapcsolatos nézeteit, a próbálkozás heroikus voltát tisztán érzékelték, s a körülményekkel összevetve a tett heroizmusát annak mártíriumaként értelmezték.

Szentimre Jenő több mint egy évvel Balázs Ferenc halála előtt már a „kisebbségi élet vértanújának” nevezi, s sorsában korjelenséget látva komor helyzetelemzésbe kezd: „És vajon csakugyan lehetetlen lett itt az életben vértanúság nélkül is valamicskét lendíteni? Vajon sose tanulnak ezekből az áldozatokból egyesek és tömegek, akik mindig másokat küldenek előre, vértanúhalálra, önmaguk helyett?”³³

A külső szemlélők is észlelték az adott kontextus és a lehetőségek közt húzódó szakadék áthidalására tett kísérlet súlyát. Németh László sokat vitatott útirajzában a „morbus minoritatis” egyik alesztének, Don Quijote-i harc hőséne rajzolja meg Balázs Ferenc portréját:

„A legférfiasabb kétségkívül a szervező, aki feladta kezdeti íróálmaikat, s az omló part egy darbjának megkötésére szedi össze erejét. [...]

³¹ *I. m.* 319.

³² *I. m.* 106.

³³ Szentimrei Jenő: *Mai vértanúk*. Brassói Lapok 1936. március 22.

Míg szerény kis szervezete tejeskannácskái közt ténfereg, egy kis, önmagának elég világ lebeg előtte, mely kifelé mint termelő és dolgozó kartell tárgy, s lassan a szellemi irányításra, összetartásra is megtalálja embereit és fiókjait.

Hős ő, ott belül a szívében, élete s szándékai keménységében, a »morbus minoritatis« körpéldájává a helyzet teszi, melybe gyakorlati hősiességét beleveti. [...] Egy-két ember lehet idealista a közszellem ellen, ez a Don Quijoték álidealizmusa, az igazi idealizmus a közállapotoknak minden kiválóbb férfiban megnyilatkozó egészsége.³⁴

Christine hajdani egyetemének, az Antioch College-nak igazgatója, aki feleségével együtt kevéssel a dániai út előtt látogatta meg őket Mészkon, már másként látta a helyzetet. Az Amerikai Unitárius Szövetséghez küldött beszámolójában így ír Balázs Ferencről és munkájáról: „Van Erdélyben néhány fiatal pap, akik véleményem szerint kiváló munkát vállaltak föl. Ezek a fiatal emberek Amerikában tanultak, és a modern kritikai magatartást mély vallásos érdeklődéssel ötvözik, ami bárhol, bármikor ritka kombinációt jelent.

A vezető szellem köztük Balázs Ferenc. Indiában olyan fiatalokkal találkozott, akik gördülékenyen beszéltek arról, hogyan mentsék meg hazájukat, de energiáik nagy részét elméletek gyártásába ölték. Kínában a fiatal kínaiak egy olyan csoportjával találkozott, akik közül ki-ki egy kis falut választott magának, és dolgozni kezdett. Írni-olvasni tanították az embereket, jobb mezőgazdasági módszerekre és általában egy magasabb civilizációs fok elérésére. Balázs ez utóbbiakkal értett egyet. Ő arra a következtetésre jutott, hogy függetlenül attól, melyik országhoz tartozik Erdély, ugyanazt a munkát kell elvégezni.

Ezeknek a fiataloknak lehetőségük van a csaknem középkori szintről a modern életbe emelni közösségeiket, generációk régi előítéletei és babonái nélkül. Igen sokat jelentene Kelet-Európa számára, ha volna egy központja a magas erkölcsi normáknak és intelligenciának, és ebből születne meg a vezetés. Ez a terület Európa kritikus pontjai közé tartozik. A Balkán és Európa békéje pedig nem mintegy varázsütésre fog megvalósulni, hanem csakis az intelligencia és a jellem fejlődésével.³⁵

Don Quijote vagy a tettek embere? Hőse és/vagy áldozata korának? Ezek a *homo practicus*i lét hiposztázisai s egyúttal azok a kérdések, melyeket csak feltenni lehet, megválaszolni nem, hacsak nem fogadjuk el válaszként azt, ahogy Balázs Ferenc látta helyzetét: „*Csillagnak akasztottuk a szekerünk rúdját, és a csillag nem ereszt!*”³⁶

³⁴ Németh László: *Magyarok Romániában. = A minőség forradalma*. Bp. 1992. 776–777.

³⁵ Christine Morgan: *i. m.* 72.

Eredetiben: „There is a small group of young ministers in Transylvania who, I think, are undertaking a rather remarkable piece of work. These young man have studied in America and combine a modern critical attitude, with an intense religious interest, a combination not too common at any time or place.

The leading spirit among them is Balázs Ferenc. In India he found young men talking volubly about saving their country, but using most of their energies in theorizing. In China, he found a group of young Chinese, each of whom had pick out a small village in which to work. Here they where teaching the people to read and write, to practice better methods of agriculture, and in general to achieve a new cultural level. Balázs felt his sympathy to be with the latter. He has come to the conclusion that regardless of the country Transylvania belongs to, the same work needs to be done.

These young man are in position to bring their communities almost at one step from a medieval to a modern life, without the intervention of generations of past prejudices and superstitions... It would be of great promise to eastern Europe if there were a center of high moral quality and intelligence from which leadership could spring. This region is one of the critical points of Europe. Peace in the Balkans and in Europe will not come by formula or panacea but only by the development of intelligence and character.”

³⁶ 1935. március 12. Kolozsvár, tudószanatórium.

Portrait in letters (The correspondence between Ferenc Balázs and Christine Fredericksen)

The study gives a portrait of Ferenc Balázs (writer and organizer of communities), a colourful personality of the period between the two World Wars, who deserves to be remembered. Following the pattern of situation, function, subject, author, and addressee it presents the correspondence containing five hundred pages between Ferenc Balázs and his wife, Christine Fredericksen. The letters give not only the portrait of the writer but also that of the society the lived in. The way he was able to live and work among the conditions of minority status was not an ordinary one but in some respects it may serve as a model to the future generations of Hungarians living in Romania.

MŰHELY

Gáll Ernő

A felelősség dicsérete

Régóta foglalkoztat a felelősség kérdése. Túlzás nélkül: hosszú évek során valósággal fogva tartott. És ez mindmáig így van. Persze e problémakör kötelmeinek intenzitása változó volt. Emlékszem szakaszokra, amikor gyengébben, s voltak olyanok, amikor erősebben vonzott. Életélmények és eszmei impulzusok befolyása váltogatta egymást, de maga az Idő is az elmélyülés, a fokozódás irányában hatott. Visszatekintve, kétségtelen, hogy az ötvenes-hatvanas évek csalódásai tettek különösen fogékonná iránta. Kísérője, ösztönzője volt ama nehéz, ellentmondásos folyamatnak, amelyben egy személyiség sorvasztó vakfegyelemből kiszabadultam. Ennek menetében, az egyéni autonómiámat építgetve, a számvetés, a számadás obligációját is egyre inkább magamévá tettem. A rutinná vált „önkritikát” kezdtem – eszmei és erkölcsi revíziót sürgető – önvizsgálattal helyettesíteni. Sokat merítettem a sartré-i egzisztencializmusból, de csak később vált alapmotivációvá bennem az a felismerés, amelyet végletes formájában egykori láger társam, Jorge Semprun így fogalmazott meg: „E század történetére tehát rányomja tüzes és véres bélyegét a kommunizmus kalandjának gyilkos ábrándja, holott a legtisztább érzéseket, a legönzetlenebb elkötelezettségeket, a legtestvéribb nekibuzdulásokat köszönhetjük neki...”¹

E tudati/lelki mélyrétegekben munkáló fő indítékkal együtt, sokáig szerves kapcsolatban vele, nálam a felelősségvállalás terhét a jobbítás (önáltatásnak bizonyult) törekvése kompenzálta. A lelkiismereti vívódásokat a demokrácia s az emberség irányában kibontakozó nyitás oldotta. A dialógusra való készség, a párbeszéd gyakorlata tette számomra elviselhetőbbé. És ezeket a metamorfózisokat a tudomány, a bölcsélet, az erkölcsstan és az irodalom nyújtotta – sokszor katartikus – élmények táplálták. Az utóbbinál kezdve emlékszem, milyen sokat jelentett nekem Saint-Exupérynek a barátságot, az együttműködést és a felelősséget sugalló etikája. *A kis herceg* felelősnek tekintti magát virágjáért, a veszélyes küldetést teljesítő hadirepülő úgy érzi, hogy súlyos felelősség terheli társaiért. *A Vol de nuit* szerzője kitágítja a felelősség fogalmát, amelyet a humánus ismervének minősít. „Embernek lenni pontosan annyit jelent, mint felelősnek lenni” – állapítja meg. Az etika és a tudomány határterületén fogalmazódik meg Albert Schweitzer üzenete, amely szintén a hatvanas évek elején jutott el hozzám. Az Afrika szívében, az őserdő szélén, Lanbarendben gyógyító, elmélkedő és gondolatait papírra vető rendkívüli személyiség erkölcsi megújulást szorgalmazott. Tanítását a *veneratio vitae*nek, az élet tiszteletének a parancsában foglalta össze. Ez az új categoricus imperativus elutasítja vele a felelőségtől való menekülést, s általa arra kíván bennünket kötelezni, hogy feladatainkat a maximális emberség szellemében oldjuk meg.

A schweitzeri hitvallás iránti fogékonyaságomat az etika felé forduló szakmai érdeklődésem s egy korszerű humanizmus reménybeli távlata fokozta fel. Foglalkoztatott Lukács Györgynek egy új etika megfogalmazására irányuló terve, s a „prágai tavasz” idején (de még utána is) reménykedtem az „emberarcú szocializmus” megszületésében. Mindezek az aspirációk és vágyálmok, mindezek a kezdeményezések és illúziók – ilyen vagy olyan formában – a felelősséghez, illetve a felelőtlenységhez kapcsolódtak. Ugyanide torkolltak a szovjet típusú szocializmusból kiábrándultak, a kominterni pártokkal szakítók tanúságtételei is. Ignazio Silone, Panait Istrati, Arthur Koestler, Manès Sperber, Boris Souvarine, André Gide, Milovan Gyilas, Sinkó Ervin,

¹ Jorge Semprun: *Írni vagy élni*. Bp. 1995. 202.

Háy Gyula, Arthur London, Karlo Stajner, Zdenek Mlynař, Ernst Fischer, Hegedüs András, Belu Silber stb. – önéletrajzi fogantatású, önmaguk tevékenységét is kíméletlenül boncolgató könyvei elkerülhetetlenül a baloldali írástudók rajongó elköteleződésének a felülvizsgálatára készítették. Mint már említettem, megőrizvén az arányokat, a magam szerepét is mérlegre kellett tennem.

Erre köteleztek a romániai sztálinista rendszer börtöneiből hazatért barátaim megpróbáltatásai is, amelyek beépültek a szerteágazó szoltsenyicini Gulag-szigetcsoporthoz kialakuló apokaliptikus képbe.

Ez az egész traumatizáló szembesülés arra indított, hogy a gondolkodó, eszmerendszere és gyakorlati következményeiknek a viszonyát megvizsgáljam. Milyen mértékben felelhet egy filozófus, egy szociológus stb. azokért a káros fejleményekért, amelyek rá való hivatkozással, mintegy az ő „égisze alatt” jöttek létre? Mi az alkotói szándék és a társadalompolitikai okozatok közötti összefüggés? A kérdések tulajdonképpen nem újak, ám Auschwitz és a Gulag után páratlan drámaisággal vetődtek fel. A válaszok sem maradtak el, de – érzésem szerint – nem mindig lehet egyértelmű feleleteket várni.

Bizonyára nem véletlen, hogy a „németvétkességet” a legmagasabb erkölcsi hőfokon boncolgató Karl Jasperst is mélyen foglalkoztatta a probléma. „Ebben az évtizedben – írja – uralgóvá vált bennem az a felismerés, amely évezredek óta magától értetődő volt ugyan, de egy időre feledésbe merült: nem létezik filozófia politikai következmények nélkül. [...] Hogy mi jellemez egy filozófiát, az megmutatkozik a filozófia politikai megjelenésében.”² Később, éppen Heideggerrel kapcsolatban, árnyalja tételét. A kettőjük kapcsolatában – Heidegger náci szerepvállalása miatt – bekövetkezett fordulaton töprengve a következőket állapítja meg: „Szükségesnek láttam hát föltermi magamnak a kérdést, amelyet addig sohasem tettem föl: fel tudok-e fedezni valamit Heidegger gondolkodásában, amit az igazság ellenségének kell tartanom? Korábban, ha alapjában véve nem is éreztem, hogy szövetségese volnék, úgy éreztem, hasonló utakon járunk. Most pedig, mivel a gondolkodás elválaszthatatlan a gondolkodás gyakorlatától, azt várhattam, hogy a filozófiája is ellenségesen áll szemben azzal, amire én töreksem. Ez azonban nem volt egyértelműen világos.”³

Jaspers elfogulatlan álláspontjától eltérően, gyakran találkozunk másfajta ítéletekkel. Voltak, akik – a totalitarizmus szellemi előkészítőiként – együtt marasztalták el Platónt, Hegelt és Marxot, de nem hiányoztak azok sem, akik Rousseau-t és Voltaire-t akarták a jakobinus terror miatt a vádlottak padjára ültetni.

Igazán nem nehéz belátni, hogy különösen bonyolult problémakörrel, fölötté összetett jelenségkomplexummal van dolgunk. Nélkülözhetetlennek mutatkozik különbséget tenni valamely gondolat, annak szerzője és az idők folyamán jelentkező befogadók reagálása között. Nagy kérdés, mennyire lehet az eszmék világában visszamenő hatállyal inkriminálni olyan következményekért, amelyeket vagy nem lehetett előre látni, vagy gyakran – a gyakorlat síkján – az eredeti gondolat, elképzelés „eltérítését”, eltorzítását jelentik. Ezzel kapcsolatban lényegbevágóak Heller Ágnes megjegyzései: „A felelősség azonban etikai és nem történetfilozófiai kategória: maguk az eszmék nem viselhetnek felelősséget, csak az őket képviselő emberek. Egy filozófus nem tehető felelőssé egy eszme minden lehetséges fogadtatásáért, mert ő éppen ezeket a recepciókat nem ismerhette és nem láthatta előre. Az előrelátás lehetősége éppenséggel határa a fe-

² Karl Jaspers: *Filozófiai önéletrajz*. Bp. 1998. 90.

³ *I. m.* 112.

lelősségnek. Aki felelősséget akar viselni eszméi recepciója végtelen lehetőségeiért, annak csak egy kiútja marad: a hallgatás.”⁴

Az egykori Lukács-tanítvány arra figyelmeztet, hogy óvakodnunk kell a felfogások, a nézetek demonizálásától. Fenntartásokkal viszonyul ahhoz a megállapításhoz, hogy nincsenek ártatlan eszmék, de természetesen nem mond le, nem is mondhat le a különböző koncepciók gyökeres bírálatáról. Előfordulhat, elő is fordult ugyanis, hogy bizonyos tételek már megfogalmazásuk pillanatában magukban foglalják a későbbi ferdítések, az ártalmas gyakorlati alkalmazások gondolati csiráit. Persze távolról sem könnyű feladat megtalálni és meggyőzően demonstrálni az ilyen csirák jelenlétét egy adott történelmi szituációban, bizonyos konkrét feltételek között kialakított eszmerendszerben. Ezért sem lehet egyszerűen, minden részletező elemzés nélkül elfogadni Isaiah Berlin utolsó interjújában kifejtett véleményét, amely szerint a proletárdiktatúra marxi víziója már ab ovo magában rejtette az önkényuralom indítékait.⁵

Ami a befogadókat, az alkalmazókat illeti, felelősségük rögzítésénél tekintetbe kell venni, hogy gyakran igen sokan egyszerre voltak az – általuk is – ideológiailag alátámasztott rendszer fenntartói és szenvedő alanyai. Nyilván ez a kettősség a hatalmi hierarchiában elfoglalt hely függvénye is volt, s ez a körülmény meghatározó mozzanatként van jelen a felelősség mértékének a megállapításában. Ne feledjük, hisz nemegyszer tapasztalhattuk is, hogy a rendszer támogatói és áldozatai közötti határvonal sokszor az egyéneken keresztül, azokon belül húzódott. Ez a felismerés nem a felelősség beszűkítését, hanem kiszélesítését szolgálja.

Ezért is érzem magamhoz közelinek Tordai Zádor álláspontját: „Ha semmit sem teszünk például, hogy bizonyos, az emberek alanyiságát sértő viszonyokat megváltoztassunk, akkor nem a nem cselekvésért vagyunk felelősek, hanem azokért a tetteinkért, amelyek hozzájárulnak e viszonyok létrehozásához.”⁶ Tordai felfogásában a szándéknak csak másodlagos szerepe van, s illetéknépp nem mentesülhetnek bizonyos felelősségtől azok sem, akik a legjobb szándékkal „fenntartó jelleggel osztják az eszmerendszert”.⁷

A felelősség kategóriájával találkoztam egy korszerű kisebbségi etika körvonalazásának, e viszonylatban feltámasztandó hagyományok újraértelmezésének a menetében is. Az egyneműsítő parancsuralommal szembeni szellemi-erkölcsi ellenállás erőforrását fedeztem fel – a Böhm Károly nevéhez kapcsolódó – ún. „kolozsvári iskola” örökségében, amely sokáig – Hanák Tibor találó minősítése szerint – „elfelejtett reneszánszként”,⁸ valaminő hibernálás állapotában, illetve a félreértelmezések tartományaként lappangott. A magam felelősségétől is ösztökélten járultam hozzá Tavasz Sándor, Imre Lajos, László Dezső és Makkai Sándor társadalomfilozófiai/erkölcstani nézeteinek újraolvasásához. E kísérlet során nyomatékosíthattuk a kisebbségi írástudó felelősségét a hiteles önismeret művelésében s a román kultúra értékeinek a közvetítésében.⁹

Az értelmiség társadalmi helyét és szerepét folytatólagosan vizsgálva szembesültem a tudósok, a kutatók mondhatni exponenciálisan növekvő felelősségével. A hetvenes években – régebbi kutakodásaim vonalán – mind behatóbban kezdett foglalkoztatni a tudomány új funkciója, s ezzel kapcsolatban az ebből származó erkölcsi következményeket sem kerülhettem meg.

⁴ Heller Ágnes: *Az idős Lukács filozófiája. = A budapesti iskola.* Bp. 1995. 417.

⁵ Die Zeit 1997. 48.

⁶ Tordai Zádor: *A felelősség.* Bp. é.n. 35.

⁷ I. m. 18.

⁸ Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz.* Bern 1981.

⁹ Gáll Ernő: *Az erdélyi bölcséleti iskola és a kisebbségi etika.* Erdélyi Múzeum LIV(1992). 1–4.

Mi a tudomány? Áldás-e vagy átok? Hol rögzíthető a helye? A bűnbeesés után található-e napjainkban, avagy a megváltás előtt? Azok a gondolkodók és kutatók, akik e dilemmákkal küszködve a válaszokat keresik, nem hagyhatják figyelmen kívül a bennük lappangó botrányos ellentmondást. A rendkívül bonyolult rendszerre vált tudomány egyrészt – jótéteményeivel – behatolt életünk pórusaiba, másrészt némely alkalmazásának látható, illetve várható/feltételezhető következményével a civilizációt, sőt az életet fenyegeti. Innen a tudomány s a tudósok társadalmi helyét és felelősségét boncolgató irodalom dőmpingje. Innen a tudománykritika időszerű ázsiója.

Hirosima után fel kell ismernünk: nem csupán a technika, hanem a műszaki fejlődést előrehajtó tudomány is Janus-arcú. Emlékeznünk kell Leibniz figyelmeztetésére: paradox módon, minél alaposabbak és többreütiek ismereteink, annál gyakrabban találkozunk az ismeretlennel. A tudományos képzelőerő legmerészebb szárnyalása sem tudja a műszaki mutációk összes holnapi és holnaputáni irányait, eredményeit előrevetíteni. Ne feledjük, Lord Rutheford 1933-ban még ostobaságnak minősítette az atommaghasadástól energia felszabadítását váró elképzeléseket.

Gábor Dénes arról értekezett az ötvenes években, hogy a második világháború után, éppúgy, mint az első világhéges idején, az értelmiségiek csődöt mondtak. De vajon a tudomány okozta gondok, a kortárs technika kiváltotta veszedelmek csak az értelmiségiek tehetetlenségére vezethetők vissza? Nem volt elég meggyőző s elég termékenyítő az atomfizikusok Hirosima utáni belső meghasonlását kísérő nagy és szenvedélyes polémia? Nem tekinthető lezártnak Robert Oppenheimer viadala Teller Edével a tudós semlegességéről, illetve felelősségéről?

Tudhatjuk, a tudomány, az értelmiség története nagyon kevés „véglegesen” lezárt kérdést ismer. Napjainkban azonban látnunk kell, hogy a mai tudomány alkotta technika radikálisan kitérítette az emberi lehetőségeket, s ezzel összefüggésben döntő mértékben megváltoztatta tevékenységünk természetét. Ezek a fejlemények pedig új erkölccsant, korszerűen megfogalmazott felelősséget sürgetnek. A hagyományos technikával dolgozó ember hatóköre aránylag kicsi, előrelátásának sugara rövid, a természethez való viszonya többnyire állandó volt, s ennek megfelelően felelőssége főként az *itt és most* jegyében alakult ki. A legmodernebb technika alkalmazásával meghatványozódott emberi cselekvés azonban már nem fér bele a hagyományos erkölcsi normák keretébe. A régi (világi) erkölcs ugyanis szinte kizárólag az emberi kapcsolatokra szorítkozott, az általa megkívánt felelősség pedig nem terjedt túl a természettel valaminő egyensúlyban lévő közösség, rendszerint az adott generáció határán. Mindez már nem elegendő.

Oppenheimer és Teller ellentéte mögött még az a dilemma feszült, semleges maradhat-e a tudós elméletének gyakorlati alkalmazását illetően, vagy cselekvő felelősséget kell érte vállalnia. Ma már vitán felüli, hogy a tudomány és a technika birodalmaiban zajló forradalmak szinte határtalanul kiszélesítették felelősségüket. Úgy tűnik, most nyer konkrét tartalmat ama (sokat vitatott) sartre-i tétel, hogy a Földön történő minden eseményért mindenkire felelősség nehezedik. Ez azonban szükségszerűen belsőleg tagolt. A tudós felelősségének súlya például aszerint változik, milyen mélységűnek bizonyul kutatásai eredményeinek hatása az emberiség jelenére és jövőjére. Így fokozódik napjainkban – a fizikusoké mellett – a biológusok, az orvosok s általában mindazok felelőssége, akik egyre nagyobb tudással, vagyis hatalommal rendelkeznek testünk és lelkünk, génjeink és természeti környezetünk fölött.

A felelősség növekvő szerepének elismerése, a felelősség dicsérete ily módon gyarapodó dimenzióinak a tudatosodásával jár együtt.

Ezt a folyamatot serkentik a tudománykritika újabb konklúziói is. A bírálat megfogalmazói többek között a tudományt fetisizáló, a tudós semlegességét sugalló technokrata szemlélettel fordulnak szembe. Polemizálnak a tudományt öncélúnak tekintő s ezért művelői felelősségét elutasító szcientizmussal. Igen fontos, hogy a jelenlegi tudománykritika nem csupán elméleti

okfejtésekben nyilvánul meg, hanem élő gyakorlatként, erősödő mozgalomként érvényesül azoknak a kutatóknak a közösségeiben, akik szerte a világon a „szelíd”, a „puha” technikáért, a tudomány demokratizálásáért küzdenek. E csoportok (például a Pugwash-mozgalom) nem fogadják el a kutatás semlegességének tételét. Fő törekvéseik arra irányulnak, hogy – önkritikai szellemben – a tudósok „új erkölcsi világnézetét” dolgozzák ki.

A felelősség bővülő dimenzióinak a felismerésében nagy segítséget jelentettek számomra a Római Klub jelentései. Ezek a ténymegállapító s egyben riogató dokumentumok mindjobban tudatosították bennem az ökológiai válság szorításában elodázhatatlanná váló új etika fontosságát. Az ökológia és az etika viszonyát taglalva,¹⁰ a technicista üdvtanok és a Jelenések Könyvét túllicitaló látomások Szküllája és Karübdiszé között hányódva a természethez való újfajta viszonyulás érdekében érveltem. Voksomat azok mellett tettem le, akik szerint csak az a tudománypolitika minősíthető humánusnak, amely messzemenően tekintettel van a tudományok robbanásszerű fejlődésének kulturális és erkölcsi követelményeire.

Ezért is fogadhattam sok egyetértéssel a Római Klubnak azt a jelentését,¹¹ amely korunk „emberi dilemmá”-jának ad hangot. A szerzők (köztük a romániai Mircea Malița) paradoxális ellentmondást látnak a modern társadalom tudományos, pénzügyi és szervezőereje és ama morális, illetve politikai képessége között, hogy ezt a hatalmas erőt felhasználja. Az emberiségnek választania muszáj: vagy biztosítja eddig ismeretlen arányú önmegvalósítását, vagy kiprovokálhatja a katasztrófát. A Római Klub szellemiségének megfelelően a jelentés megfogalmazói „értelmi forradalmat” szorgalmaznak, ezen főként „új tanulást” értenek. Tőle várják, hogy a felelősség égisze alatt az előrelátás és a participáció révén úrrá tegyék kortársaikat a palackból kiszabadulni készülő erők fölött.

Ilyen előzmények után érthető, hogy változatlan figyelemmel és bizalommal követem mindkét csoport munkásságát. Nem lankadó érdeklődésem az motiválja, hogy újabb és újabb állásfoglalásaikban, egymást követő tanulmányaikban nem csupán a tudományra nehezedő felelősség változásairól, dimenzióinak szüntelen táulásáról szerezhetek friss és kompetens eligazítást, hanem általuk a világ kilátásai is feltárulnak előttem. Nagy várakozással tekintek én is a Római Klubnak a következő század jövőképét felvázoló tanulmánya elé. Ami – az Albert Einstein és Bertrand Russell kezdeményezte – Pugwash-mozgalmat illeti, az 1998 februárjában (Debrecenben) megtartott konferenciájuk témája és határozatai igen konkludensek voltak vizsgálódásom szempontjából. A konferencia újból meghúzta a vészharangot a hadviselés szolgáltatába állított tudomány és technika, az energiapazarlás, a környezetpusztulás stb. kapcsán. Ismételten és nyomatékosan kinyilvánította a tudomány társadalmi ellenőrzésének jogosultságát.

Az ember klónozásának eshetőségét is érintve sürgette a kontroll erkölcsi megalapozását. A tudomány etikájának próbaköveként „az emberiség érdekét” jelölte meg. Leszögezte, hogy a tudományos kutatás további következményeiért való felelősségben osztozniuk kell mind a természet, mind a társadalom tanulmányozóinak.¹²

Sajátos akusztikát kap a felelősség dicsérete abban a mostanság ellenállhatatlanul kibontakozó folyamatban, amelyet globalizációként ismerünk. *Ebben a földrészeket átfogó átalakulásban a felelősség új dimenziói is markánsan megmutatkoznak.* A globalizáció gyorsuló növekedést, új életlehetőségeket is hoz magával, de főként a fejlett országokban. Mutációk követik

¹⁰ Gáll Ernő: *Ökológia és etika*. Korunk 1975. 4.

¹¹ *Orizontul fără limite al învătării*. Buc. 1981.

¹² *Milyen következtetésekre jutott a Pugwash-konferencia a tudomány és erkölcs kérdésében?* Berényi Endre nyilatkozata. Magyar Tudomány 1998.

egymást a technológia birodalmában, s ezek az eluralkodó informatizálásban, a hang, a szöveg s a képek fénysebességű továbbításában, gazdasági tekintetben főképp a pénzügyi szféra rendkívüli terjeszkedésében érhetők tetten. Itt az új műszaki eredmények elsősorban olyan tevékenységeket ösztönöznek, amelyek – többnyire a börzék révén – az egész Földet behálózzák. A gazdaság planetárisává válása alól egyetlen ország sem vonhatja ki magát.

Ami a társadalmi következményeket illeti, nyilvánvaló, hogy a jelzett változások (amelyeket csak summásan vázoltam) nem kedveznek a nemzeti államnak. Átalakul a politikai hatalom és képviselő eddigi szerkezete és felfogása. A függőleges hierarchiákat vízszintes kapcsolatrendszerek (transznacionális vállalatok, szervezetek) szorítják háttérbe. Kontinenseket „köt össze” a tudatoknak – a tömegtájékoztatási eszközök segítségével folytatott – manipulálása. Régi fogalmak (szuverenitás, államhatárok stb.) új jelentést kapnak, vagy egyszerűen értelmetlenné válnak. A demokratikus választások fontossága és hatékonysága „újszerűen” alakul, a piac hatalma viszont szüntelenül gyarapszik. A piac szinte maradéktalanul bekebelezi a kultúra, a sport doméniumait, sőt a vallások szakrális területeire is betör.

Érthető, hogy e fejlemények a legkülönbözőbb értelmezéseket vonták maguk után. Ezek a tudományos elemzésektől a jó értelemben vett publicisztikáig terjedő skálán helyezkednek el. Vannak szerzők, akik több műfajban is kifejtik nézeteiket, prognózaikat. Paul Kennedy – a jövő század felé tekintve – a szigorúbb analízis követelményei szerint vizsgálódik. Többek között megállapítja, hogy a bekövetkezett változások folytán „közösségek, sőt egész országok egyre kevésbé tudják saját kezükben tartani sorsukat. A hagyományos hatalmi struktúrákat zavarba ejtik a reprodukcióhoz szükséges alacsonyabb termelékenységű arányszámok, az illegális bevándorlás és a fizetőeszközök nagyarányú áramlása: nem tudnak megfelelő választ adni – vagy egyáltalán nem tudnak választ adni – arra a veszélyre, amit a mezőgazdaságban és az iparban a munkahelyek nagymértékű feleslegessé válása jelent...”¹³

Kennedy zárókövetkeztetései sem sokkal derülátóbbak. „Semmi sem biztos – írja – azonkívül, hogy számtalan bizonytalansággal állunk szemben; ugyanakkor e tény pusztá felismerése már szilárd kiindulópontot jelenthet, és ez természetesen sokkal szerencsésebb, mint ha vak módjára nem veszünk tudomást világunk változásáról.”¹⁴

Hans-Peter Martin és Harald Schumann publicisztikaibb hangvételben tolmácsolják megfigyeléseiket. Már könyvük címe is sokatmondó: *A globalizáció csapdája*.¹⁵ A ránk leselkedő veszélyek egyikét a „húsz a nyolcvanhoz” társadalmának kialakulásában jelölik meg, s e metaforával azt a jövőt vetítik elénk, amikor a munkaképes lakosság húsz százaléka elég lesz a világgazdaság üzemeltetéséhez. Ami a nyolcvan százalékos sorsát illeti, az bizony – e jövő menedzserei szerint – a munkanélküliség lesz.¹⁶ Könyvük végén a német szerzők „tíz ötletet” sorolnak fel, amelyeknek elfogadása, illetve alkalmazása megóvhatná a világot a borús prognózisok beteljesülésétől. Javaslataik főként pénzügyi, politikai és jogi természetűek, ám megvalósításuk kétségtelenül mentalitásbeli-erkölcsi változásokat is feltételez. Felelősségteljes világgazdálkodást szorgalmaz.

Ulrich Becket, aki a „kockázati társadalom”-ról írt könyvével vált ismertté, a közelmúltban megjelent egyik esszéjében¹⁷ a jelenlegi körülmények között jelentkező értékválságból kivezető erkölcs foglalkoztatja. Nem fogadja el, hogy az egyéni élet értelmét döntően a „gazdasági piac-

¹³ Paul Kennedy: *A XXI. század küszöbén*. Bp. 1998. 308.

¹⁴ *I. m.* 322.

¹⁵ Hans-Peter Martin–Harald Schumann: *A globalizáció csapdája*. Bp. 1998.

¹⁶ *I. m.* 10–11.

¹⁷ Ulrich Beck: *Ohne Ich keine Wir*. Die Zeit 1996. 35.

érdekek” determinálják. Lándzsát tör a személyes autonómia mellett, de azt semmi esetre sem azonosítja az önzéssel. Keresi annak útját-módját, hogy miként lehetne az individuum önrendelkezését a társas kötelekkel s a felelősséggel egyeztetni. Csak egy ilyen kapcsolatban látja a veszélyeztetett civilizáció megmenekülését. A müncheni szociológus azt vallja, hogy „én” és „mi” összefügg egymással; nem tesz egyenlőségi jelet felelősség és kötelesség közé. Az előbbi ugyanis előzetes megfontolásból fakad, és összeegyeztethetetlen a fanatizmussal. Mégis vonzóerővel rendelkezik és kisugárzó hatású. Az önkéntességnek, márpedig felelősséget csak önszántunkból vállalhatunk, mindig nagyobb a meggyőző ereje, mint a kikényszerített konszenzusnak. Ezért is kínál megfelelő válaszokat a kor kihívásaira.

Fejtő Ferenc állapítja meg egyik írásában,¹⁸ hogy „érdekes módon a felelősség mint alapeszmény kimaradt vagy a perifériára került a két utolsó évszázad nagy gondolkodóinak a munkásságában s ezen időszak szellemtörténet-vonulatában”. Pedig véleménye szerint ennek az eszménynek, értéknek a segítségével lehetne kikerülni az ezredforduló mély szellemi és erkölcsi kríziséből. Fejtőnek kétségtelenül igaza van, ám az általa javasolt erkölcsi válságkezelésnek nem minden tekintetben kedvez az a szemlélet, amelyet képviselői „posztmodernként” forgalmaznak. E felfogás vagy talán életérzés a távozó század kudarcaiból, illúzióknak bizonyult világmegváltó terveiből táplálkozik. Sugallja azt is, hogy „anything goes”, minden mindegy. A „posztmodernségben” napjaink sokrétű identitásválsága jut kifejezésre, s ama (érthető) szkepszis, amely áthatja, kérdéssé teszi az egyértelmű haladás eszméjébe vetett illuminista bizalmunkat. Nem hisz a társadalmi problémák – biztosnak nyilvánított – megoldásában, s az apolitizmus felé hajlik. Lemond az átfogó társadalmi rendezések törekvéséről, támogatja viszont a kis érdekköröket szolgáló erőfeszítéseket. Böven merít az ideológiamentesség „ideológiájából”; nincsenek határozott értékpreferenciái.

A felsorolt – inkább kedvezőtlen – szellemi és erkölcsi tendenciákkal egyidejűleg a felelősség ázsioját jelentősen emelő megnyilvánulásoknak is tanúi lehetünk. A különböző társadalompolitikai, egyházi intézmények, személyiségek – múltba tekintő – felelősségvállalásaira gondolok. Ezek a megnyilatkozások igen gyakran bocsánatkéréssel ötvöződnek egybe. A múltban elkövetett vétkek, bűnök beismerését tolmácsolják.

Az emelkedett erkölcsiséget kifejező aktusok sorában megkülönböztetett hely illeti meg - II. János Pálnak köszönhetően – a katolikus egyházat. Az elmúlt évek folyamán a pápa, illetve a Vatikán számos esetben kért bocsánatot az inkvizíció, Galilei elítélése és főként ama keresztény antijudaizmus miatt, amely szerepet játszott a holocaustban. A pápa többek között az „emlékezés megtisztítását”, olyan katarzist kíván előmozdítani, amely úgy tudatosítja a múlt vétkeit, hogy a jelent s a jövőt szolgálja. Az egyház mellett világi fórumok, államok, kormányok, politikai szervezetek is ráléptek e sajátos Canossa-járás útjára. Gondoljunk csak Willy Brant térdre borulására a varsói gettó emlékműve előtt, és hadd idézzük fel a japán, valamint a dél-afrikai miniszterelnök világi mea culpáját a rendszereik, illetve hadseregeik bűnei miatt. Vaclav Havel megkövette a szudétanémeteket, Jacques Chirac beismerte a francia állam felelősségét a deportálásokban, Ausztráliában pedig több tízezer aláírást tartalmazó bocsánatkérő könyvet adtak át az őslakosságot képviselő társadalmi szervezetnek. A hasonló jellegű biztató kezdeményezések felsorolását folytathatnám...

Mindezek – a felelősség dicséretét is kifejező – lépések a *21. század etikai előkészítéséhez tartoznak*. Ezt a pótolhatatlan szerepet annak következtében tölthetik be, hogy a múltért való

¹⁸ Fejtő Ferenc: *Visszatekintő előzetekintés*. Népszabadság 1998. IX. 26.

felelősségvállalások szükségszerűen önvizsgálattal, önbírálattal és önrevízióval járnak. A holnapok szempontjából is nélkülözhetetlen tanulságok levonását segítik elő. Ami a jövőbe mutató felelősségteljes cselekvést illeti, ez elképzelhetetlen az előretekintő mérlegelés, bizonyos garanciák kiépítése, az érdekeltekkel való előzetes egyeztetés nélkül. Felelősségtől áthatott jövőépítés pluralizmust és párbeszédet kíván.

A felelősséget dicsérve tehát azt az embert méltatjuk, aki számol tettei következményeivel, és képes őket a jövő távlatában anticipálni. Az autonómiáját építő személyiségről van szó, aki dilemmáival küszködve választ és dönt. Aki a „belülről vezéreltség” kötelmében komoly kockázatokat vállal, sokszor a kudarc veszélyével is dacol. A felelősség jegyében eljáró ember nem ódzkodik az elkerülhetetlen konfliktusoktól, kész a mindezekkel járó stresszt is elviselni.

Imreh István

A székely história korpuszáról

A *Székely Oklevéltár* tizenkettedik, az új sorozat negyedik kötetének a megjelenéséről kívánunk hírt adni.

Mi indokolja azt, hogy a magyarság egyik ágának, tájegységének múltját különválasztva tárgyaljuk, okleveleit külön jelentessük meg? A századunkban, de még napjainkban is zajló módszertani útkeresések, elméleti vívódások világossá tették, hogy a hűbéri, majd rendi társadalom sok alakulatból, formációból, jelentős számú belső kohézióval egybecementezett csoportból épült fel. A rész-egészek, entitások külön is, szerves egységekbe ötvöződöttek is kutandók, de csak az egész ismeretében, a struktúra teljességének szinoptikus elemzésével társultan vizsgálhatók. Erdély feudalizmus kori belső tagozódottsága az ideáltípus európai modelljét meghaladja, a rangsorolásnál szélső értéknek minősíthető. Kellenek tehát a külön oklevéltárak, kellenek a népcsoportok, települések, tájegységek, az egyedi jogállású igazgatási alakulatok, rendek történeti. Ahhoz, hogy ezek a részsztémák formát ölthessenek, szükségesek, sokszor nélkülözhetetlenek a speciális okmánygyűjtemények.

Az erdélyi németiség történetét írásba rögzítő iratok külön forrásgyűjteménybe foglalásának és közlésének a gondolata abban a szellemi környezetben fogant meg, amelynek középpontjában Samuel von Brukenthal állott. Szükségességét a II. József korabeli Habsburg-hatalom nivelláló, minden sajátos különállást, privilégiumot elmosó, egységesítő birodalmi szemlélete indokolta. A homogenizálással szembefeszülő százságnak kellett az ősiség megszentelte szabadságjogok, az autonómia bizonyítékainak írott tanúságtételei. A kezdeményező, mint ismeretes, a göttingai August Ludwig Schlözer volt (lásd *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*), ő 1795–1797-ben teszi közzé oklevélgyűjtését, biztatva – és nem eredménytelenül – historikus társait százs okleveles anyag kiadására. Erről a folyamatról az 1975-ben közzétett *Urkundenbuch zur Geschichte der deutschen in Siebenbürgen* ötödik kötetének előszavában Gustav Gündisch számol be. (A Franz Zimmermann által kezdeményezett sorozat különben a hetedik köteténél tart.)

A 18. század végén, a felvilágosodás korának végnapjaiban (1793-ban) az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és Aranka György elsősorban Benkő Józsefre, de másokra is alapozva tervezi és sürgeti történelmünk kútfőinek feltárását. Meg is alakul a Kéziratkiadó Társaság. Egyelőre Erdély az a keret, amelyet a forráskiadás szerves egységének tekintenek. Kemény József, Nagyajtai Kovács István szintén erdélyi forrásokat gyűjtenek, közölnek. Az Erdélyi Történelmi Adatok 1858-beli III. kötetében Mikó Imre azonban már külön csoportosítva közli a „Székely adatok”-at.

Közben megjelennek olyan könyvek, mint Kilyéni Székely Mihály 1818-ban írott munkája: *A Nemes Székely Nemzetnek Constitutiója, Privilégiumai, és a jószág leszállását tárgyaló némely törvényes ítéletei több hiteles Leveles-tárakból egybe-szedve*. (Székely Mihály táblai elnök, ítélmester a Nyelvmívelő Társaság aktív tagja volt.) A sajátos székely múlt iránti érdeklődés a reformkorban megnövekedett. Érthető, hiszen a privilégiumok mentésére vagy eltörlésére felelködöttek szembenállása erősödött, a vita pedig itt is ősiség megszentelte bizonyító iratokat igényelt. Olyanokat, mint Lötsey Spielenberg László kiadványa, amelyet 1837-ben Marosvásárhelyen jelentetett meg *A nemes székely nemzetnek jussait világosító némely darab levelek* címmel.

Ezt a pár sort azért láttuk szükségesnek leírni, hogy egy nagyon fontos tény már előjáróban nyomatékosíthassunk. Azt nevezetesen, hogy a sorjázó évtizedek rendjén a különböző korpa-

rancsoknak voltak meghallói, felfedezhető tehát a folytonosság, van koherencia az erdélyi székely történetkutatásnak ebben az ágazatában is.

*

A *Székely Oklevéltár*nak az 1872. esztendőben, Szabó Károly gondozásában jelent meg az első kötete, a székely székek, a Székelyföld lakóit érintő, tárgyaló, életviszonyait, sorsát megvilágító oklevelek külön gyűjteményeként gazdagítva Erdély történetének forrásbázisát. (A további székely évszázadok történetét bemutató dokumentumok összegyűjtésének és kiadásának gondolata különben 1869-ben a Történeti Társulat kolozsvári bizottságának ülésén merült fel.)

Szabó Károly 1890-ig, haláláig még két kötetet rendezett sajtó alá, és előkészítette a negyediket is, amelynek munkálatait Szádeczky Lajos fejezte be. Ő volt azután 1898-ig az V, VI. és VII. kötet szerkesztője is.

A századforduló után az első világháborút követő évek nehéz feltételei között Barabás Samu megalkotta a VIII. kötetet, s az 1934-ben nyomtatott ki.

Majdnem fél évszázadnak kellett eltelnie, míg 1983-ban meg nem indult a *Székely Oklevéltár* új sorozata. A második kötetet 1985-ben, a harmadikat 1994-ben teszi közzé Demény Lajos és Pataki József. (Az utóbbi szerkesztésében Tüdös S. Kinga is részt vett.) A negyedik kötet belső címlapján pedig az olvasható, hogy a könyvet bevezetéssel és jegyzetekkel közlése: Demény Lajos.

Az, aki az egyes kötetek bevezető sorait olvassa, rádöbbenhet arra, hogy ezek az oklevéltárak nem csupán kiváló egyéni teljesítmények. Szerzőik mellett ott álltak még mások is segítőkészen, aggódva, remélve a vállalkozás sikerét. Intézmények, szakember nemzedékek szívügyeként így válhatott ez a forráskiadvány olyan jelképpé, amely önismeretre szomjúhozó szellemiséget, tenni kész akaratot reprezentál.

Hogyha a kötetek megjelenési dátumait időrendbe sorakoztatjuk fel, bizonyítékot találunk arra, hogy az egy és egynegyed évszázadot meghaladó folyamatosságot nem volt könnyű biztosítani, íme:

I. 1872	V. 1896	I. 1983
II. 1876	VI. 1897	II. 1985
III. 1890	VII. 1898	III. 1994
IV. 1895	VIII. 1934	IV. 1998

Van tehát valaminő kontinuitás, amelyet a régi VII. és az új I. kötet megjelenése között lepergő 85 év, a hosszú lefékeződöttség szakasza tör meg. Nos ezek az évtizedek, a lendületvesztés évei még mostohább állapotokat jeleznek, ha nem szerkesztette, alkotta volna meg a nagy tudású Barabás Samu papolci remeteségében azt az igen értékes VIII. kötetet. A stafétabotot átvevő nemzedék tehát folytatja az oklevélkiadói munkát, de ne feledjük: majd egy fél évszázad múltán.

Ismeretes, hogy nem az oklevélforrások elapadása és nem az „írástudók” hiánya okozta a székely múlt forrásbázisát szélesítő munka ellankadását. (A korszakot meghatározó tényezőknek a vizsgálatát ez alkalommal mellőznünk kell.)

A *Székely Oklevéltár* új, második sorozatának megindításakor – és ezt a negyedik kötet bevezetője hangsúlyozza – *jelentős módszertani változás, továbblépés is történt*. Ez alkalommal már nemcsak az volt a cél, hogy kiadatlan, értékes, többségében eseménytörténeti forrásanyag kerüljön be a kutatás áramkörébe, hanem vegye kezdetét a korszerűbb, *témakörök szerint csoportosított, lehetőleg azonos provenienciájú, homogén iratanyag* közlése.

Az elvi alap tehát módosult. Az vált fő feladattá, hogy a székely történelem tanúbizonyságai ne „ömlesztve” kerüljenek a szakemberek munkaasztalára, hanem legyenek azok eleve egységes jellegűek. Lehetőleg fogják össze a tájegység, társadalmi alakulat (intézmény, életegész, folyamat) szerves kohéziójú okleveles tanúságait. A választás így esett a legrégebbi (1572–1600) magyar nyelvű udvarhelyszéki jegyzőkönyvek anyagára. Így váltak ezeknek a protocollumoknak a másolatai háromkötetnyi forráspublikációvá.

A most megjelent IV. kötet közzétételkor ugyanez a módszertani szemlélet vált irányadóvá. A népességösszeírások olvasója tehát jól meghatározott társadalmi egységek funkcionálása rendjén született, és híven, csonkítatlanul publikált anyagot tanulmányozhat. A keretek: Székelyföld, székely székek, fiúszékek, faluközösségek, családok. A bennük élő emberek pedig társadalmi helyzetük, funkciójuk szerint csoportosítottak és minősítettek. Ezek az iratok tehát többségükben a teljes rendi tagozódottság „kis köreinek” hű tükörképei. Ily módon az összetevők nagyságrendjét kirajzolva, időhöz és térhez kötött, hiteles társadalmi modellek megalkotását teszik lehetővé. Olyan társadalmi struktúráét, amelynek elemei nem mosódnak, nem olvadnak egybe, hanem őrzik sajátos jellemvonásaikat.

*

A *Székely Oklevéltár* IV. kötetét kezdetben szóban és írásban a „Lustrák” könyveként emlegettük. A bevezetésben Demény Lajos utal arra, hogy mind a korabeli, mind a szakirodalmi elnevezések eléggé változatosak. (Lásd például: székely lustra, katonai összeírás, lustratio, collestratio, inquisitio seu perlustratio, connumeratio, regestrum, regestum, cathalogus, lajstrom.) A forrásfajta megnevezését illetően gyűjtőfogalomként Demény azért választotta a népességösszeírást, mert szerinte „ez közelíti meg leginkább sokszínű szerkezetüket és változatos tartalmukat”.

Mi maradt meg belőlük számunkra, és mi került be az első népességösszeírásokat tartalmazó kötetbe? Mi az, ami nem semmisült meg a nemcsak népeket, hanem a múltjuk emlékeit is porlasztó, egymást váltó évszázadokban? Elsőként szerepel a kötetben az 1575-ben keltezett, a kerelőszentpáli ütközetben részt vevő, később érkező és az elmaradó székelyek névjegyzéke. Ezt követi az 1576. évi csík-gyergyó-kászonszéki és udvarhelyszéki, 50 dénáros adót fizető székely főemberek listája. 1602-ben és 1603-ban vétette számba Giorgio Basta a császár hűségére fel esketett székelyeket, Aranyosszék kivételével minden székéből valókat (s még a jobbágyokat is). Ehhez csatlakozik az 1604-es lustra az udvarhelyi, csíki, kézdi, orbai és sepsi falvakbeli „százak” sorrendjében.

A következő – végre nyomdafestéket látó – kútfő az 1614-es, „Bethlen-féle” összeírás. A Székelyföld népének páratlan gazdagságú, jól előkészített és pontosan végrehajtott felmérése ez. (Szintességét az 1977. évbéli kolozsvári nemzetközi történeti demográfiai kollokvium résztvevői is elismerték. Lásd *Über die Lustra-Verzeichnisse im Szeklerland*.)

A 17. század első negyedéből való az 1616-ban datált csík-gyergyó-kászonszéki lustra. Ugyanabban az esztendőben ugyanott foglalják jegyzékbe a jobbágyivá vált székely örökségeket. Egy 1619-ben keltezett irat pedig azokat a nemeseket és szabad székelyeket, jobbágyokat és zselléreket sorakoztatja fel, akik Kézdiszékből és Csíkban éltek. A kötetnek az utolsó, 1627. évi dokumentuma az udvarhelyszéki nemesek, szabadrendiek, hadi szolgálatra visszaszerzett székelyek és jobbágyok összeírása.

A fennebb felleltározott összeírások között van olyan, amely a *Székely Oklevéltár* korábbi köteteinek valamelyikében megjelent, ezeket is egybeveti azonban a kötet gondozója a még

fellelhető eredetivel, és javítva közli. A hetvenes évek óta folyó munka a székely városok, Kolozsvár, Budapest, Bécs levéltárainak sokszori felkeresését követelte meg, sok munkát igényelt.

A bevezetés kettős feladat megoldására vállalkozik: beszél a kiadott történeti forrásokról, keletkezésükről, jellegükről, de arról is szól, hogy milyen történeti légkörben, helyzetben születtek meg. Címe így hangzik: „A fejedelmi székely politika és a Székelyföldi népességösszeírások (1575–1627)”. A hangsúlyt a 17. század első három évtizedére helyezve Demény Lajos elsősorban Bethlen Gábor szerepét elemzi. Bemutatja annak a politikának eredményességét, a székely szabadok eljobbágyosodási folyamatának megtorpanását.

Különösképpen hasznos, az olvasót jól szolgáló ez a bevezetésbeli folyamatrajz, amely a közszékelységet s „a székely szabadságot megrontó” 1562. évi segesvári országgyűléstől kezdve Bethlenig kíséri figyelemmel a lustrálás okait, szükségességét s az ezek alapján születő belpolitikai döntéseket. A 16. század második felének, a 17. század első évtizedeinek harcai, háborúskodásai idején igen-igen fontos az, hogy Erdély (ez a Borsos Tamás szavaival élve: nem pénzes, de szablys ország) honvédelmi, hadi erőit miként biztosítja: hagyományos módon-e vagy „újmodian”, zsoldosfogadás útján. Bethlen Gábor, miután az erdélyi rendek az igazán korszerű és újszerű (a nemességet hadiadóval terhelő) „publicum aerarium” tervét elvetik, a tradicionális és a korszerű hadállítási módok ötvözését tűzi ki feladatául. A védelmi harcok (1613–1614) idején már kénytelen is hópénzért hajdúkat, zsoldosokat fogadni, de mozgósítja azután (főleg belső szolgálatra) a nemesi, bandériális hadinépet és a székelység saját költségén „ösi” kötelezettségéből zászló alá sereglő fegyvereseit. A régít az újjal szívesen és okosan társító fejedelem – Demény Lajos elemzéseinek tanúsága szerint is – úgy tűnik, megtalálta a helyes megoldást.

*

A Bethlen Gábor rendelkezése nyomán megszülető 1614-beli népszámbavétel adatait már megkísérelték feldolgozni és a lehetőségekhez mérten értékelni. A székely társadalmi struktúra mozgásrendjének fő vonásai az ezt kiegészítő 1767–1848-as időszak vizsgálatával megrajzolhatókká váltak. Csak a végeredményt mutatnók be (egyreszázalékszámokban):

	Szabad	Jobbágy	Zsellér
1614	53,41	25,10	14,85
1844/47	52,18	22,37	15,92

Két és egyharmad század indexei a l’histoire sérielle, a hosszú időtartamok történetkutatói számára is elégségesnek tűnhetnek. Az évszázados trendek pedig azt a tanulságot sugallják, hogy a székely társadalom ebben a korszakban alakította ki rendiségbeli struktúrája alapformáit. 1614-ben azonban – a *Székely Oklevéltár* negyedik kötete bizonyítja – még szinte páratlan differenciáltság uralkodott az egyes társadalmi kategóriákon belül. Az ősjobbágy, az adományozott, a recuperált (visszaszerzett), a konfiskált, a földönlakó, a fejekötött, a zsellér megnevezésű emberek csoportjai alkották a függőségben élő úrbéri állományt. Megtörtént ugyanakkor az is, hogy a régi pixidarius, primipilus, darabont, libertinus csoportbéli családok emelkedtek vagy süllyedtek le alacsonyabb rendi státuszba. A rövid ciklusok egybevetése – a további „lustrakönyvek” megjelenése – ennek a hullámvásznak a mértékét híven tükrözni fogja. Mégpedig időben és földrajzi térben is. Indokolt, helyénvaló tehát az, hogy Demény Lajos óvja az olvasókat, kutatókat az elhamarkodott, elsietett általánosításoktól. A székely társadalom két összetevőjének – a szabadoknak és a függőségben élőknek – megmérettetése elkerülhetetlenül szükséges. De nem feledhető az sem, hogy az így nyert középérték, amely a Terra Siculorum

egészét reprezentálja, a variánsok sokaságából áll össze. Típust alkot, de maga is típusok egyvelege. Az átlag körüli oszcilláció formáinak és méreteinek feltárása, számításba vétele nélkül a középérték elszűrítő, egybemosó tendenciája szabadon érvényesülhet. A történetst már az első kötet gazdag anyaga is arra ösztönzi, hogy lássa maga előtt a hosszú időtartam trendjének megbízható, századokon átívelő vonalát, keresse a homogén típusú kis egységek (székek, tájegységek, falvak) sokszínűségeit rögzítő fényképfelvételeit, és rajzolja meg grafikonjait.

A kötet anyaga többféleképpen is korszerű történetkutatásra sarkalló. Emellett megbízható forrás, hű állapotrajz, hiszen a székely embernek az egyes rovatokba való besorolása sorsot, életvitelt meghatározó ítélet jellegű. Ennek a minősítésnek tehát hitelesnek, hibátlnak kell lennie, a kategorizálásnak ismeretessé és elfogadottá kell válnia. Ezért is olyan nagy a lustrák, a dokumentumok forrásértéke. Pierre Goubert ezért is nevezi őket első kézből való dokumentumoknak („documents de premiere main”), és szavaz meg prioritást számukra.

*

A statisztikailag oly bő kutatási sokféleséget kínáló lustrák a társadalmi helyzeteket meghatározó, magyarázó jegyzetek, pontosítások sokasításával is gazdagítja múltbeli életünk kvantifikálható forrásanyagát. Természetesen más forrásféleségek kutatása is szükséges, a gazdag, hagyományos levéltári anyag tanulmányozása sem mellőzhető, de az így nyerhető kettőzött megközelítéssel vizsgált társadalomrajz értéke azután szinte felbecsülhetetlen. Hogyan volt például lehetséges a 16–17. századbeli felkeléssorozatok évtizedeiben a vagyoni viszonyok rendezése, újjáalakítása, majd a régi rend helyreállítása? A tulajdonformák összeszövődöttsége miként jelentkezett? Mit jelentett az, ha a földönlakó colonicális vagy szabad székely jószágba szállott? A fejekötött székely jobbágy, zsellér hogyan birtokolta a belső telket, az antiqua sessiót, miként alakult jussa a tartozékokhoz? A közös szántó, a kaszáló, az erdő használatának jogát hogyan rendezték vagy formálták át a változások? Csak a családfőre vonatkozott-e a fejekötés címén végbemenő jobbágyságra süllyedés vagy gyermekeire is? Volt-e időleges önelzálogosítás? Szabadon „adható-vehető” volt-e a jobbágy, vagy a belső telek, a „ház” cserélt gazdát, s vele együtt a tartozékok”, a pertinentiák?

Folytathatnánk a kérdéseket, a felvetődő problémák felsorakoztatását. Le kell azonban mondanunk róla, mert ez alkalommal itt csupán az ismertetett kötet forrásértékét szeretnők hangsúlyozni. Szükséges azonban legalább utalnunk arra, hogy az összeírások révén történeti demográfia, településföldrajz, művelődéstörténet, nyelvészet ugyancsak gazdag, homogén, hosszú időtartamban vizsgálható adattárhoz jut.

A nyelvészetből csak egy példát említünk, Kázmér Miklós *Régi magyar családnevek szótára* című munkáját elkészítve a vezetéknévek lexikográfiai adattárát már összeállította és jó alapot teremtett a névtörténeti kutatások számára. A *Székely Oklevéltár* új sorozata negyedik kötetéhez nem készült külön névmutató, azonban településenként felsorakoznak és a helynévmutató segítségével kikereshetők a családok. (A lustrabeli névsorok megisméltése szükségtelen volna.) Ugyanakkor külön kutatást igényel ez a kérdéskör is, hiszen a névjegyzékek olyan problémák tisztázását teszik lehetővé, mint amilyen az egy-, két- és többemű név használatának elterjedtsége, az, hogy mennyire gyakoriak a személynév alapszavú családnevek és így tovább. B. Gergely Piroska szerkesztésében jelentette meg Takács Éva *Csík-Gyergyó-Kászon-szék személynevei a XVII. század elején* című munkáját. Ez a még kiadatlan 1614-es Bethlen-féle összeírás alapján készült, és szintén ízelítőül szolgálhat a lustrák kínálta nagyszerű lehetőségek gyümölcsöző kihasználására. Demény Lajos arra is utal, hogy a helységnevek mutatójában azok a települések is helyet kaptak, ahonnan más tájegységbeliek a Székelyföldre

bevándoroltak, és az, hogy az eltávozottak hova telepedtek le. A népmozgás mértéke és iránya, közvetlenül pedig a románság székelyföldi zselléri, jobbágyi státusba való betelepülése ily módon szintén nyomon követhető.

Az új sorozat negyedik kötetének publikálása rendjén szerencsés módon nem vetődhet fel az az erdélyi magyar könyves embereket foglalkoztató probléma, hogy miként kellene közölni valamilyen okleveles anyagot, a főleg vagy csupán szakemberek által kibetűzhető paleográfiai hűséggel, vagy átírva, mai ismeretközlési, helyesírási normákat követve. A kötet szerkesztője nyugton szolgálhatja mindkét urát, tudóstársait, de a nagyközönséget is, hiszen a nevek rendi besorolását a bevezetés és a jegyzetek magyarázzák, a megjegyzések pedig kis terjedelműek, és kibetűzésük sem nehéz. Jóllehet a kiadás módjáról, a forráskiadás princípiumainak követéséről nem szólunk, azt még megemlíthjük, hogy szélesebb körű olvasói érdeklődéssel számolunk, hiszen a családtörténet, az „őskutatás”, a genealógiai források felkutatásának igénye tette a hajdani ötödik kötetet is a legkelendőbbé.

Végezetül hadd fejezzük ki reménységünket, hogy a Demény Lajos szorgos és szakszerű munkáját dicsérő következő *Székely Oklevéltár* kötet is hamarosan nyomdafestéket lát, és hogy az sem lesz az utolsó székely „lustra könyv”. A belső címlapon pedig azon is az lesz olvasható, hogy: az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.

Cserey Zoltán

Háromszék társadalma az 1848 előtti évtizedben

Háromszék társadalmának kevésbé ismert összefüggéseit kíséreljük meg bonckés alá venni. Nem kimondottan a jobbágyság életkörülményeiről kívánunk írni, nem is a katonák sorsáról szeretnénk szólni, hanem a határőrség fennállása utolsó évtizedében ennek a civil (polgári, provincialista) társadalomra gyakorolt hatását igyekszünk megvizsgálni.

A 18. század második felében a Habsburg Birodalom keleti határvidékének védelmi rendszere átalakul. 1762–64-ben megalakulnak a román és székely ezredek. Ehhez társul a bánsági végvidék, amely a keleti őrhelyeket kapcsolja össze a szlovéniai területekkel. Szükség volt az éberségre, mert délen és keleten a török veszedelem nem múlt el, de védekezni kellett Erdély határszélén a keletről áramló járványveszély, pestis, marhadögvész terjedése ellen, hasonlóan fontos volt a csempészet megfékezése, a román fejedelemségek irányába történő ki- és bevándorlás jobb ellenőrzése stb.¹

A székely határőrrendszer az 1764-ben megalakított csíkszeredai első, a kézdivásárhelyi második gyalogezredből, valamint a sepsiszentgyörgyi huszárezredből tevődött össze, területileg pedig Csíkszék, Háromszék és az Udvarhelyszékhez tartozó Bardóc fiúszék foglalta magába. Ennek a hadi szervezetnek az volt a különlegessége, hogy egyetlen huszárezred egyezítette nemcsak a Székelyföld, hanem a román határőrvidék lovas katonáit is. A részarány mintegy kétharmados székelyföldi többletet mutat. Egyébként a területi szétosztottság és a különböző nyelvűség nem kis gondot okozott a hadvezetésnek az összehangolt programok, közös hadgyakorlatok megtartása alkalmával.

A bécsi kormányzat az erdélyi határőri rendszert a már kipróbált dél-magyarországi modell szerint képzelte el, úgy, hogy az itteni településeken a polgári közigazgatást katonai váltaná fel. Ilyen szempontból a román vidék egy részében sikerült ennek az elképzelésnek a valóra váltása, a Székelyföldön viszont majdnem teljes egészében kudarcba fulladt.² Ilyenformán itt nem lehetett tisztán határorkatonák által lakott igazgatási térséget kialakítani, továbbra is egymás mellett éltek a falvakban és városokban a különböző társadalmi rétegek, az együttélés azonban sokkal bonyolultabbá vált, mert ettől fogva kettős vezetés érezteti hatását: a katonák a General Commando fennhatósága alá tartoztak, a polgári lakosságnak viszont a Főkörmányszék volt a legfőbb felettese és a széki tisztség a vezetője. A későbbiek során majd kiderül, hogy ez a kétpólusú igazgatás milyen hatalmi versengést hoz létre a két fél között, a lakosság feletti uralmi helyzet terén, és noha az ősi törvények megtartása továbbra is érvényben marad, a katonai vezetés igyekszik a települések autonóm irányítását különféle képpen akadályozni.

A fő kérdés esetünkben az, hogy a jobbágyok, vagy ahogy a források emlegetik, az adózó nép, milyen mértékben kerül kiszolgáltatott helyzetbe a katonai hatóságokkal szemben, és hogyan válik a határőri feladatot teljesítő katonákhoz hasonlóan egy sor különlegesen nehéz szolgáltatás elszemvedőjévé. Ezek közül említést érdemel a tisztek és hivatalok évenkénti tűzifaelátásához való számarány szerinti hozzájárulás, a határszéli országutak rendbentartása, ugyanitt hidak, pallók építése és karbantartása, hadgyakorlatok alkalmával a katonák elszállásolásában, illetve ellátásában való részvétel, az őrvonalak ellenőrzését végző tisztek számára nyerges lovak, illetve fogatok biztosítása, a bodzai vámnál szolgálatot teljesítő katonák számára saját költségen mészáros szerződtetése, a huszárezred részére fenntartott maglovak és az ezek gon-

¹ Imreh István: *Látom az életem nem igen gyönyörű*. Buk. 1994. 14–15.

² Egyed Ákos: *Az erdélyi határőrvidék megalakulásának néhány kérdése. = A korszerűsödő és hagyományőrző Erdély*. 1. Csíkszereda 1997. 60, 65.

dozását biztosító katonák ellátása és nem utolsósorban a töröcsvári vámnál szolgálatot teljesítő határőrök poggyászaiknak kéthetenkénti fuvarozása. (Az Erdélyben állomásozó birodalmi katonai egységek elszállásolása, a „kvártély”, élelmezés, a „porció” [a különféle „naturálék” beszolgáltatása], a fuvar, a „forspont” általános, nehezen hordozható teherként szegényítette a nagyfejedelemség vármegyei részein lakozókat is. Az állami közteherviselés rendszere módosult csupán a határörvidéken.)

A tűzifaellátás a katonarendűekre és polgári lakosságra nézve egyformán kötelező volt. Ezt a szolgáltatást az esetek többségében nem ingyenesen kívánták tőlük, hanem központosan meghatározott, de értékén jóval aluli áron. A falvak saját közterdjükből hordták az évente sok száz ölet kitevő fát, fogyasztván ezáltal a community egyik legősibb kincsét. 1793-ban a Királyi Kormányzó Tanács leiratban értesíti a civil hatóságokat a tűzifajárandóság megállapítási módjáról, amely követi az 1764-ben, majd pedig 1782-ben módosításokkal kiadott szabályzat előírásait.

A csak katonai népességű és elégséges erdős területtel rendelkező helységeekben a fát a katonaság feladata volt előteremteni. Azokban a falvakban, ahol a katonaság vegyesen lakott, de a katonarendűk erdővel nem rendelkeztek, a faellátás a provincialista népességre hárult. Azokban a vegyes falvakban, amelyekben a katonák és a provincialisták is elegendő erdőt birtokoltak, a tűzifaszolgáltatás a két rend számaránya szerint történt. Szebenből 1793-ban a főigazgató tanács egy újabb rendelkezése tudatja, hogy a vegyes falvak esetében az illetékesek legyenek tekintettel nemcsak a gazdák számarányára, hanem a két rész erdőbirtokainak a nagyságára is. Abban az esetben, ha a felosztás ellen kifogás merült fel, a civil fórumoknak a katonai vezetőkkel közösen kellett eligazítaniuk a nézeteltéréseket. Sikertelenség esetén a döntés a főbiztosság hatáskörébe tartozott.³

Örökös huzavona tárgyát képezte azoknak a személyeknek és épületeknek a jegyzéke, akik és amelyek számára évente kijárt a tüzelő. 1841-ben a felosztási tárgyalások alkalmával az alkirálybírák egységesen kijelentették, hogy többé nem hajlandók a hadseregben szolgáló segéd-személyzet számára fát biztosítani. Ezek közé sorolták a katonaság mellett dolgozó mesterembereket, vizsgálóbírókat, tanítókat, írnokokat, bábákat stb. Akik továbbra is kiváltságos helyzetben maradtak és a civil hatóságok részéről is bizalomban részesültek, kimondottan csak a tisztek voltak.⁴

A hozott határozatok és rendelkezések be nem tartására jó példa Donáth alezredesnek 1848. július 29-i levele, amelyben arról panaszkodik, hogy Franschenfeld főhadnagy vizsgálóbíró számára kiutalt hat öl tüzfát a tamásfalvi jobbágyság nem hajlandó beszállítani. Ehhez hozzatesszük, hogy éppen a néhány évvel korábban történt pontosítás ismeretében, de mindettől eltekintve a főtiszt a polgári hatóság közbelépését kéri a kirótt famennyiség beszállítására.

Ismétlődő jelenséggé kell szónvá tenni a katonatisztek arrogáns, lekezelő magatartását az adózó néppel szemben, sok keserűséget okozva ezáltal mindazoknak, akik a fát nagy nehézségek árán, esetenként pedig csak ráfizetéssel teremthették elő. Leginkább a tisztek gáncoskodó viselkedését sérelmezték a fa minőségének megállapításával kapcsolatosan. 1838-ban a civil hatóság az ezredparancsnokságnak azt indítványozta, hogy a fa elbírálását ne a tisztek végezzék és osztályozzák kedvük szerint nyersnek vagy száraznak, hanem vita esetén mindenkor *döntőbíróként forduljanak a felettes széki hatósághoz*.

³ Kisbacon falvának a nemes bardoczséki tekintetes Continua tábláról jövő parancsolatokról való protokoluma. 1771–1802. A kisbaconi Benedek Elek Emlékház tulajdonában.

⁴ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Háromszék levéltára. 8. alap. Határőrségi iratok. Aktaszám 5222/1841. A továbbiakban SÁL.

Az a kialakult szokás is elégedetlenségre adott okot, hogy az állomáshelyükről eltávozó, de családjukat el nem költöztető tisztek ugyanúgy elvárták a tűzifa-járandóságot, mint annak előtte. 1840-ben aztán a főbizottság részéről rendelet született, amelynek értelmében az ilyen esetekben a hozzátartozók csak az illetmény fele részére jogosultak.⁵

1846-ban Oltszembről Sütő Zsigmond jobbágybíró panaszolta a feletteseinek, a széki tiszteknek, hogy Sepsiszentgyörgyre az ezredesnek kijáró famennyiségből 11 ölet, vegyesen szárazat és nyerszet leszállítottak, melyet az érdekelt becsületesen ki is fizetett. Csakhogy a második rendben beküldött tüzelőből már csak a szárazat volt hajlandó átvenni, azzal a megjegyzéssel, hogy ettől fogva csak az ilyen minőséget fogadja el. A bíró a kellemetlenség miatt az érintett gazdákat megzálogoltatta, azok viszont azzal védekeztek, hogy csak nyers fájuk van, és más alkalommal ezt is megfelelőnek találták.

Ennél súlyosabb incidensre került sor az alsócernátoni jobbágyok és a Márkosfalván állomásozó Markant kapitány között 1844-ben, amikor a tisztrészére leszállított tűzifát a címzett rossznak minősítette, és az öt csernátoni gazdát letartóztatta. A szék vezetése az ezredparancsnokságnak küldött levélben felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy az előző év kedvezőtlen időjárása miatt az erdőlés lehetetlen volt, ezért a jobbágyok képtelenek voltak száraz fát előteremteni, ilyenformán pedig a tisztek elégedjenek meg az akkor vágott friss fával jobb hiányában.

1842-ben Tompa János orbaiszéki alkirálybíró kifakadása jól jellemzi a kialakult állapotot: „nem hallgathatjuk el azon bánásmódot, melyet a katonatisztek a már érezhetőleg fogyni kezdett fabeadáskor az azokbani válogatással éreztetnek adózóikkal, őserdeink már ciheresekké váltak, s a hajdan örömmel beadott katona-fa már ma teherre súlyosodott, mert szabályos árral fát, mely általunk beadandó, nem vehetnek adózóink, kevés helységnek lévén annyi erdeje, hogy a katonaság számára állítsa ki.”⁶

Nemcsak a személyek és épületek szükségleteinek kiszolgálására kötelezték őket, hanem a salétromfőzéssel foglalkozó mesteremberek számára is fával és hamuval tartozott a polgári lakosság. A katonai felkészítéshez hozzátartozott ugyanis a lőfegyverekkel való gyakorlatozás. Ehhez viszont nagy mennyiségű puskaforra volt szükség, melynek előállítását házilag oldották meg az ezredek. Háromszéken, Nagyajtán, Kézdivásárhelyen, Alsócernátonban és Szentléleken is nekifogtak a puskafor alapanyagaként ismert salétrom gyártásához. Egy 1842-es adat szerint Alsócernátonban és Szentléleken a salétromgyártás folyamatossá tétele érdekében a szék vezetőinek akaratán kívül Kézdi- és Orbaiszék adózóit évenként 165,6 köböl hamu és 124 öl fa beadására kötelezték. A hamunak köblét 6 krajcárban, a fának ölet 1 forintban számították. Kézdiszék felső vidéke, 17 falu, Baka Mihály kézdivásárhelyi salétromfőzőt tartozott kiszolgáltatni évenként 23,5 öl fával és 94 véka hamuval.⁷ (Egyébként ugyanarról a Baka Mihályról van szó, aki szakértelmét később Háromszék szabadságharcának szolgálatába állítja, és a már korábban létrehozott kisebb műhelyét alakítja át nagyobb kapacitású üzemmé.⁸)

Az évenkénti tűzifaszolgáltatás növekvő irányt mutatott, ami egyre inkább súlyos teherként nehezedett a többféleképpen kiszípolozott lakosságra. 1843-ban például a gyalog- és lovas-ezred számára a szék adózó népe 857 öl fával tartozott. Ebből a mennyiségből csak Sepsiszékre 320 öl jutott. A következő katonai évre a kirótt faadag már több mint 943 ölet tett ki. 1844-ben a Főkormányshéknak felküldött jelentés arról is beszámol, hogy a legtöbb helység lakosai

⁵ Uo. 5106/1840.

⁶ Uo. 5334/1842.

⁷ Uo.

⁸ Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849-ben*. Buk. 1978. 142.

kénytelenek pénzzel megvásárolni a szükséges tűzifát, öléért 5–6 forintot fizetnek, de alig kapnak a katonatiszektől négy forintot érte.⁹

A polgári lakosság részéről a tűzifaszolgáltatás csak egy volt a sokféle tehertétel közül. 1843-ban és 1844-ben a kolozsvári főhatóság megbízásából székek szerinti kimutatás készült, és abban pontokba foglalva jelzik a jobbágyságra zúduló különféle állandó vagy alkalmi kötelezettségeket. A Gubernium azért kéri a rovatalok összesítését, hogy tisztában legyen a követelések törvényességével, és az esetleges túlkapásokat orvosolni lehessen. Horváth Károly orbaiszéki alkirálybíró 1843-as összegző jelentéséből megtudhatjuk, hogy a hatáskörébe tartozó provincialisták feladata sok más mellett a Moldva és Havasalföld határán levő őrtanyákhoz vezető utak, hidak jó állapotban tartása. Erre a célra viszont az adózó népnek több ezer napszámot kellett fordítania tavasszal és nyáron a legnagyobb dologidőben.

A határszéli őrvonalakat minden negyedévben egy főtiszt, havonként alacsonyabb fokozatú tisztek látogatták meg. Az ő szállításukra fogatokat és nyerges lovakat szintén az adózók állítottak ki. Lázár Dávid kézdiszéki alkirálybíró felterjesztéséből kitűnik, hogy hasonlóképpen Orbaiszékhez, a köznép az utak, ösvények, hidak, pallók karbantartására évente itt is több ezer napszámot fordított, a tisztek a határszéli ellenőrzésekkor pedig fogatokat vagy hátszlovakat igényeltek tőlük. Törvényellenesnek tekintették viszont az ojtozi vámon belül Bereck határában több mint 1000 öl út állandó jellegű javítását, kövezését, melyre évenként 5–600 marhás fogatot és ugyanannyi gyalogszeres, fejszés munkaerőt követeltek. Az 1844-es jelentésből kiderül, hogy az út- és hidjavítási munkákat ingyenesen végezték, az inspekcióba menő tisztek hordozása fejében kapott díj pedig elenyészően kevés volt.

Gál József sepsiszéki alkirálybíró 1843-ban arról panaszkodik, hogy a huszárezred megbízásából 6 ménes lovat és gondozóikat kenyérrel, szénával és zabbal minden évben 3 hónapig kénytelenek ellátni, de az istállóikat is minden tavasszal kötelesek tatarozni. Henter Sándor miklósvárszéki alkirálybíró pontos számadatokat közöl arról, hogy a huszárezredbeli ménlovak és a személyzet részére 249 adag kenyérrel, 255 porció szénával és 358 porció zabbal tartoztak évenként. 1844-ben pedig a jobbágyság egész Háromszékre kiterjedően 14 ménló és kiszolgálók háromhavi ellátásával tartozott.

Általános jelleggel minden szék számára kötelező volt a bodzai vámnál szolgálatot teljesítő katonák számára mészáros fogadása, s míg az eddig felsorolt szolgáltatások – leszámítva bizonyos esetekben a tűzifát – a jobbágyságnak nem kerültek pénzébe, ez esetben jelentős anyagi erőfeszítésre kényszerítik az amúgy is mindig pénzszűkében lévő lakosságot. A sepsiszékiek minden évben szeptemberben tartoztak mészáros szerződésével, és ezért 50 rénes forintot fizettek. Az orbai- és kézdiszékieknek is 40–50 forintjába került a mészáros bodzavámbeli kinttartózkodása. 1844-ben Henter Sándor miklósvárszéki alkirálybíró szerint az övéi mindig májusban szerződtek a bodzai határon levő katonaság számára a mészároshoz, és ezért 80 forintot fizettek. 1844-es összesített kimutatás adatai alapján háromszéki viszonylatban évi 300 rénes forint igen jelentős összegű lakossági hozzájárulásról volt szó, mely összeg soha meg nem térült.¹⁰ Erdővidéken 1846-ban általános vitát váltott ki, és a kétféle igazgatás alatt lévők közötti távolságot csak fokozta a jobbágyság azon próbálkozása, hogy a mészáros felfogadásához szükséges összeget a falvak a köz kasszájából fizessék ki. A határőr lakosság azonban merően elzárkózott ettől az ötlettől mondván, hogy ez nem általános faluérdek, amelyre a közpénzt fel lehetne használni. A középajtai, köpecsi, nagyajtai katonarend ellenzi a falupénz egy-

⁹ SÁL 5449/1843, 5553/1844.

¹⁰ Uo.

oldalú felhasználását. A nagyjaitaik arra hivatkoznak, hogy igen sok közérdekű kiadásuk lenne, de arra sem futja, és ők, ha kimondottan a katonaságot érintő költségek adódnának elő, azt nem a falu cassájából kívánnák megfizetni, hanem a magukéból állanak. A barótiak pedig egy elhibázott gyakorlat káros hatását hozták fel negatív példaként, mely szerint könyörületből három éven keresztül az ottani provinciális részen levőkre eső pénzt a közkasszából fizették ki. A katonaság viszont határozottan ellenzi, hogy ettől fogva a közjövedelemből hasonló célú költsékeket eszközöljenek. Miután a mészárosstartási költségek törlesztése körül kialakult ellentétekre nem találtak megoldást, gróf Kálnoki Dénes miklósvárszéki alkirálybíró 1846 májusában Háromszék vezetésétől várja az eligazítást. Az ő véleménye a jobbágyságával egyezett meg: „minthogy a bodzai mészáros csakis a katonák számára fogadtatik, nézetem az volna, miszerint azon összeg fizetődjék a közkasszából. Tisztelettel kérem a tiszti hivatalt, miszerint e tárgyban eldöntő határozatát megtenni ne terheltesse.”¹¹ Az ügy végkifejlete nem ismeretes, valószínű viszont, hogy a faluközösségek saját önrendelkezésükre hivatkozva belső ügyüknek tekintették a kialakult helyzet rendezését, ami az erdővidéki katonaelem túlsúlyára való tekintettel csakis az ő igazukat hozhatta. A Communitás kohéziójának feszítőpróbájaként hatott minden olyan kísérlet, amely a csoportérdekeket a közösség egészének elébe helyezte. Ugyanakkor viszont a szolidaritás, az egyetértés hiánya mélyítette azt a szakadékot, amely évtizedek során a két külön közigazgatás alatt élő emberek között kialakult. A falvak világa egyre inkább két elkülönülő csoportosulásra tagolódott: a katonákéra és a jobbágyokéra. Ezt az állapotot előidézte, táplálta és szándékosan fenntartotta az idegen érdekeket képviselő katonai hatóság.

Az adózó nép a katonai lét minden összetevőjéből részesedni kényszerült, s minthogy ennek béke idején a legfontosabb mozzanatát a fegyvergyakorlatok jelentették, azok lebonyolításában – elsősorban az ellátás terén – rendszerességgel számítottak a polgári lakosság részvételére is. Háromszék területén két ezredközpont is működött, a hadgyakorlatokat minden évben tavasz végén vagy nyár elején rendezték, és ezek különösen a huszárok esetében legalább egy hónapot tartottak, a lakosság igénybevétele tehát éppen a legnagyobb mezőgazdasági munkák idejére esett, megzavarva azok normális menetét. Ehhez még hozzátartozik a két ezred öt évenként ismétlődő összevont fegyvergyakorlata, amely méretei következtében még inkább ránehezedett az itt élő közösségekre. Az ezredenkénti gyakorlatozásokat Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen és közvetlen környékükön rendezték, ezért az ittenieket sokkal inkább igénybe vették, mint a szék más részein lakókat.

A székely huszárezred hadgyakorlatait minden alkalommal ugyanazon a megszokott terepen, Sepsiszentgyörgyön és a közvetlen közelében lévő falvakban bonyolították le: Gidófalván, Árkoson, Kilyénben és Szemerján. Ezek előkészítése a két törvényhatóság által jól összehangolt munkát igényelt, és nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy az ide összeseregülő lovas katonák egy része Csík, Gyergyó vidékéről érkezett, de bizonyos századok állománya 100 kilométereket kellett hogy megtegyen idáig. A hadgyakorlatok tervezett időpontja előtt néhány hónappal a fővezérség leiratban közölte a szék vezetésével a rájuk háruló tudnivalókat. Tervrajzok készültek az érkező katonaság útirányáról az érintett települések pontos felsorolásával, a pihenőhelyek és éjszakai menedékek megnevezésével. Jövetelük ideje alatt a kenyér-, széna- és zabszükségletükről és elszállásolásukról a polgári lakosság kötelessége volt gondoskodni. A fegyvergyakorlat idejére a kenyeret, a szénát és a zabot a brassói katonai élelmiszerraktárból biztosították, ezek elszállítása viszont szintén az adózó népet sújtotta. Ha a megnövekedett fogyasztásnak a sepsiszentgyörgyi mészárszék képtelen lett volna eleget tenni, mészáros fogadása

¹¹ Uo. 5779/1846.

és a vágómarha beszerzése a határőrezredet terhelte. Az érkező katonaság beszállásolása első-sorban a kijelölt helységek határőr lakosságát érintette, ha viszont ez elégtelennek bizonyult volna, a civil lakosság segítségére is számot tartottak. A központi rendelkezések jól elhatárolták a különböző feladatköröket, a gyakorlatban viszont sok minden másképpen történt. Mivel a határőrparancsnokság el volt foglalva a kérdés katonai részleteivel, nem volt képes az élélmény és beszállásolás körülményeivel is foglalkozni. Mindezek pedig a polgári igazgatást, illetve a lakosságot sújtották. 1839-ben a Sepsiszentgyörgy környéki települések panaszkodnak a főkirálybírónak: „az illető előjáróságok helységeinket arról figyelmeztették, hogy május hónapban teljes katonai gyakorlásra kiszállítandó nemes székely lovas ezred osztályaiból közönségeinkben több számú katonaság számára és elhelyeztetésére a kvártélyok nemcsak kijelöltettek, hanem hogy azok számára helységeinkben az előre kiadott rendelkezések nyomán elégséges vágómarhákról és mézáróokról is gondoskodjunk. [!] De mivel az alább írt közönségünknek kasszái nemcsak üresek, hanem hogy semmi jövedelmeink is nincsenek, mivel ezen rendelkezésnek eleget tegyünk, a szegénység miatt terhelődő rovatalokon kívül, minthogy helységeink fogadott mézárók tartására is tehetetlenek.”¹²

Mindenfajta szolgáltatásért ha szűkreszabottan is, de bizonyos díj dukált, a kérdés csak az volt, hogy a lakosság mikor kapta kézhez járandóságát. Sepsiszentgyörgy jobbágy lakossága 1842-ben arról panaszkodik Márk Antal főbírónak, hogy az 1840-es hadgyakorlat alkalmával kijáró szálláspénzt még két év után sem törlesztették, noha az ügyben már többfelé is interveniáltak.¹³

Az évente ismétlődő összevont fegyvergyakorlatok a gyalogezred számára is kötelezőek voltak. A két fegyvernem hadgyakorlata közötti különbség abban nyilvánult meg, hogy ez utóbbi rövidebb időtartamú volt, általában két hétre ütemezték. A csapattestek összevonása kevesebb időt igényelt, mert az ezredbeliek mind Háromszék területén laktak. Gyalogosokról lévén szó, a gyakorlóhelyre való szállításukat szekerekkel végezték. Az oda- és hazavitelüket a civil hatóságnak kellett megoldania.

Az elszállásolás a huszároknál szokásos gyakorlat szerint történt, tehát ha ez a katonaság lehetőségeit meghaladta, akkor a polgári lakosság hozzájárulását is igénybe vették. Az ellátás a brassói központi raktárból történt, az élelem elhozatalára viszont civil fuvarosokat alkalmaztak. A gyakorlatok színhelyeül Kézdivásárhely és környéke: Kanta, Szentlélek szolgált.¹⁴

A huszárezred hadgyakorlatai miatt szenvedő Gidófalva, Árkos, Kilyén és Szemerja lakossága 1844-ben merő igazságtalanságra hívja fel a főkirálybírói hivatal figyelmét. Azt állítják, hogy a gyalogosok évi összevonása alkalmával az egész szék lakosságát mozgósítják az ügy érdekében, míg a huszárok esetében csupán az érintett települések kénytelenek a hosszúra nyúló időszak minden nehézségét elviselni, a viszonyosság pedig azt feltételezné, hogy a szék ez esetben is hasonlóképpen cselekedjen – hangzik a feliratban. A jobbágy-zsellér népességet erején felül igénybe vették a katonaság kiszolgálására. Az éves összevont fegyvergyakorlások pedig mindig a legnagyobb dologidőre estek, a fél- vagy egyhónapos kiesést pedig a gazdaságok nem voltak képesek kiheverni. Okkal írja 1843-ban Horváth Károly alkirálybíró: „a szegény adózókra nézve illő és igazságos, hogy, mint annak előtte (kivéven a háború idejét), a háromszéki közadózók minden a seregzredek számára kellett ravataloktól megkíméltesse.”¹⁵

¹² Uo. 4785/1839.

¹³ Uo. 5334/1842.

¹⁴ Uo. 5669/1845.

¹⁵ Uo. 5449/1843.

A határőrség egyre növelte a jobbágyok katonai jellegű megterhelését, emiatt az elégedetlenség is fokozódott. A két törvényhatóság kapcsolatainak romlását olyan körülmények idézték elő, amelyek az 1840-es években aztán a polgári igazgatás nyílt szembeszegülését váltották ki. A határőrök egyik alapvető kötelességeként a határok őrzése szerepelt. Ide tartoztak azok a kárpáti szorosok, amelyek egyúttal fontos közlekedési útvonalként szolgáltak Erdély és a román fejedelemségek között: Ojtoz és Bodza vámja, Ósánc és a Tömösi átjáró, valamint a legnagyobb forgalmú átkelőhely, a Töröcsvári-szoros. A határőrök azt tartották igazságtalanságnak, hogy Ósánc, Tömös és Töröcsvár Brassó feudális birtokai, mely terület országhatárnak is számított, védelmét mégis máshonnan hozott katonák által kívánták biztosítani. Az erdővidéki határőrök arról panaszkodtak, hogy „ezen három átjárókat a hazai törvénycikkek nyomán Brassó volna köteles őriztetni, mégis ezeknek terhe jelenleg rajtunk felel, mely mián az következett, hogy a határszélek őrzései ránk nézve annyira megsaporodtak, hogy azon terhet hordozni székely nemzetünk csaknem tehetetlenné lett”.¹⁶ 1840-ben pedig még többletfeladatokat rónak az erdővidéki katonákra és civilekre egyaránt. A töröcsvári uradalom felső részének zárvonalt ekkor császári rendeletre kinnebb helyezték, egészen a Havasalfölddel való határelválasztó zónáig. Ennek a szakasznak, az úgynevezett felső kalibásoknak őrzését a főhadivezérség utasítása szerint a második gyalogezredre ruházták. Az erdővidéki századok földrajzi helyzetüknél fogva valamivel közelebb estek a nevezett vidékhez, így hát úgy határoztak, hogy az első, második, harmadik századnak és a sepsiszentgyörgyi negyedik gyalogszázadnak tesszik kötelességévé ennek a határszakasznak az őrzését, a strázsálók kéthetenkénti cserélésével. A kivezényelt katonák élelmének és poggyászáinak a rendeltetési helyre való fuvarozását a jobbágy lakosságra hárították. A szék vezetését váratlanul érte a felettes hatóságok döntése, és meg is jegyzik: „tudjuk, hogy a főkormánytanács a második székely gyalogezredtől a határszél őrzésére eddig is katonát küldetett, de hogy annak élelmiszerei vontatására a polgári törvényhatóság gondoskodott volna, előttünk ismeretlen.”¹⁷ A kialakult helyzetet csak komplikálta az a határozat, hogy a fogatok után járó összeget nem a katonai pénzalapból utalták ki, hanem a polgári költségvetést terhelte meg vele. A szék vezetése nem fogadta el a jobbágyság ellen irányuló újabb megszorító rendelkezést. 1844. február 26-án a gyalogezrednek címzett levélben a következőképpen magyarázzák egyet nem értésüket: „a lakosság ellen hozott intézkedéssel az ezután történendő őrvonalbeli felváltásra küldendő katonák fuvarozásáról gondoskodni a nemes ezred ne terheltesse, mivel ezen tisztí hivatal ezen terhet nem vállalhatja, egyfelől mivel felsőbb helyről rendeletet nem vett, de másfelől azért, hogy közgyűlés tudtán kívül eddig gyakorlatban nem volt rendkívüli szolgálattételre adózóinkat, ha szintén felsőbb helyről is jönne az intézkedés, nem szoríthatjuk.” A főkormányshéktől pedig azt várták, hogy az adózók érdekeinek képviselete mellett emelje fel szavát: „a nemes második székely gyalogezrednek megtalálását méltóztatván átlátni, hogy adózóinkra mi újabb teher háromlandó – eddigelé a zárvonalak őrzésére kiküldött katonák poggyászait nem hordozták, s nagyon terheltenének adózóink, ha azon fuvarral állomásonként fizetendő 48 krajcárért négylovas előfogat előállítására szoríttatnának. Méltóztatson az eddigi gyakorlatot azon zárvonalat őrző katonák kellékei fuvarozásában megtartva adózóinkat újabb szolgálattól terhelteni nem engedni.” A kormányshék azonban nem a helyi érdekek fenntartásával azonosul, hanem a birodalmi álláspontot magáévá téve jobb belátásra igyekszik bírni a széki hivatalt. Válaszában a főkormányshék megjegyzi, hogy a fuvardíjat azonnal fizetik, és hogy ez csakis a Töröcsvári-szoros bejáratáig érvényes, innen pedig az őrta-

¹⁶ Hetilap 1853. május 28. 22. sz.

¹⁷ SÁL 5106/1840.

nyáig a katonák viszik tovább magukkal a holmijaikat. A helyi illetékesek azonban továbbra sem hajlandók elfogadni a felülről hozott utasítást, arra hivatkozva, hogy tulajdonképpen Brassó kötelessége lenne az átjáró ellenőrzése, kéri tehát a rendelet megváltoztatásával a lakosságot ettől a szolgálattól mentesíteni. Újabb magyarázkodás következik, mely alkalommal a Fő-kormánysház pontosítja a hágó védelmi rendszerének működtetésére vonatkozó előírásokat. A Törösvári-szoros védelme tényleg Brassót illeti, viszont ez esetben az 1840-ben előre tolt országhatár őrzéséről van szó, mely újonnan kialakított határrész oltalmazása összérdekeket érint – hangzik a nyomatékos eligazítás.

A kialakult patthelyzetet – amikor egyik fél sem akart engedni igazából – Henter Sándor miklósvárszéki alkirálybíró okos ötletével oldotta fel, amennyiben felszólította a szék lakosait önkéntes fuvarozási ajánlkozásra. Az eredmény váratlanul jól sikerült, amint erről felettesét 1845 márciusában tájékoztatta, miszerint elegendő jelentkező akadt. Hosszú távon azonban ezt nem lehetett az önkéntesség elvére alapozni. A gyalogezred éppen ilyen megfontolásból 1847-ben Dobay ezredes aláírásával felszólítja a szék illetékeseit, hogy a fogatok minden hónap elseje és tizenhatodika előtt három nappal rendelkezésre álljanak. Henter Sándor 1847-ben a főkirálybíróhoz intézett levelében arról a furcsa, igazságtalan helyzetről számol be, amely szerint a fuvarozásra csak Miklósvárszék jobbágysait kényszerítették, holott a kiszolgáló katonaság egy része Bardócszék lakója. Az ezredparancsnokság magyarázkodásában a főhadivezés rendeletére hivatkozik, amelyben a katonák portékái szállításának terhe csak Háromszékre és Brassó vidékére vonatkozott, nem Bardócszékra is. 1847 végén a miklósvárszéki adózók részéről az elégedetlenség és bizalmatlanság a katonai hatósággal szemben újraéledt. A fuvarbérek ki nem fizetése vagy csak nagyon nagy késéssel való törlesztése volt az újabb viszály kiváltója. Henter Sándor a főkirálybíróknak tett jelentésében a következőképpen vélekedett a kialakult helyzetről: „Nagy megterheltetése következett az adózó rendnek tovább is fuvaroskodni. Nem terhelhetett a tekintetes tiszt hivatal eddig tett fuvarokért hathatós közbevetése által illetőségüket kieszközölni és a további fuvarozás megszüntetése aránt a felső főkormánysház előtt hatásos lépéseket tenni, mert ha vagy a fuvarozást meg nem szüntetik, vagy illő időben meghatározott mennyiségben fáradságuk jutalmát meg nem kapják, ingyen továbbra is őket ezen nagy teher hordozására szorítani bajos leendő.”¹⁸

A közterhek, közmunkák hordozása a jobbágys és katona lakosságra egyaránt kötelező volt. A nemesség nemcsak adómentességgel rendelkezett, de ezek alól a közösségi jellegű feladatok alól is felmentésben részesült. A kérdés ez esetben csupán az, hogy a nemesi osztály teljes egészében kiváltságos helyzetben volt-e, vagy szegényebb rétegei sorsközösségbe kerültek az adózók rendjével.

Az armalistákat – vagy ahogyan nevezték őket: egyházhelyi, egyházi nemeseket, akik között volt vagyonosabb, néhány jobbágytelkes, de zömmel szegények – adófizetésre és közmunkák végzésére is rászorították.¹⁹ A maga telkén dolgozó, sok esetben katonaként szolgáló armalista csak jogilag különbözött a szabad székelyek rendjétől.²⁰ Állandó torzsalkodást okozott ennek a rétegnek a közösségi kötelezettségekben való részvétele.²¹ A főigazgató tanács 1804-ben hozott rendelkezése, amelyet aztán 1838-ban újól meg erősített, a közterhek viselése alól felmentésben részesítette mindazokat az armalistákat, akik legalább két jobbággyal vagy zsellérel rendelkeztek. Nem sorolták viszont ide azokat, akiknek csak nemesi levelük, de adózó embereik

¹⁸ Uo. 7887/1847.

¹⁹ Imreh István: *A rendtartó székely falu*. Buk. 1973. 14.

²⁰ Egyed Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. I. 75.

²¹ Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Buk. 1983. 128.

nem voltak. 1841-ben a huszárezred kísérli meg a szék igazgatásával közös nevezőre jutni azzal kapcsolatosan, hogy kit érint tulajdonképpen a közmunkák végzése, és ha az illető helyett adózói teljesítik a szolgálatot, akkor ezt a katonai vagy civil rend javára könyvelik-e el. Amint írják, az egymásra mutogatás az orbaiszéki útjavítás alkalmával robbant ki, amidőn a kézdi- és orbaiszéki felmentett armalistákra kimért útszakasz gondja a többi katonára szállott, azért, mert az armalistáknak a saját szolgáló embereik által végzett útjavítását a polgári hatóság a maga javára íratta át. A kialakult zűrzavaros helyzetre megoldást keresve a huszárezred megparancsolta, hogy a nemesi immunitásban részesülő katonák jobbágysai és zsellerei a gazdájukra eső közmunkarészt is kötelesek lesznek teljesíteni. Az ehhez hasonló nemkívánatos események elkerülése végett szükségesnek tartják pontosan rögzíteni ennek a rétegnek a hovatartozását, „hogy pedig ezen katonai összeírás alatt lévő és nem provinciális zsellérek kettős terüvel ne nyomorgassanak, azon hivatalos barátsággal keresi meg ezen ezred a nemes tisztséget, legyen szíves a katonai összeírás alatti jószágon lakó zselléreket, akiket földesurukkal együtt ezen ezred katonái törvényhatósága alatt levőknek tart, a provincia részéről rovandó útszínálási és egyéb terhek alól felmenteni és az e tárgy körüli nézeteit ezen ezrednek tudtára adni.”²²

1846-ban Dobai Károly, a második gyalogezred parancsnoka is hasonló témában levelezik a civil hatósággal. Általános elvekre hivatkozva említi meg, hogy a székely katonák a közterhek hordozásával éppen úgy tartoznak, mint a közjavakból való részesedéssel. A határőrök között több olyan család is van, akik a törvények értelmében személyükre nézve a közterhektől mentesültek azáltal, hogy a rájuk eső részt jobbágaik teljesítik. A főkirálybírónak a kettős alávetettség elkerülése érdekében a huszárokéhoz hasonló megoldást javasol: „a katonák jobbágysait oda [kell] utasítani, hogy ennek utána a közterheket földesuraik helyett hordozzák s következőképpen az országút csinálásával is a katonai részen dolgozzanak, különben [...] az olyan jobbágyok mint polgári törvényhatósághoz tartozó egyedek – saját személyük után külön munkatételre szoríttatnak.”²³

A polgári törvényhatóság részéről a válasz nem késik. Minden székely katona, akár ha tíz cseléddel (szolgáló emberrel) rendelkezik is, köteles utat készíteni és javítani, hogyha nem az armalisták rovatába lett bejegyezve, viszont akiket a nemesi immunitással rendelkezők közé írtak be, ha jelenleg két cselédjük nem is lenne, útkarbantartásra nem kötelezhetők. A katonák jobbágysai pedig ott tartoztak a közterhek viselésével, ahová polgári helyzetüknél fogva besorolták, tehát az illető helység provincialistái között, hiszen saját maguk úrbéri telke, illetve igavonó marhája után dolgoznak. Az a tény, hogy nem más helyett végzik az útjavítását, kitetszik abból a megállapításból is, hogy robotterhükből ilyen címen gazdájuk semmit sem enged el. Mindebből pedig az következik, hogy a nemesi immunitás alatt álló katonáskodó személyeket nem lehet közteherviselésre kényszeríteni, ugyanúgy, mint ahogy helyettük úrbéreseiket sem lehet erre rászorítani. A lovas vagy gyalogos katonák pedig nem a felmentésben részesülő kollektívák hányadát teljesítik, hanem saját telkük vagy igavonóik után kirótt közmunkával tartoznak – vélekedik a civil hatóság. A kialakult vitában felkérlik a Főkörmányszéket véleménynyilvánításra. 1846 szeptemberében érkezik meg a kolozsvári leirat, amely arra is kitér, hogy Háromszéken kívül a többi székely székekben a kismemesek a közterhek viselését minden ellenvetés nélkül elfogadták, példaként szolgál erre Csíkszék 1838-ban tartott közgyűlési jegyzőkönyve, amely szerint az egyházi nemesek a közteher hordozására köteleztettek. A nemesi rend kímélése által a határőrkatonákra kétszer annyi teher jut, ugyanakkor viszont egyre több a ha-

²² SÁL 5222/1841.

²³ Uo. 5507/1846.

tárórságba sorolt, de közteherrel tartozó nemes felmentésre formál jogot. A katonák érdekeit pártolva jegyzik meg a Gubernium leiratában: „méltatlan tehát és nyomasztó a katonáskodókra nézve, hogy ezek a haza védelme és a közcsend fenntartása kötelessége mellett a maguk közterhek viselésében is a primori rend által annyira megterheltesse.”²⁴

1846-ban konkrét esetként adódott a lécfalvi adózóknak az útjavítással kapcsolatos elbizonytalanodása. Az történt ugyanis, hogy a katonákra eső útszakasz szétosztásakor a katonai zselléreket is idesorolták, nem pedig a jobbágyoknak kiporciózott adagok elvégzéséhez. Lázár Dávid alkirálybíró felettesének küldött jelentésében a polgári fél véleményét fejt ki a kérdésben. A közutak mindig személyi adó és marhaszám szerint osztattak fel, nem birtok és füst szerint, ezért ha az adózó katonai jószágban lakik, robottal a birtok urának tartozik, ezenkívül azonban urára eső semmiféle terhet hordozni nem köteles. Nem így vélekedett viszont a katonai hatóság, az ő álláspontjuk szerint a katonajószágban lakó zsellérek az útkarbantartási munkákkal mindenkor az urukra eső részben voltak érdekelték.²⁵ Mint annyi mindenben, ebben a kérdésben is teljesen másként vélekedtek az érintett felek, a nézetek különbözőségét a gyakori levélváltások sem tudták feloldani. A polgári hatóság pedig minden igyekezetét latba vetve harcolt a faluközösségek belső rendjének katonai befolyás alóli mentesítéséért.

A közterhek egyoldalú viselése és ezáltal a katona- és jobbágyrend mértéktelen megterhelése Háromszék társadalmában az elégedetlenség érzését táplálta, és a szabadságharc kitörésekor elérkezettnek látták az időt ennek a megalázó állapotnak a megszüntetésére. Az 1848. szeptember 12–13-án Sepsiszentgyörgyön tartott széki közgyűlés elhatározta a határőrzés terhének megosztását a katonarendűek, nemesek és jobbágyok között. Az elkövetkezendő forradalmi események megkövetelték az egységes gondolkodást és cselekvést, ez az intézkedés is ilyen irányba mutat. Az örökös fele részben a határőrkatonákra, fele részben pedig a jobbágyokra és nemesekre hárult.²⁶ A következő határállomások őrzését végzik közösen a katonák és civilek: Lakóca, Ósánc, Bodza és Ojtoz. A határszéli őrhelyek, amelyek eddig csak katonatisztek felügyelete alatt állottak, ettől fogva a civil lakosság bevonása következtében polgári részről is külön biztosok által ellenőrizhetők lettek. A minden hónapra szükséges polgári határőröket a népesség számának figyelembe vételével osztották fel, székek és falvak szerint. Elővigyázatosságból minden alkirálybírónak tartalékolni tíz személyt készenlétben kellett tartania a váratlanul előadódó eseményekre való tekintettel.

Az illető biztos jelenlétében a szolgálatba kivonuló személyek a katonai pénztártól határőrzési díjat, fegyvert és töltnyeket jegyzőkönyvileg vettek át, és a kitűzött időre kötelesek voltak megjelenni a hivatásos katonákkal együtt a megjelölt helyen. A szolgálat lejártával a fegyvert és töltnyeket szintén a polgári biztos közreműködésével az átvételi jegyzőkönyv segítségével vették vissza. A gondatlanságból okozott kárt mindenki saját maga térítette meg. Határőrzéssel nem tartoztak a fő- és alkirálybíró, pénztárnokok, jegyzők, dullók, orvosok, mérnök, börtönőr, lelkészek, iskolamesterek, harangozók, írnokok, szék postásai és minden helységről a falusbíró és a jegyző. A polgári biztosok 15 napnál tovább nem voltak kötelesek a határállomáson tartózkodni. Ez az új rendszerű határőrzési tervet a közgyűlés határozata szerint már 1848 októbertől életbe kellett hogy lépjen.²⁷

Nem tudni, a gyakorlatban hogyan sikerült érvényesíteni a közgyűlési végzést, az viszont tény, hogy ekkor már a nemesség is hajlandó részt vállalni a terhek viseléséből és ez mintegy új

²⁴ Uo. 5779/1846.

²⁵ Uo.

²⁶ Egyed Ákos: *Háromszék 1848–49-ben*. 68.

²⁷ Uo. Lásd még SÁL Elnöki iratok. 1848. szept. 16.

láncszemként kapcsolódik a társadalmi egyetértés kialakításának folyamatába, amely nélkül lehetetlen lett volna a fegyveres önvédelem megszervezése.

A jobbágyviszonyok és a határőrség az általános fejlődés fő akadályának számítottak. Mindkét feudális jellegű intézmény a társadalmi haladás kerékkötőjévé vált. A nemesi kiváltságok eltörlése, az általános teherviselés, az egyenlő jogok és kötelességek elve jó termőtalajra találnak Háromszéken is. A személyi szabadságához és emberi méltóságához ragaszkodó szélesség felkarolja a polgári liberális eszméket, amelyek teljes mértékű támogatást azután az 1848-as forradalom idején nyernek.

A változtatás szükségességét felismerve a hatalommal szemben kellemetlenkedő, megújító eszméket terjesztő személyként került összeütközésbe a hatóságokkal Butyka Tamás kapitány, a kézdivásárhelyi székhelyű 10-es számú gyalogszázad parancsnoka, később nyugállományú katonatiszt, a szabadságharc idején az önvédelmi harc aktív résztvevője. 1840-ben kezdődött az az eseménysorozat, amelynek főszereplője éppen ez a jól képzett katonai szakember volt, akinek a hatóságok szemszögéből bomlasztó, uszító tevékenysége pánikot keltett a helyi és központi hivatalokban. Lázár Dávid kézdiszéki alkirálybíró felettesének 1840 decemberében küldött beszámolójában arról tudósít, hogy Butyka kapitány Csernátonban, Futásfalván, Torján és legutóbb pedig Szentléleken a falusi jegyző választása alkalmával az ottani katonaságnak tartott lázító beszédet. Az alkirálybíró szerint jó lenne elejét venni a nemkívánatos eszmék terjedésének és addig cselekedni, amíg még egyéni kezdeményezésről van szó, mert ha a tömegek is magukévá teszik ezeket a tanokat, a közbelépés már sokkal nehezebben történhet. Amint írja: „Kapitány úr rendetlen lépései valahára korlátozhatnának, a határtalan lázító indulatja meggátolhatnák.” Horváth Albert főkirálybíró a maga rendjén az ezredparancsnokhoz fordul gyors közbelépést javasolva: „Közlöm az ezredes úrral, hogy az állítás valószínűsége esetén az érintett százados urat a célba vett törvényes lépésekről, melyeknek oly vak és csaknem előre képzelhető eredményei lehetnek, eltiltani s ezen törvényhatóságban annyira szükséges egyetértésre, mely ezúttal csakis általa zavartatik, megtartatására utasítani méltóztasson.”²⁸ Nem tudni, mi történt 1840 és 1846 között, annyi viszont bizonyos, hogy az 1846-os év februárjában Butyka Tamás ismét az érdeklődés homlokterébe került, és hogy az ellene tervezett fellépés eredmény nélkül végződött, bizonyíték erre a helyi szervek tehetetlensége a renitenskedő tiszttel szemben, ő pedig tovább folytatja a fennálló törvényes rend ellen bírálatát. Márkosfalván a határőri intézmény megreformálásáról tartott értekezést mindkét katonai rend képviselői előtt, majd pedig falugyűléseken „izgató beszédeivel a meghonosult csendet megzavarta, több rosszirányú tényei kinyomozása után kellőleg megbüntetni eszközölni s jövőben az ilyen közcsend zavarására szolgáló tényeket betiltani kegyeskedjék” – végződik a főkormányshéknak küldött jelentés. Gróf Teleki József gubernátor Kolozsvárról 1846. március 19-én kelt levelében megnyugtatta a helyi vezetőket, hogy a katonai főkormány hivatalos értesítése szerint megtették a szükséges intézkedéseket.

Miben hibázott Butyka Tamás, hogy oly sok kellemetlenséget okozott a közrendért felelős személyeknek? 1846 februárjában a fennálló viszonyok bírálata mellett 16 pontból álló javaslattal hozakodott elő. Beadványát két példányban készítette el, és a Főkormányshéknak, valamint a főhadivezérségnek is elküldte tanulmányozás végett. A bevezetőben cselekedetét így indokolja: „Úgy kelt értesülésünkre, miszerint a provincialisták azon működnek, hogy a katonai renden lévők is polgári jurisdictio alá tévődjenek, de mi az alá nem állunk, hanem csak a következő pontok alatt.” Folyamodványának főbb gondolatai ezek voltak: az ösiséget törörlék el;

²⁸ SÁL 5032/1846.

mindenkire egyformán kötelező a katonáskodás 20 éves kortól 6 éven keresztül; háború esetén az 50 év alatti férfiak fegyvert fogni tartoznak; a katonai szolgálatot az állami kasszából fizessék; a falusi hivatalok felvállalása mindenki számára kötelező legyen, a bíró fizetése 60 rénes forint, a kisbíróé 48 rénes forint, az illető közösség választja őket 4 évre terjedő időszakra; a polgári hivatalok elfoglalásának egyetlen feltétele a rátermettség legyen; az arisztokrácia származásánál fogva ne szoríthassa háttérbe a tehetséges, de szegényebb sorsú egyéneket; a papoknak járó képét helyettesítsék pénzfizetéssel, ezáltal sok viszálykodás elkerülhető lenne; az erdő használatát szabályoztassék, mert némely gazdag családok annyira kisajátították a közerdőket, hogy a szegénységnek még tűzifára is alig jut; a nemesi levelekből az immunis kifejezést törölni kell; az örökösödésben a leányok a fiúkkal egyenlő helyzetbe kerüljenek; az igazságszolgáltatás megváltoztatása szükséges, mert jelenleg sok az ügyvédi család; az utak, hidak használatát vámfizetéshez kössék, amelyből karbantartásuk megoldódna; általános teherviselés, a birtok utáni progresszív adórendszer kialakítása; a korteskedés elkerülése végett tisztújítás alkalmával egy bizottság válassza a tisztségviselőket; Bardóc fiúszéket csatolják Miklósvárszékhez. Felterjesztését a következő magyarázkodással zárta: „a fenn elsoroltak nem panaszként adtak fel”, hanem szerinte a határőrök „csakis ezen pontok létrehozásával kívánnák a polgári jurisdictio alá adni magukat”.²⁹

Bár Butyka Tamás sem a jobbágycsőben, sem a határőrség rendezését illetően konkrét javaslatot nem fogalmazott meg, mégis a feudális társadalom sokféle visszasságának orvoslására keresi a gyógyírt. A konzervatív beállítottságú polgári és katonai vezetés pedig riadtan reagál, tanácstalan, és az újító eszmék elterjedésétől tartva hatalmi szóval próbálja elhallgattatni a reformer katonatisztet.

Az 1848–49-es szabadságharcot megelőző években az idegen érdekeket fenntartó határőrség megszüntetése nemcsak a fegyverrel szolgáló székely népesség törekvéseiben fogalmazódik meg, hanem hasonló ellenszenv jellemzi a jobbágyság érzelmeit is, mert noha elméletileg ez az osztály más törvényhatóság alattvalójaként élte életét, de az egymásmellettiesség sorsközösséget is jelentett számukra, és leszámítva a tulajdonképpeni katonai szolgálatot, a hadgyakorlatokat, a határőrzést, az őrszolgálatot, minden többi tehertétel a jobbágyságot éppúgy érintette, mint a katonák társadalmát. A kimondottan katonai jellegű foglalatosság esetében is mellékszereplőként jelen van a polgári lakosság szükség szerinti szolgálataival, melyek közül elsősorban az ellátás és elszállásolás érdemel említést. A határőri intézmény pedig gyakorolja az oszd meg és uralkodj elvet, minden igyekezetével azon van, hogy a két törvényhatóság alatt élő lakosokat egymás ellen uszítsa. A helyi polgári igazgatás szintén megpróbál kiállni övéi mellett, ezt azonban nem teszi kellő határozottsággal, azért sem, mert tisztában van a birodalmi politika irányvonalával, amely a katonai érdeket a polgári elé helyezi. Ezen a színes társadalmi palettán, amelyen mindenkinek megvannak a jól meghatározott csoportérdekei, igen gyakoriak az acsarkodások, egymás elleni áskálódások, ugyanakkor azonban azzal is tisztában vannak a szemben álló felek, hogy minden rossznak az eredete a bécsi kormányzat elnyomó politikájában rejlik, és a közös cél mi más lehetne, mint minél előbb megszabadulni ettől.

²⁹ Uo. 5707/1846.

Weisz Attila

Marosszentimréről és középkori templomáról

Történeti irodalmunkban a Gyulafehérvártól északkeleti irányban alig nyolc kilométerre fekvő Marosszentimre neve a 14. században itt működött vajdai és alvajdai ítélőszéket, valamint Hunyadi János 1442-es vesztes csatáját idézi. A középkori erdélyi Fehér megye e falujáról Iczkovits Emma azért feltételezte, hogy 12. század végi alapítású, mert káptalani birtokként szerepel a 15. századi oklevelekben,¹ ám a települést valójában csak 1448-ban adományozta Bánffy György és fia Miklós a gyulafehérvári testületnek.² Györffy György szerint azzal a meg nem nevezett, Maros melletti hellyel lehet azonos, ahol egy Boroskrakkó és Magyarigen szőlőföldjeit számba vevő 1238-as határleírás tanúsága szerint Péter billogos lakott.³ Legkorábban 1262 előtt említik, Gomord néven, mint lakatlan, Gyulafehérvárhoz tartozó várföldet, melyet IV. Béla a boroskrakkói és magyarigeni hospeseknek adományozott.⁴ Időleges lakatlansága és hospesekkel való újraterelítése a tatárjárás pusztításaiiban leli magyarázatát. Szentimre (S. Emericus) néven 1314-ben találkozunk vele először.⁵ Ez, a falu templomának védőszentjére utaló, patrocíniumi jellegű elnevezés a szentimrei plébánia létéről is vall annak első közvetlen, 1332-es említése előtt.⁶ A 14. század közepi Szentimrén kibocsátott oklevelek bizonyítják, hogy itt tartották a vajdai és alvajdai ítélőszéket.⁷

A 15. században gyakran cseréli birtokosait: 1407-ig Zsigmond király tulajdona, utána 1425-ig Garázda Miklós és Szilágyi László birtoka, majd 1439-ig a somkerekai Erdélyi családé, tőlük bálványosi Dávid bán fia György veszi át, s végül a falut 1448-ban a templom kegyuraságával együtt ugyanez a Bánffy György és fiai a gyulafehérvári káptalannak adományozzák.⁸ A falutörténet szempontjából is jelentős esemény volt a Szentimre melletti 1442-es csata, amelyben a Gyulafehérvárból kitörő Hunyadi János maroknyi csapatával sikertelenül kísérelte meg a környéket dúló Mezd bég seregének a feltartóztatását.⁹ A 16–17. századból igen kevés adatot ismerünk: 1505-ben még mindig káptalani birtok,¹⁰ a hitújítás után a fejedelmi birtoktest része lett, s e század folyamán térhettek át lakói is a református hitre. 1660-ban Barcsay Ákos fejedelem Rizmáni Vas Mihálynak udvarházat adományozott Szentimrén.¹¹ A 19. századra a falu lakóinak a többségét románok alkották, 1930-ban lélekszámának mintegy ötödét tették ki magyarok.¹²

¹ Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Bp. 1939. 15.

² Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kvár 1996. 109. (Továbbiakban: Entz 1996.)

³ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Bp. 1987. 186.

⁴ Jakó Zsigmond: *Erdélyi Okmánytár (1023–1300)*. I. Bp. 1997. 258. Jakó Zsigmond 1266 előtti keltezése István ifjabb király az évi megerősítésén alapul, ám az eredeti oklevelet IV. Béla adta ki, akinek tényleges hatalma Erdélyben 1262 után már nem volt, így feltételezhető korábbi keltezése.

⁵ Korábbi említései ezen a néven Jakó Zsigmond szerint hamisítványok. Uo. 289, 353, 449.

⁶ Györffy: *i.m.* 186.

⁷ Györffy: *i.m.* 196 és Entz 1996. 109. Az ítélőszék idekerülését a közelben lévő Kecskés várával hozza kapcsolatba, mely a vajdai honorhoz tartozott 1395 tájáig.

⁸ Iczkovits Emma: *i.m.* 62. A somkerekai Erdélyi család marosszentimrei birtoklásával kapcsolatban lásd: *A Római Szent Birodalmi gróf Széki Teleki család oklevéltára. Codex diplomaticus Sacri Romani Imperii comitum familiae Teleki de Szék*. I. Szerk. Barabás Samu. Bp. 1890. CCCLXII.

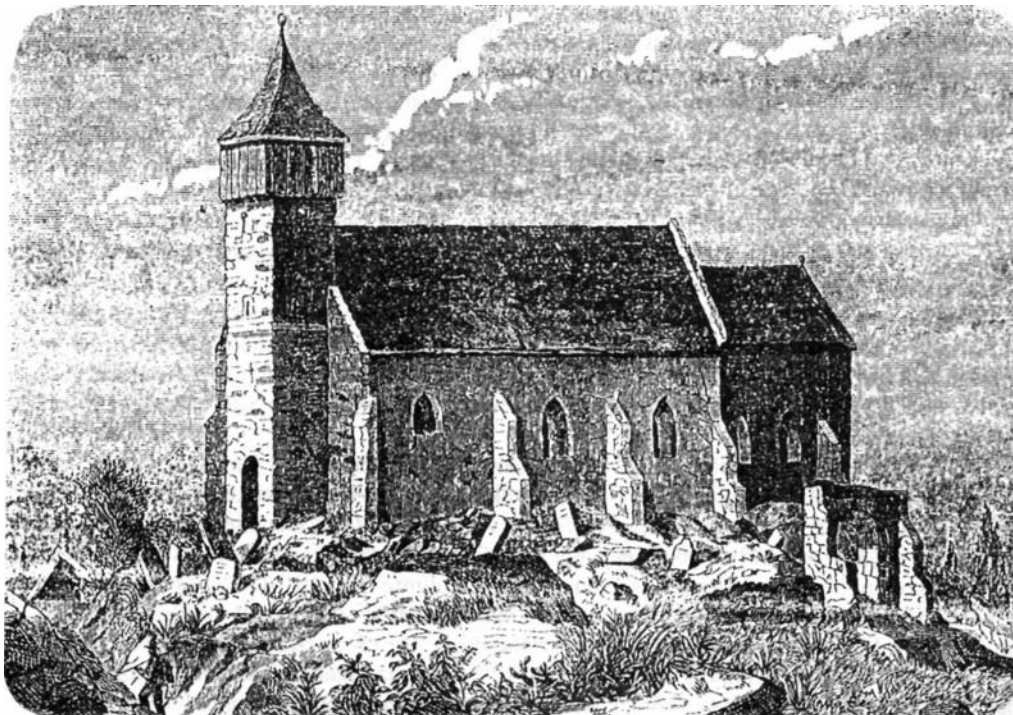
⁹ *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. I. Bp. 1986. 358.

¹⁰ Iczkovits Emma: *i.m.* 62.

¹¹ Kemény, Josephus, Comes: *Transilvania Possessionaria*. I. Kézirat. Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori gyűjteménye. Kvár Akadémiai Könyvtár. Mss. 283.

¹² Lupa Péter: *Hunyadi János egyháza és diadala Szent-Imrén*. Vasárnapi Újság V(1858). 205; Wagner, Ernst: *Historisch-Statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. Böhlau Vlg. Köln–Wien 1977.

Ma a magyar nemzetiségűek száma harminc körül mozog, ám őket is a közeli gyártelep kínálta munkalehetőség vonzotta oda az elmúlt évtizedekben.

1. A marosszentimrei templom. Straubert Ödön rajza. 1870

A múlt században sajtóközlemények hívták fel először a figyelmet a falura s műemléktemplomára. Ezek értéke leginkább illusztrációikban áll, melyeken azóta eltűnt részleteket is megfigyelhetünk.¹³ Dicső múltat kereső romantikus szemléletükre jellemző, hogy Szentimrét Hunyadi „győztes” csatájának színhelyeként mutatták be, tévedésük a művészettörténészek által feltételezett Hunyadi-építkezéseket alátámasztó érvvé vált.¹⁴ Schulcz Ferenc építész néhány, a marosszentimrei templomnak szánt sora fontos megfigyeléseket rögzített az épülettel kapcsolatban.¹⁵

Möller István szakszerű cikkében több fotót is találunk a templomról,¹⁶ Debreczeni László a 18. századra keltezte a tornácos fa toronysisakot.¹⁷ Szőnyi Ottó elsőként fordult szembe a

¹³ Straubert Ödön: *A szentimrei templom*. Hazánk s a Külföld VI(1870). 259; Luppa Péter: *i.m.* 205.

¹⁴ Vö. Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. Kvár 1943. 50; *A magyarországi művészet története*. Szerk. Aradi Nóra. II (*Magyarországi művészet 1300–1470 körül*). Szerk. Marosi Ernő). Bp. 1987. 687; Entz 1996. 106.

¹⁵ Schulcz Ferenc építész jelentése erdélyi útvjáról. *Archaeológiai Értesítő* II(1869). 145.

¹⁶ Möller István: *Építészeti emlékek Hunyadi János idejéből*. = *Magyarország műemlékei*. I. Szerk. Bárány Forster Gyula. Bp. 1905. 122–123; Uő: *Erdély nevezetesebb műemlékei*. Bp. 1929. 29–30.

¹⁷ Debreczeni László: *Erdélyi református templomok és tornyok*. Kvár 1929. 6, 8, 11. Felmérési rajzai – vö. Darkó–Debreczeni Gyűjtemény az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában. 1930. 198. – sokat segítettek e tanulmány összeállításában. A kegytárgyakra is az ő hagyatékának az átnézése hívta fel a figyelmünket: 14–15. számú doboz. 7, 97, 117.

2. A marosszentimrei templom. Möller István felvétele. 1905

győztes csata legendájával.¹⁸ Balogh Ilona dolgozata a toronyra vonatkozó könyvészet és képanyag leltárát kínálja.¹⁹ Balogh Jolán visszatért a Hunyadi-győzelem toposzához, Bonfinire hivatkozva Szentimrén és az Erdélyi Vaskapunál győzelmi emlékek felállítását is feltételezván, noha azt is elismerte, hogy a Hunyadi-féle építkezések okleveles adattal nem támaszthatók alá.²⁰ Századunk második felében a román nyelvű szakirodalom a mindaddig elhanyagolt freskókra figyelt fel. Virgil Vătășianu Möller 1905-ös cikkére hivatkozva Szentimrén kolostort említ.²¹ Tévedése onnan eredhet, hogy az idézett írás közvetlenül templomunk után tárgyalja a tövisi ferences kolostort. Megközelítőleg helyesen keltezte a freskókat, amelyek helyet kaptak Vasile Drăguț ikonográfiai leltárában is.²² Gheorghe Anghel megfigyelései a védőfalakról lényegében helytállóak, kivéve a cinteremkapu helyének meghatározását.²³ Entz Géza a román kori templomrészt keltező déli kaput tipológiailag Baca, Bonchida, Szentbenedek, valamint az anyaországi Szomolya hasonló emlékeivel rokonította, felismerte a szárkövek és az archivolt közötti különbségeket is. A keretbe vésett keresztet felszentelési jelként értelmezte.²⁴ Feltételezte, hogy a Hunyadi János kormányzó által a káptalannak juttatott adományból fizették a gyulafehérvári székesegyház korabeli építkezéseit, melyek kihathattak a szentimrei és az alsóorbói építkezésekre is.²⁵ Az építmény bőségesnek nem mondható irodalmát meg sem közelíti a vajda és az alvajda 14. századi itteni működésének feldolgozása.²⁶

A református templom a település szélén emelkedik egy kisebb magaslaton. Támpillérekkel körülvett, magas nyeregtetővel fedett hajójához nyugaton a templomtestnél alig magasabb, erkélyre támaszkodó gúlás sisakkal fedett torony, keleten pedig kétszakaszos, beugró, a nyolcszög öt oldalával záródó támpilléres szentély csatlakozik. A templom alatt feltáratlan kriptá húzódik, szentélyének északi oldalához pedig sekrestye simul, melynek mára már az alapfalai is alig látszanak. A cintermet körülölelő védőfal csak a keleti részen maradt meg, ám a földdomborulatok még mindig kirajzolják hajdani nyomvonalát. Az épületek felépítésében görgetegkö és téglaváltakozik a szerkezetileg fontos helyeken kváderkövekkel, a szentély boltozatát pedig idomtéglából készült bordák tartják.

A hajó déli homlokzatát négy kétosztagú, hornyolt vízvetővel ellátott támpillér tagolja, köztük helyezték el a három, faragott kövekből rakott, rézsús, csúcsívben záródó mérműves ablakot. Az első és második ablak könyöklőpárkánya alatt kis, kökeretes, rézsús nyílásokat találunk. Fölöttük vízszintes falelválás húzódik, ám formájuk nem egyezik egymással. A nyugatabbi valószínűleg egy korábbi ablaknyílást kereteit, a keletebbre álló formája inkább alacsony lőrésre emlékeztet. Eredeti magasságukban, ám feltételezhetően másodlagos elhelyezésben megtalálhatók a hajdani koronázópárkány kövei is. Profiljaik meglehetősen hasonlítanak egymáshoz,

¹⁸ Szőnyi Ottó: *Régi magyar templomok*. Bp. 1933. 225.

¹⁹ Balogh Ilona: *Magyar fatornyok*. Bp. 1935. 225.

²⁰ Balogh Jolán: *i.m.* 186. Bonfini azonban győzelmi emlékművet csak a Vaskapunál vívott csatával kapcsolatban emleget.

²¹ Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în țările române. Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*. I. Buc. 1959. 286.

²² Drăguț, Vasile. *Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania*. Pagini de veche artă românească II(1972).

²³ Anghel, Gheorghe: *Fortificații medievale în piatră din secolele XIII–XVI*. Cluj-Napoca. 1986. 168–170.

²⁴ Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kvár. 1994. 31. (Továbbiakban: Entz 1994.)

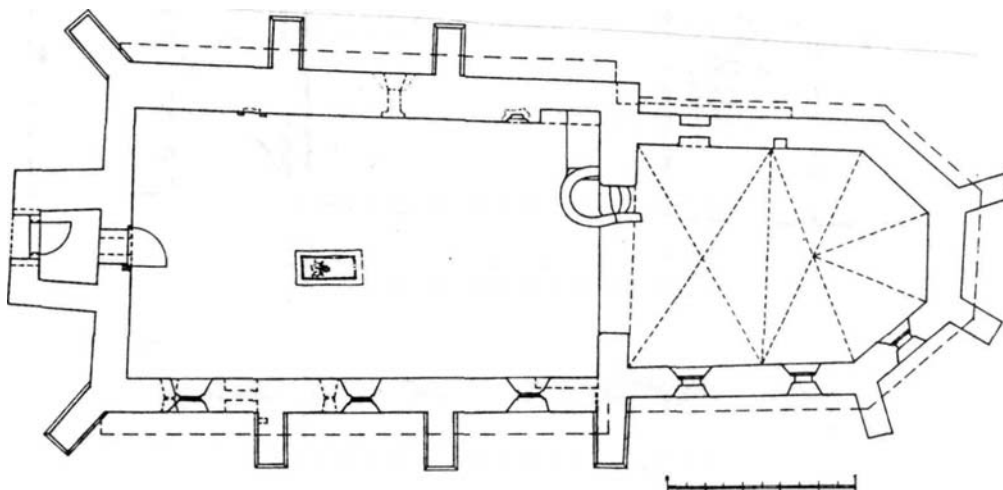
²⁵ Entz 1996. 109; Uő: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp. 1958. 116. (Továbbiakban: Entz 1958.)

²⁶ Legjelentősebbek: Farczádi Elek: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése az első erdélyi unió, 1437 előtt*. Bp. 1912; Janits Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Bp. 1940. 15.

így lehetséges egy építési periódusból való származtatásuk. A második támpillér részben ráépült a templom hajdani déli kapujára.

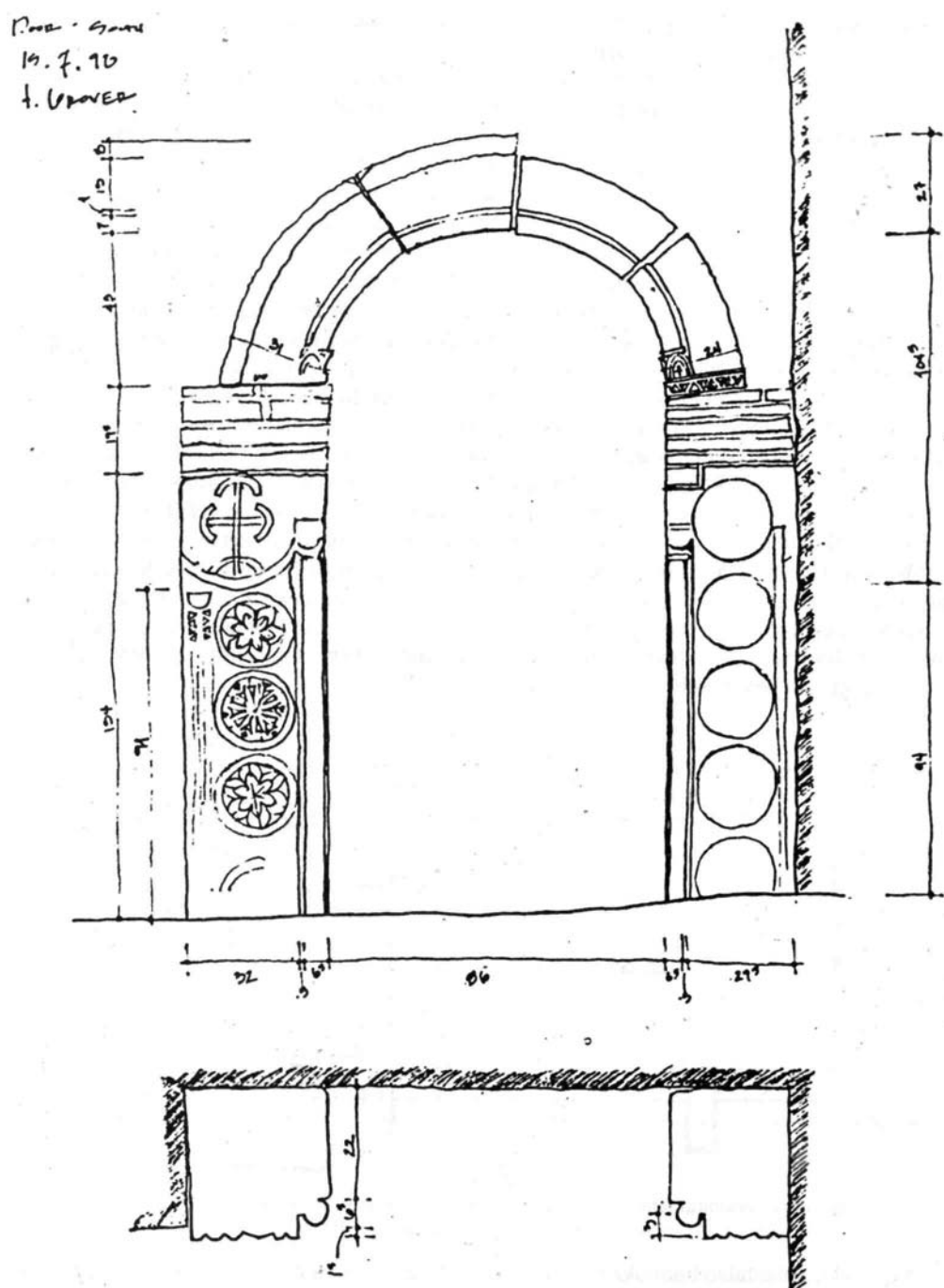
A homlokzat legértékesebb díszé minden bizonnyal ez az elfalazott kapu, amelynek hiányzó vállköveit négy-négy téglasorral pótolták. Sima záradékívének belső élébe kis, gyűrűs és koncentrikus körökben kereszttel díszített kockalábazatokról indított hengertagot faragtak, külső kerületén durvább megmunkálású, eredetileg nyilván vakolattal fedett beugró lemezt találunk. Homlokoldalán és belső oldalain közvetlenül a hiányzó fejezetsáv fölött vájattal határolt, plasztikusan vésett farkasfog-fríz látható, amely a belső oldalakon kezdetlegesen alakított, lekerékített végű, hosszúkás, érezett palmettalevelekből álló sávot tart (csak a keleti sor maradt ránk viszonylag épen). A hasábos, széles szárkövek belső élébe az ívezetével egyező hengertag mélyed, mely itt is gyűrűs kockalábazatból indul, és ugyanolyan fejezettel zárul, ám ezek tükrét már nem díszítették. A szárazakat gazdag, a szemöldökív egyszerűségétől elütő lapos, ugyancsak farkasfog-sorral körvonalazott díszítés borítja: alul és felül kockafejezethez hasonlóan ívelt mezőket látunk; kívül a belső él oszlopocskájára emlékeztető tagozat szegélyezi a tükröt, amelyet három-három rozetta ékesít. A középső rozetta szirmai visszafordulnak. A fejezetmezőben halmon álló latin kereszt körvonalazódik, szárait egy-egy félkörív zárja. A jobb oldali szárkő a bal oldalitól annyiban különbözik, hogy a külső, oszlopot mintázó farkasfog-léc egymagában áll, alsó és felső zárótagozatai hiányosak, ám középtengelyük egyezik a rozettákéval.

A szentély külső homlokzatának négy, alacsonyabb, de ugyancsak kétszakaszos támpillérrel tagolt síkját három, a hajóablakoknál alacsonyabb, csücsíves, mérművek nélküli, kváderekből rakott rézsüs ablaknyílás töri át. Kettejük délre, egy délkeletre néz. A szentély északi falához sekrestye is kapcsolódott, melynek nyomai jól kivehetőek a földön és a falon: alapja négyszögű, fala a templom vegyes rakású falaitól eltérően téglából rakott, dongaboltozat fedte, elfalazott ajtaja szegmensívben záródik.

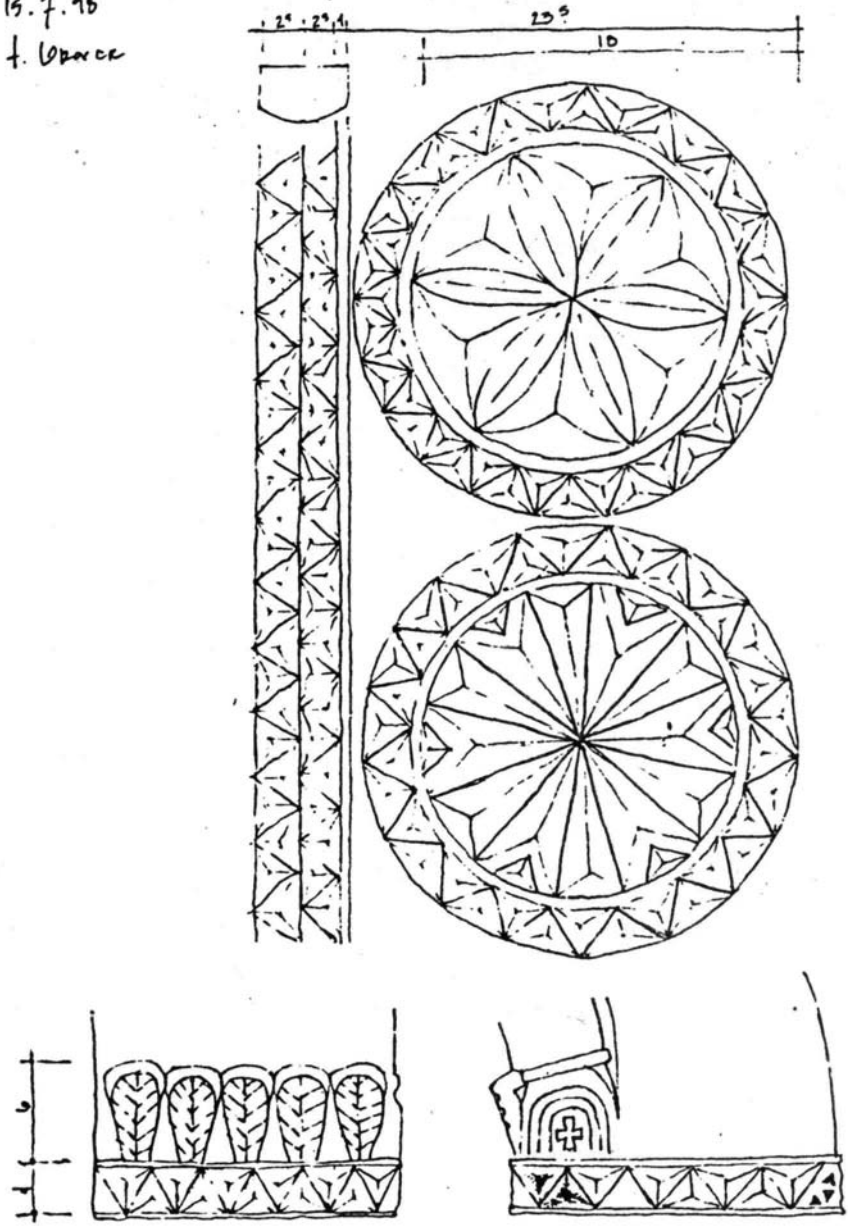
3. A marosszentimrei templom. Alaprajz. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék – Transylvania Trust Alapítvány. 1998

Az északi, ablaktalan homlokzat felépítésében megegyezik a délivel, csak a hajó keleti támpillére hiányzik. A nyugatról számított második tám mellett találjuk arasznyi magasságban a templom kriptájának szellőzőjét, egy hozzávetőlegesen 15 cm átmérőjű rést.

4. A déli kapu. Felvételi rajzok. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék – Transylvania Trust Alapítvány. 1998

Nové - Details
19. 7. 90
f. Vávrock

A nyugati homlokzatot torony hangsúlyozza; csupán tornácre támaszkodó gúlasisakja emelkedik a tető fölé, összetéveszthetetlenül téve a templom körvonalait. Lábazata körül a talajdomborulatok korábbi, terjedelmesebb építményre utalnak. Félköríves záródású bejárata a templom egyetlen használatban lévő ajtaja, jobb oldali vállkővét római dombormű töredékéből alakíthatták ki. A torony szintjei a gyakori átépítések során sokat változtak. Ma a legkésőbbi nagy átalakítás szintjeit találjuk, melyek elhelyezkedése a toronysisakkal van logikus kapcsolatban. A legelső szintet hajdan dongaboltozat fedte, melynek mára csak vállai maradtak meg. E boltozat fölött pár arasszal nyílik a torony legelső, nyúlánk ablaka. Megjelenése lörésre enged következtetni, téglakerete a falszövegtől idegen. Az ablak fölött húzódik az övpárkány, melyre a nyugatra néző oldalon téglasíkos ikerablak támaszkodik. A déli és északi oldalak egyszerű ablakai elhelyezkedésükkel és magasságukkal igazodnak az ikerablakhoz. A fölöttük található befalazott, keskeny ablakok újabb szintet jeleznek, amelyet a falszerkezet eltéréseiből ítélve az egykori koronázópárkány zár. A legelső, kb. három méter magas szakaszon a torony nincs kötésben a nyugati hajófallal, amelyen éles vízszintes cezúrát is megfigyelhetünk; fölötté, az ikerablak vonaláig egynemű a falszövet, hogy azután ismét szétváljon a torony teljes magasságáig. A torony alsó szintjének és a hajófalnak a különválása megfigyelhető a hajóba vezető félköríves záródású ajtónyílás profilján is. A nyugati, igen rossz állapotban lévő belső homlokzat falelválása egy korábbi, alacsonyabb, nyeregtetővel fedett tér magasítására utal. Ebbe hasít bele a torony jelenlegi harmadik emeletéről egy keskeny ajtónyílás, mely újkori orgonakarzatra vezethetett.

A hajó belsejének déli falát áttörő kis, a nyugati mérműves ablak alatt megbúvó nyílás félkörívvel záródó rézsűs kerete megegyezik egy, az északi hajófalba másodlagosan beépített ablakkerettel. E falon két szegmensívvel záródó fülkét is találunk. A nyugatabbra lévő az elfalazott déli kapunak megfelelő helyen mélyed a fal síkjába – mivel a külső és belső záróívek formái nem egyeznek, valószínű, hogy a bejárat belső nyílását többször is átalakították. A második fülke keleti oldalát a diadalívvel leszelték. A nyugati hajófaltól mintegy 8 méterre függőleges falelválást találunk, mely ismétlődik az északi falon is.

Az északi falon, hasonló elhelyezésben, a második fülkével analóg falmélyedés, fölötté a szomorkodó Krisztust ábrázoló freskótöredék látható. Részben elfedi a fülke alsó részét a szószék falazott lábazata. Nyugatabbra a falsíkot id. gr. Bethlen Lajos és báró Wesselényi Anna 1786-os bronz emléktáblája díszíti. Szép kivitelű, bethleni Bethlen címeres sírkövük fedí a hajó alatt húzódó kriptát. A szószéket téglából rakták, hangvetője fából készült.

A szentélyt a hajótól kváderekből rakott, csúcsívben záródó, behúzott diadalív különíti el, melynek nyugati oldalát kettős, keleti oldalát egyszerű élszedéssel díszítették. A két déli ablak alatt mélyed a falba a kis, négyszögletű kegysertartófülke és tőlük nyugatra a szegmensíves, szedett élű ülőfülke. A szentélyzáródás északnyugati falát Vir Dolorum freskó díszíti, az északi falsíkot szemöldökgyámos, egyszerű, ma elfalazott sekrestyeajtó és faragott kövekből rakott, egyenes záradékú egyszerű szentségtartófülke töri meg. Ajtajának csak hornyolt mélyedése és sarkainak furatai látszanak. A szentélyt fedő kétszakaszos boltozat vízszintesen tagolt, fordított gúlákra, illetve kúpokra emlékeztető kögyámokra támaszkodik, az északkeleti darabot maszkal díszítette a kőfaragó. A boltozat bordáinak anyaga változik, a nagyobb terhelésnek kitett boltvállak és záródások alkotóelemeit kőből faragták, a közbeeső részekben viszont azonosan formált, kétszer hornyolt idomtéglaakat találunk.

A szabálytalan alaprajzú, mintegy 900 m²-nyi területet védő egykori templomkerítésből összefüggő falcsonkok már csak a keleti oldalon állnak. Az átlagosan másfél méter magas, mintegy 0,8 m vastag falcsonkokat 4–5 méterenként támpillérek erősítették. Eredeti magassága így aligha lehetett több 4–5 m-nél. Nyugati oldalán, a meredek lejtésű szárazárok alján ma szekérút húzódik.

A szentimrei templom legrégebbi részei a 13. század folyamán épültek, két szakaszban. Erre a két román kori periódusra mind a történelmi, mind az épületszerkezeti és stíluskritikai vizs-

gálatok utalnak. A 15. század közepén véghezvitt jelentős átépítés miatt a korábbi szentély(ek) eltűnt(ek), a román kori hajófalakat a gótikus ablakok könyöklőmagasságáig visszabontották, a torony szerkezete is megváltozott.

Az első, 1200-as évek eleji épület hajójának alapterülete kb. 8 x 6,7 méter lehetett, amelyhez nyugaton vaskos torony kapcsolódott; nyomai a jelenlegi torony körül még most is kirajzolódnak. Hajójának átlagosan 80 cm vastag, téglával vegyes hordalékköböl rakott falai a déli és északi hajófal, illetve a nyugati, torony által részben elfedett homlokzat alsó harmadát teszik ki. Kőfaragványai szerények: két kisméretű, rézsús nyílású, félköríves záródású, egyenként 40 cm magas ablak – egyikük még eredeti helyén, másikuk pedig térdmagasságban az északi hajófalban található – mellett még a déli kapu archivoltja sorolható ide. Ez utóbbi kínálja a legtöbb fogódzót a vele összefüggő építkezés keltezésére.

A második román kori periódus véleményünk szerint összefügg a tatár pusztítást követő 13. század végi újjáépítéssel, amelyet az 1262 előtti oklevélben szereplő boroskrakkói és magyarigeni hospesek betelepülésével hozhatunk kapcsolatba. A templom tornya áldozatul eshetett a tatár támadásnak, mert a jelzett időben egy karcsúbbal cserélték fel. Ez közvetlenül ráépül az I. periódus nyugati homlokzatának kb. 3 m magas falszakaszára. Eredetileg három emeletre osztott, félköríves bejárata ma is áll. A legalsó szintjét dongaboltozat fedte. A nyugatra néző, téglaosztós ikerablak is ebből a korszakból származhat, bár mai részletei későbbi, igénytelembb beavatkozás eredményei lehetnek. A hajó nyugati homlokzatának felső részét alkotó falak összefüggnek a toronnyal, így a falelválásokból következtethetünk a második periódusbeli épület nyeregterejének a helyére. Ebben a szakaszban a templomhajót kelet felé is bővítették, összefüggésben egy nagyobb lélekszámú népesség betelepülésével. Régészeti kutatások híján nem rendelkezünk adatokkal e megnagyobbított hajótér (6,70 x 12,60 m) szentélyével kapcsolatban sem. A bővítéssel párhuzamosan kerülhetett sor a déli kapu átalakítására is.

A kaput részletei egy Erdélyben gyakori típushoz kapcsolják, melynek legközelebbi párhuzamait Bacában, Bonchidán és Szentbenedeken találjuk meg.²⁷ Legfőbb jellemzője, a síkszerűség mellett, a kapuszárak belső szélét meghatározó, hengertagként megjelenített, karcsú, kockafejezetes háromnegyedoszlop, mely az archivoltban hengertagként ismétlődik. A szentimrei déli bejárat ezt a formát követi: ívezetének profilja egyszerűbb és keskenyebb a szárköveknél, ornamentikája korábbi, 12. századra valló formákat mutat, amely a kapuszárakhoz képest is szerényebbnek tűnik. A koncentrikus félkörökkel díszített kockafejezet és a palmettasor a 13. század elején lebontott, első gyulafehérvári székesegyház díszítőkincsében is megtalálható: a levélsor megkettőzve egy párkánytöredéken, a koncentrikus félkörök (kereszt nélkül) pedig egy kockaoszlopfőn.²⁸ A függőleges palmettasor igen elterjedt, Szentimrén kívül még Bonchidán és Váradlesen, kissé módosított formában pedig Senterzsébeten és Gyerőmonostoron is találkozunk vele – azonban a koncentrikus félkörös díszítésre Erdélyben Szentimrén kívül nem ismerünk más párhuzamot. Ezek az elemek első pillantásra a szemöldökívet a 13. századra kelteznék, mégsem tekinthetünk el attól, hogy ezek a motívumok Gyulafehérvárott a szerkezeti funkciót hangsúlyozó díszítmények, míg Szentimrén a díszítmény díszítményévé egyszerűsödnek – ezért valószínűbbnek tartjuk a motívum közvetett átvételét. Mivel palmettasoros ornamentika a 13. században is él még,²⁹ leginkább e

²⁷ Entz 1994. 31.

²⁸ Entz 1958. 60, 73, illetve 47–48. képek. A levélsoros kötődék valószínűleg párkány része lehetett, a kettős levélsor fölött húzódó szalagfonat megegyezik az első székesegyházból származó Maiestas Domini dombormű szemöldökívének a díszítésével. Tóth Sándor feltételezése szerint ez a 12. század első negyedében készülhetett. A levélsoros kő ma a szomszédos ortodox katedrális kerengőjének a déli szárnyában található.

²⁹ Takács Imre: *Várad Árpád-kori székesegyháza. Történeti források és kőfaragványok a 12–13. századból.* = *Várad költöredékek.* Szerk. Kerny Terézia. Bp. 1989. 25–26, illetve 34 (12). Egy pontosan nem lokalizálható (talán váradi vagy váradlesi) kapubéllet oszlopfőfrízéről van szó, ezen a szóban forgó levélsor kora gótikus ízü bimbósor fölött húzódik. Régies vonásai (pl. meredek attikai lábázat) ellenére – Entz 1994. 31. 16. lábjegyzet és Balogh Jolán: *Varadinum – Várad vára.* I. Bp. 1982. 11. Művészettörténeti füzetek 13/1. képe: 20. – 12. századi keltezésével szemben Takács 13. század eleji keltezése tűnik elfogadhatónak.

század elejére valószínűsíthető az ívezet elkészítése s vele együtt a templom építésének első periódusa is.

A kapu szárkövei a fentebb említett típusba is jól illeszkednek. A két tagozat egyazon koncepció alapján készült, hisz az ívelt hengertag a fent említett tipológiai csoportra jellemzően folytatódik a száruk belső élén kockafejezetes háromnegyedoszlopként. A hengertagok átmérője megegyezik, a fejezeteket, illetve talapzatokat gyűrűtag választja el a törzstől mindkét esetben. A másik visszatérő motívum a farkasfog-léc, mely mind a szárukon, mind az ívezeten meghatározó. Egyidejűségüket azonban több érv is kérdéssé teszi. Feltűnő, hogy a száruk egyetlen kockatagozatán sem találjuk meg a koncentrikus félkörökbe komponált kis keresztet, és míg a felső részen keskeny vájat is határolja a lécet, addig ezt a szárköveken nem leljük. Ez a hiány igencsak elgondolkodtató, hisz igazából ilyen határoló, lezáró elemre itt lenne szükség, ahol az ornamentika már-már összefolyik. Véleményünk szerint a 13. század eleji szárköveket a második építési szakaszban cserélhették ki egy hasonló felépítésű, ám díszítésében későbbi ízlésformákat tükröző tagozatra. Ezzel a cserével magyarázhatjuk a vállkövek és a fejezetzóna hiányát is. A szárkövek legfőbb díszai a hatszirmú rozetták, melyeket egy-egy farkasfog-gyűrű övez. Ez a faépítéset idéző ornamentika a 13. század végi erdélyi kőfaragásban sem ismeretlen – elég ha az aranyosgerendi református templom 1290-es építési feliratának díszére gondolunk.³⁰

A bal oldali darab felső részén feltűnő halmon álló kereszt felső szárait farkasfogas ívek zárják le, melyek háromkaréjba szerveződhetnek, ha összeérnének. A halmon álló kereszt tájainkon a 13. század utolsó negyedében terjedt el, s igen gyakran feltűnik a következő fél század nemesi sírkövein,³¹ valamint a magyar királyok 13. század második felétől használt kettős kereszt címerén.³² Összevetvén a gerendi 1290-es rozetta-analógiát a halmon álló kereszt ugyancsak akkor elterjedő motívumával, a szárköveket legkorábban a 13. század utolsó negyedére keltezhetjük – ami ismét csak a két egymást követő román kori építési szakaszra vonatkozó elképzelésünket támasztja alá. Fel kell figyelni még a kapuzatot alkotó két elem eltérő felületmegtűntetésére is. Az Eger melletti szomolyai templom az említett szerkezetűpushoz igencsak közel álló kerete a 13. századból származik, és az egeri székesegyházon működött kőfaragók stílusjegyeit viseli.³³ Az egymástól meglehetősen távol eső faragványokat valószínűleg csak azonos megrendelői igényeket tükröző közös, késő román kori formanyelvük köti össze. Az elősorolt érv alapján így az épület bővítése a 13. század legvégén kerülhetett sor.

A templom mai képét a 15. században kapta, amikor új szentélyt építettek hozzá, hajóját megmagasították, támpillérekkel látták el, cintermét pedig védőfallal vették körül. A hagyomány ezeket a munkálatokat Hunyadi János építkezéseinek tartja, noha egykorú adat ezt a feltevést nem támasztja alá. Bonfini évtizedekkel későbbi tanúsága³⁴ szerint János vajda a zsákmányból épített templomokkal tette emlékezetessé győzelmét, s nem lehetetlen, hogy Szentimre török fogságból szabadult lakói – akik egyébként derekasán kivehették részüket a betörést megtorló szebeni csatából is³⁵ – az ő támogatásával szépítették templomunkat. Fentebb láthattuk, hogy ez a hagyomány meghatározó a művészettörténeti irodalomban. Legkorábban gr. Bethlen Lajos *Önéletírásában* találkozunk vele. Ezt a munkát szerzője „a szentimrei, Hunyadi Jánostól épített kis templom

³⁰ Képe: Entz 1994. 29. kép. A látványosnak nem nevezhető analógia igen rudimentáris rajzolatú – ettől függetlenül igazolja a motívum meglétét a tárgyalt időszakban.

³¹ *A magyarországi művészet története*. 337.

³² Kumorovitz L. Bernát: *A magyar címer hármashegye*. Turul LVI(1942), 22–33.

³³ Marosi Ernő: *Magyar falusi templomok*. Bp. 1975 132. 14. kép.

³⁴ Bonfinius, Antonius: *Rerum Ungaricarum decades*. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Ed. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. Lipsiae–Bp. 1936–1941. 3, 5, 75; Magyarul: Antonio Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades*. Ford: Kulcsár Péter. Bp. 1995. „[Hunyadi] a zsákmányból később templomokat épített a tartományban.”

³⁵ Bonfini: *i.m.* 3, 5, 65.

5. A déli kapu szárköve.
Ifj. Maksay Ádám felvétele. 1998

6. A szentély belseje.
Ifj. Maksay Ádám felvétele. 1998

7. Aranyozott ezüst kanna a 17. századból.
Debreczeni László felvétele

kriptájában” nyugvó szüleinek ajánlotta.³⁶ Ám 1448-tól már káptalani építkezéseket is feltételezhetünk. Mindkét feltevést alátámasztja a kérdéses építészeti elemek 15. század közepi jellege.

Ha a hagyományt elfogadjuk, az átalakítások értelemszerűen 1442 után kezdődhetnek. Ezek az építkezések valóban jelentősek: a régi szentélyt lebontották, helyébe építették a nyolcszög öt oldalával záródó új szentélyt, amihez a mára már elpusztult sekrestye is tartozott. Kiterjedtek a hajóra is: falait a mai három nagyméretű, mérműves ablak könyöklőpárkányaig visszabontották, és az eredeténél magasabbra emelték. A hajó támpillérei nyúlankabbak a szentélyt tartóknál, hogy legalább az építésükkel egy időben felmagasított falakkal kötésben legyenek. Nyugatról számítva a második és a harmadik ablak mérműve fordított szívet mintáz, melynek párhuzamai-ra a tekei evangélikus, a küllővári és a hadadi református templom körácsai között lelünk.

A hajó két embermagasságú, szegmensívvel záródó, élszedett kőkeretes fülkéjének keleti oldalait részben leszeli a felsorolt átalakításokkal egyidős diadalív, így ezek korábbiak amannál. Hasonló, mellékoltárok számára kialakított fülkével a Belső-Szolnok megyei Somkeréken találkozunk, a Marosszentimrén 1425-től 1439-ig birtokos somkerei Erdélyi család templomában. Ezek valószínűsítik, hogy a hagyománnyal ellentétben egy több szakaszban megvalósult késő gótikus átépítés elemeivel állunk szemben.

A 15. század közepi átépítésre utalnak a szentélyben található faragványok is. Az ugyancsak élszedett papi ülőfülke szegmensívvel záródik. Egyházunkat a Hunyadi János alapította tövisi ferences kolostor templomának faragott részeivel az ülőfülke mellett különösen a gyámoknál átmetsződő bordák rokonítják. Az eltűnt sekrestye is egykorú lehetett, mert bejáratának szemöldökgyámos keretét beépítették a szentély falszövetébe.

Két múlt századi metszeten világosan látszanak a mára eltűnt cinteremkapu a déli, jobban védhető oldalon álló félköríves záródású, támpillérekkel közrefogott, mindenfajta egyéb erődítési elemet nélkülöző maradványai.³⁷ Szembetűnő kváderköves falazata és a templom támpilléreivel analóg támaszai. Ezt a bejáratot Debreczeni László felmérései alapján a hajó nyugatról számított harmadik támpilléreivel kapcsolná össze egy képzeletbeli, a templom homlokzatára állított merőleges.³⁸ A kőkerítés támpilléreinek méretei, falazási módja és kettős osztása egyezik az egyház 15. század közepi hasonló részleteivel.

A későbbi századok nem alakítottak sokat templomunk arculatán. A kőből rakott szószerket 1742-ben építették, az 1784-es parasztfelkelés után hangvetője javításra szorult.³⁹ 1786-ban állították az id. gr. Bethlen Lajos családja emléket őrző bronztablát.⁴⁰ A famennyezetet 1788-ban cserélték ki.⁴¹ A toronymagasítás és az erkélyes, fából ácsolt toronysisak is ebben az évszázadban épülhetett a jelenlegi lépcsőkkel és a pihenőkkel együtt.

³⁶ Gr. Bethlen Lajos *Önéletírása*. Közli Szádeczky Lajos. Kvár 1908. 10. Az 1853-ban íródott mű mindaddig a legrégebbi írásos említése a hagyománynak.

³⁷ Lupa Péter: *i.m.* 205; Straubert Ödön: *i.m.* 259; Darkó–Debreczeni gyűjtemény. 1930. 204.

³⁸ Darkó–Debreczeni gyűjtemény. 1930. 204.

³⁹ Feliratai. Belsejében: [Bo]ros Jenői Groff SZEKELY LÁSZLÓ és ÁDÁM tsinaltatták 1742 Esz[tendőben]. Frízének alsó rétegében: Korona el rontatván 1784 Eszt Novembr. a fel Zent Im. Oláh Parasztság által Reper[...] Költségével Halász Simon Urs, Sub Symbolo Deum Sp Stum Revere e Pracepta ejus observa Teque totum Ipsi Confide. Frízének felső festékrétegében: Boldogok akik halgattyák az ISTENnek beszédét, és meg tartják azt. Luk XI. 28.

⁴⁰ Szövege: UT. CONJUX. ET. MATER. PIENTISSIMA./IL. DD. COM. LUDOV. BETHLN. TRISS. FAM./ SZ. MIKLOS. PRAEM. LIBIT. VICT. PAREN./ FRATR. AMICISQ. UT. ECCLAE. ET/ REIPUB. OPT. CIV. AN. AET. XXXIV. III./ FEBR. EREPTUM. NEC. NON. FILIUM./ DIL. JOSEPHUM. III. AN. NATUM. V./ DECEMBR. FILIAMQ. CHARISS./ ANNAM. II. ANNOR. XXII. IUL./ ILLUM. ANTE. HANC. POSS. PA./ TREM. DEC ed ENTES. LUCET./ L.B. ANNA. DE. VESSELENYI./ ET. HOC. MONUM. CONJUGI. / DILECTISS. TRIUM. ORPHAN./PATRI ET. DUOB. LIBERIS. UL./TIM. VOT. SOL. MAESTA. POSVIT./MDCCLXXXVI.

⁴¹ Möller István: *Építészeti emlékek Hunyadi János idejéből*. 123.

Az úrasztali edények⁴² közül a kehely felépítése igen egyszerű, funkciójának megfelelően viszonylag konzervatív.⁴³ 17. századi formában alakított talpát domborítással és poncolással alakított virág- és levélmotívumok díszítik, nyomott gömb alakú nodusát szíromlevelek borítják. Nodusának és talpának felirata bizonyítja, hogy a szentimrei egyház számára Szentimrei Szalai György készítette 1641-ben. A kehelyhez tartozik a teljesen aranyozott ezüst kenyérosztó tányér.⁴⁴ Díszítését a köriratok adják, ezek betűformái megegyeznek a poharéval. A bibliai idézet a kehely feliratának immár kiegészített változata, de helymegjelölése hibás. A Geogius névben előforduló helyesírási hiba, az u magánhangzó következtelen írása és a betűk kuszasága igénytelenebb megrendelőre enged következtetni. A megrendelő azonossága, a feliratok tartalma és a betűtípusok meg a kivitelezés szerénysége a két tárgyat egy, bizonyára a közeli, talán Gyulafehérvárott működött műhelyhez köti.

A három kegytárgy közül a legtöbb művészi értéket minden bizonnyal a fedeles kanna hordozza.⁴⁵ Méretében és kivitelezésében gazdagabb, igényesebb megrendelőt mutat. Készítési idejénél jóval későbbi talpfeliratáról feltételezzük, hogy a szentimrei egyháznak szóló adományt örökít meg. Talpán próbajegyet, augsburgi városjegyet és B-t formázó mesterjegyet fedezhetünk fel.⁴⁶ A szép arányú, karcsú palásthoz merész ívű fül tapad, melynek alsó, visszahajló végén üres, szimmetrikus körvonalú pajzs áll. Billentője hajlított, volutával zárt. Talpát, testét és fedelét elborítja a jól elrendezett, poncolt alaptól kidomborított, csiszolt és cizellált, leveles díszítés. A kanna palástját három, levelekből és veretdíszes lécekből kialakított, manierista ízü kártus tagolja, melynek alsó harmadában gazdag gyümölcsfüzér jelenik meg. A kártusok közötti, ám velük azonos formájú mezőket virágtövek díszítik. Stílusa alapján a 17. század elején készülhetett. Napjainkban használatlanok a marosszentimrei kegyzszerék, akárcsak az elhagyott, romosodó templom, amelynek a felszereléséhez tartoztak – s kevés az esélyük, hogy egykori szerepüket ismét betölthessék.

⁴² Egy kehelynek, egy hozzá tartozó kenyérosztó tányérnak és egy kannának akadtunk a nyomára a gyulafehérvári református parókián 1998 májusában.

⁴³ Aranyozott ezüst. Magassága 196, talpátmérője 91, cuppájának átmérője 93 mm, súlya 270 g. Nodusán: CALIX / ECCLESIAE / SZENT / IMREH / IENSIS / ANNO [!]; Talpán: cura : GEÖRGY : SZALAI : DE : SZENT : IMREH; cuppájának peremén: SANGVIS : MEUS : VERE : EST : POTUS : IOHANNIS : 6 : ANNO : 1641. A János evangéliuma 6. részének 55. verséből való idézet: „az én vérem bizony ital” -jellegzetesen református ízű sor.

⁴⁴ Aranyozott ezüst. Átmérője 159, talpátmérője 65 mm, súlya 115 g. Belső körirata: GEOEGIVS[!] : SZALAI : OBTVLIT : ANNO : 1 : 6 : 40 : FEBR[uar]i : 1 : 5 : IN VSVM ECCLESIA[e] SZENT IMREHIENSIS. Külső körirata: SANGVIS ENIM : MEUS : VERE : EST : POTVS : IOAN : 6 : 5[!] : CARO : ENIM : MEA : VERE : EST : CIBVS : IOAN : 6 : 5[!]

⁴⁵ Aranyozott ezüst, magassága a ma már hiányzó fedélgombbal együtt 235, billentőjéig 213, talpátmérője 123, fedelének átmérője 87 mm, súlya 785 g. Felirata: Adta Miske Joseph, és Fronius Karolina. 1821.

⁴⁶ A jegyeket Debreczeni-Darkó: *i.m.* azonosította, de nem szerepelnek Rosenberg, Marc: *Der Goldschmiede Merkzeichen*. Frankfurt am Main 1890. katalógusában.

Nagy Emese

A marosszentimrei református templom falképeiről

A marosszentimrei református templom északi hajófalának keleti, a diadalívhez közel eső szakaszán, illetve sokszögű szentélyzáródásának északkeleti oldalán egy-egy töredékesen fennmaradt, Krisztus passiójához köthető freskó látható.

A hajóbeli ábrázolás előterében a szomorkodó Krisztus alakját látjuk, aki kezét fejéhez emeli, nem annyira támasztva azt, mint inkább a gyász ősi mozdulatát idézve. Fején zöld töviskorona, amelyet glória övez. Mögötte két katona látható, egyikük furkósbotot emel – nyilván összevesztek, miközben kockát vetettek Krisztus földön fekvő vörös köntösére: a passió keresztre feszítés előtti, a töviskoronázás és a ruháktól való megfosztás utáni mozzanatáról van szó. A háttérben kezdetleges, perspektivikus igényrel ábrázolt, tornyokkal, vörös háztetőkkel jellemzett városkép látható. Ennek azonban alárendelt szerepe van, csak a jelenet helyét hivatott jelezni.

A kép szerkezetében jelentős szerepet kap a szokatlanul nagy kocka és az élénkvörös köntös, talán az ószövetségi próféciára utalva: „Megosztoznak ruháimon, köntösömmre sorsot vetnek” (Zsolt 22,19). A jelenet legbővebb leírását János evangéliumában találjuk: „A katonák pedig, amikor megfeszítették Jézust, fogták felső ruháit, elosztották négy részre, mindegyik katonának egy részt. Fogták köntösét is, amely varratlan volt, felülről végig egybeszöve. Ekkor ezt mondták egymásnak. Ne hasítsuk el, hanem vessünk rá sorsot, hogy kié legyen! Így teljessédtet be az Írás: Elosztották ruháimat maguk között és köntösömmre sorsot vetettek. Ezt tették a katonák.” (Jn 19,23)

A szentélybeli kép a *Vir Dolorum*ot ábrázolja. A sebekkel borított testű Krisztus alakját két sárga ruhás angyal fogja közre, előttük a félrecsúszott koporsófedél, mindhárman a halványsárga halotti leplet tartják maguk előtt, Krisztus egyik keze pedig sebére mutat. Fejét dicsfény övezi, háta mögött vörös félkörív sejlik, talán a temetés helyére utaló barlangszáj. A kép háttérében a szenvedés eszközei sorakoznak. Középen a kereszt, a két szár találkozásánál jól látható X alakú kötéssel. Az ilyen jellegű kötések megjelenése a bizánci ábrázolásokra vezethető vissza, ezt veszi át azután a nyugati művészet (Magyarországon például V. István egyik pecsétjének hátoldalán a kettős kereszten). A kötés eredetileg minden bizonnyal az összeillesztés valós tartozéka volt, amely később – freskónkon is – díszítéssé, ábrázolási formulává alakult.¹ A keresztből kiálló kétágú rúd tartja a mondatszalogot, amelynek végei a vízszintes szarakra tekerednek, betűi ma már kivehetetlenek. A kereszt két oldalán szimmetrikusan elrendezve láthatók az armák: Júdás 30 ezüstpénze, a három szeg és a hozzájuk tartozó fogó, valamint a kereszt bal szárára akasztott kétágú, szeges ostor. Ennek megfelelője jobb oldalon az ostorozás oszlopa a kötéllel, a létra pandantja pedig a lándzsavégre tűzött, ecettel átitatott szivacs. A létrának rendszerint különleges helye van a szenvedések eszközei között, talán azért, mert a passiónak több mozzanatához kötődik (a keresztre feszítéshez, a keresztről való levételhez), utalhat a „Krisztus létrán megy a keresztre” ikonográfiai típusra, és ugyanakkor mint a lélek Istenhez való felemelkedésének eszköze az ég és a föld közötti kapcsolat kifejezője.²

A két freskót futólag a korszak festészetével foglalkozó szerzők többsége megemlíti. Virgil Vătășianu két *Vir Dolorum* ábrázolásról szól és mindkettőt a 16. századra keltezi,³ Vasile

¹ Kovács Éva: *Signum Crucis – Lignum Crucis. = Eszmetörténeti tanulmányok*. Szerk. Székely György. Bp. 1984. 408.

² Eörsi Anna: *Egy ritka ikonográfiai típus: Krisztus létrán a keresztre megy*. Művészettörténeti Értesítő VL(1996). 47.

³ Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în țările române*. Buc. 1959. 775.

Drăguț egy 15. század végi *Arma Christiről* és egy szintén 15. századi *Vir Dolorumról* tud,⁴ míg I.D. Ștefănescu egy 13. századi *Keresztvitel* jelenetet és egy 15. századi *Fájdalmas Krisztust* (Jesús de Pitié) említ.⁵ Radocsa Dénes öt idézi művében.⁶

Ahhoz, hogy a két freskó datálásához, valamint ikonográfiai típusához közelebb juthassunk, figyelembe kell vennünk, hogy a 14–15. század művészete a különböző témák kétféle előadásmódját ismerte. Az egyik a bibliai elbeszéléseknek, a szentek életének historikus bemutatását, a másik egy-egy jelenetnek vagy személynek ebből a történeti folyamatból való kiszakítását részesítette előnyben. Az utóbbi megoldás a szemlélő, a befogadó részéről bizonyos meditációt követel.⁷ A 13–14. században a misztikus vallásosság Assisi Szent Ferenc példáját követve egyre inkább elmélyedt Krisztus szenvedésében és halálában, ezt az elmélkedés és együttérzés tárgyává tette. A művészetben ennek hatására a 14. században teljesedik ki a törekvés, hogy a narratív passiójeleneteket olyan epizódokkal bővítsék, amelyek az evangéliumokban nem is szerepelnek. Ezt az elmélkedésre készült képtípust nevezi a művészettörténet-írás *Andachtsbild*nek.

Mindkét marosszentimrei freskó ebbe a kategóriába sorolható. A szentélyben látható *Vir Dolorum* típusa az *Andachtsbilder* elterjedésének első hullámaához tartozik, amely a 13. század végén, a 14. század elején alakult ki, míg a hajóbeli *Szomorkodó Krisztus* egy második, későbbi fázis része. Az utóbbi esetben ugyanis nem *Vir Dolorum* ábrázolásról van szó, és nem is csupán a kereszt-előkészítés vagy a keresztvitel jelenetéről, hanem egy önálló ikonográfiai típusról, az úgynevezett *Szomorkodó Krisztusról*, amely a német szakirodalomban a *Christus im Elend* nevet viseli.

Míg a *Vir Dolorum* szélesebb elterjedésnek örvend – csak az erdélyi példáit tekintve Homoródon, Almakeréken, Nemsán, Magyarfenesen, Zeykfalván láthatjuk –, a *Christus im Elend* típusával a középkori Magyarország területén igen ritkán találkozunk. Megjelenik a faszobrászatban Csíkszentgyörgyön, Szelcsén és Eperjesen, és ismeretes még egy táblakép (az esztergomi Keresztény Múzeum tulajdonában), amelynek festőjét Derick Baegert követőjeként tartják számon. A *Szomorkodó Krisztus* típusa különösen a német nyelvterületre jellemző. Elterjedésével először Émile Mâle foglalkozott 1925-ben,⁸ majd az ötvenes évek derekán Gert van der Osten szentelt kimerítő tanulmányokat ennek a témának.⁹ Ő állapította meg, hogy a *Christus im Elend* első megfogalmazása – ellentétben Mâle elképzelésével – a 14. század végére tehető (a braunschweigi dóm faszobra), ezt még számos német alkotás követte, és csak utánuk készültek az Émile Mâle által elsőként említett francia példák.

Gert van der Osten osztályozása szerint a *Szomorkodó Krisztus* ülő alakjának két típusa létezik, az egyik, az ősbibb, a fejét kezébe hajtó Krisztus-alak – ebbe a kategóriába sorolható a marosszentimrei is –, a másik típus kezei az ölben nyugszanak összekötözve (később már csak a keresztbe tett kezek jelennek meg, kötél nélkül). Krisztus ezeken az ábrázolásokon rendszerint sírhalmom vagy sírkövön, később koporsón vagy a keresztjén ül. A marosszentimrei freskón ez a részlet ugyan ma már kivehetetlen, de Ștefănescu 1932-es leírása szerint Krisztus egy kövön ül, s ez összecseng a képtípus hollandok által használt „Krisztus a hideg kövön” elnevezésével.

⁴ Vasile Drăguț: *Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania*. = *Pagini de veche artă românească*. II. Buc. 1972. 73.

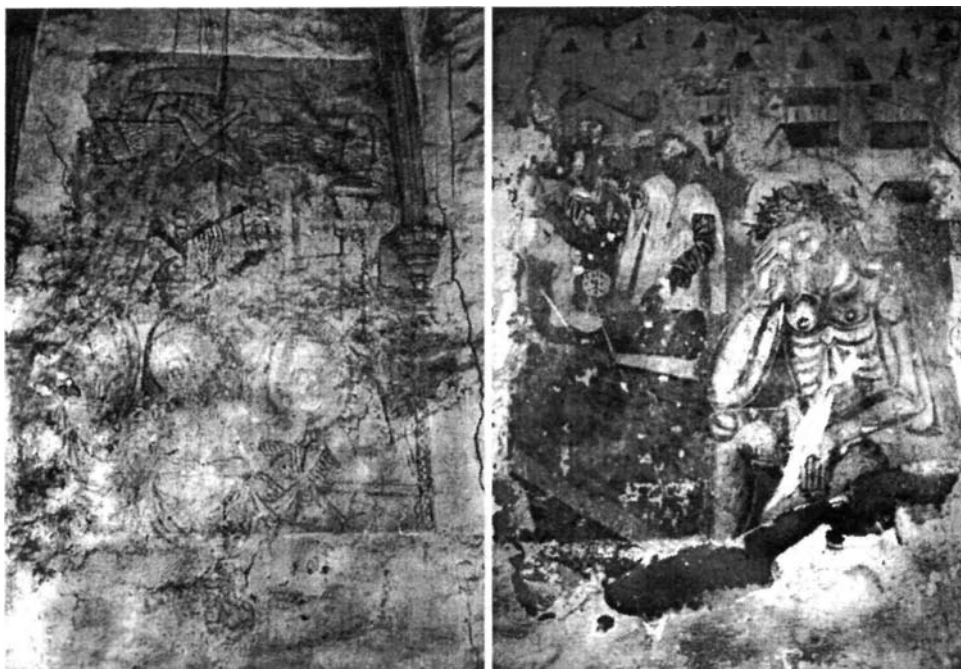
⁵ Ștefănescu, I.D.: *L'art religieux en Transylvanie et Valachie*. Paris 1932. 430.

⁶ Radocsa Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Bp. 1954. 92.

⁷ *A magyarországi művészet 1300–1400 körül*. = *A magyarországi művészet története*. II. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. 324.

⁸ Mâle, Émile: *L'art religieux de la fin du Moyen-Age en France*. III. Paris 1925. 92.

⁹ Osten, Gert van der: *Christus im Elend*. Westfalen 1950; Uő: *Job and Christ*. = *The Journal of Warburg and Courtland Institute*. 1952–53; Uő: *Der Schmerzensmann*. Berlin 1935.

1. Szomorkodó Krisztus.
Marosszentimrei ref. templom

2. Vir Dolorum.
Marosszentimrei ref. templom

(Ifj. Maksay Ádám fotói)

A *Szomorkodó Krisztus* típusának fejlődését jellemzi, hogy eleinte csak egymagában ábrázolták – főleg plasztikai megjelenítései ismertek –, csak később foglalták jelenetbe, így kerülnek a háttérbe a keresztet előkészítő, vitatkozó, kockázó katonák. Ennek a részletnek a megjelenése s vele a képtípus dramatizálása részben a középkori misztériumjátékoknak köszönhető: Krisztus magányos, emberi módon szenvedő alakja az előtérben elszigetelődve ellentétévé válik a háttér mozgalmas alakjainak.

Noha e képi megfogalmazásnak írott forrása nem ismeretes, kialakulásával mindenképpen kapcsolatba hozható ószövetségi előképe: Jób szemétdombon vagy kőrakáson ülő, sebekkel borított alakja. Nyomorúságának középkori ábrázolásai feltétlen rokonságban állnak Krisztus szenvedéseivel és a *Szomorkodó Krisztussal*, amely gyakorlatilag összefoglalja a Megváltó szenvedését az ostromozástól a keresztre feszítésig.

A marosszentimrei freskó jó példája annak a keveredésnek, amely a 16. század elejét jellemzi az erdélyi művészetben. Ebben a korban a kultusz elnépiesedésének vagyunk a tanúi, amelyet többek között a keresztény ikonográfiai hagyományok és a népi képzelet, díszítőhajlam összefonódása jellemez.¹⁰ A nép a festményeket magáénak, gondolatvilágához, igényeihez illőnek kívánta érezni. Mindehhez hozzájárul a tárgyalt freskó esetében a stílus provincialitása, vastag körvonalai, kezdetleges test- és tájábrázolása. A köznép elmékedését hivatott elősegíte-

¹⁰ Radocsi Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei*. Bp. 1955. 43.

ni ugyanakkor Krisztus mélyen emberi, emberként szenvedő alakja, a hétköznapi élet megrendítő mozzanataira utaló beállítása a kép előterében.

A *Vir Dolorum* freskó helye a szentélyben van, akárcsak a *Keresztre feszítés*, a *Vera Ikon* vagy az *Arma Christi* ábrázolásoknak, amelyek a miseáldozatnak a passióval való összefüggéseit idézik.¹¹ Ezt az ábrázolást ugyanaz a provincializmus jellemzi, mint társát, noha ez a kép jóval rongáltabb állapotban van, mint a hajóbeli. Bár az arc- és testábrázolás nem ragadható meg, mégis a szembetűnően vastag körvonalak, a ráncolt ruhaujjak, valamint az élénk színek, a két freskón uralkodó zöld, sárga, vörös (az angyalok sárga ruhája, a sárga lepel, a vörös glória és barlangnyílás, a vöröses szegek és csillagok, a vörös köntös és háztetők, a sárga háttér, a katonák zöld ruhaujjai) a két freskó egykorúságára engednek következtetni.

A *Vir Dolorum* ábrázolás két 15. századi gyámkő közötti elhelyezése mindenképpen azt jelzi, hogy a freskó a Hunyadi-kori szentély boltozatának befejezése után készült. Ezt a keltezést erősíti meg a *Szomorkodó Krisztus* kezdetleges perspektíva-ábrázolása is, valamint a karját felemelő katona köpenyének formái, felvágott ruhaujjai, V. alakú nyakkivágása, amelyekkel a 15. század végén találkozunk mind magyarországi, mind távolabbi (flamand) képeken. Ezek a részletbeli egyezések arra utalnak, hogy a két freskó legkorábban 1490 körül készülhetett. Mesterük ismerhette már a medgyesi plébániatemplom főoltárának 1480–90 közötti „Kereszt-előkészítést” ábrázoló táblaképét is, amelyen Krisztus központi, szomorkodó alakján kívül a kockázó katonák is megjelennek egyéb háttéralakok mellett.

A két freskó történetéhez tartozik még, hogy vakolat alá minden valószínűség szerint a reformáció temette őket, amikor a templom is a reformátusok kezére került. Erre vall Krisztus kifűrt szeme is a hajóbeli freskón. Talán megkockáztatható a feltevés, hogy nemcsak a templom belsejében „elszórt” ábrázolásokról van szó, hanem egy egész krisztológiai ciklus maradványairól. Erre utal részben a két kép tematikai rokonsága, részben pedig az a tény, hogy a hajóbeli freskó mellett, nyugati irányban egy másik, ma már azonosíthatatlan töredék látható. Nem kizárt, hogy a vakolatréteg további képeket takar.

¹¹ *A magyarországi művészet 1300–1470 körül.* 191.

Ilyés Szilárd Zoltán

Tanügyiek és egyháziak a számok tükrében

Az itt közlésre kerülő írás előtanulmányként szolgál egy olyan szociológiai felméréshez, amelynek célja az erdélyi magyar értelmiség politikai-közéleti szerepvállalásával kapcsolatos kérdések vizsgálata. Azoknak a tanügyi és egyházi intézményes keretekben tevékenykedő értelmiségieknek az adatait és az ezek alapján megfogalmazható következtetéseket teszi közzé, akiket sikerült felvenni az Erdélyi Múzeum-Egyesület által kezdeményezett értelmiségi kataszterbe. Az adatgyűjtés 1996 őszén kezdődött, és az említettekre vonatkozóan 1998 júniusáig tartott. A számszerű adatokat közlétevé tanulmány a szóban forgó értelmiségi réteg foglalkozás, életkor, régió, illetve lakóhely (város, falu) szerinti megoszlását mutatja be.

Módszertani dilemmák

Mindenekelőtt az értelmiség általunk használt fogalmát kell tisztáznunk. Eszerint értelmiséginek tekintettünk minden felsőfokú végzettséggel rendelkező, szellemi munkakörben alkalmazott embert.

A fogalom e tág használatát több szempont is indokolta. Egyrészt az, hogy minket e munka során az erdélyi magyarság közösségi létéhez szükséges szellemi tőke nagysága érdekelt. Figyelembe véve, hogy az autonóm gondolkodás és az ennek alávetett, felelősségteljes, társadalmi relevanciával is bíró cselekvés minden általunk értelmiséginek tekintett embertől megkövetelhető – és a szóban forgó társadalmi réteg tagjainál ezen erények megléte ugyanúgy hatással van a közösségépítésre, mint azok hiánya –, figyelmünket kiterjesztettük mindazokra, akik potenciálisan szellemi tőke birtokában vannak. Másrészt – gyakorlatias megfontolásokból – a fogalom körének megvonásakor a mérhetőségre is tekintettel kellett lennünk. Az adatgyűjtést csak úgy lehetett sikeresen és a legnagyobb hatékonysággal lebonyolítani, ha az általunk megcélzottak adatait az őket tömörítő intézményes keretek adta lehetőségeket kihasználva gyűjtöttük be.

A második módszertani probléma pontosan a romániai intézmények operativitásából fakad. Az állami intézmények, vezetőik rugalmatlanságától és titkáraik talpraesettségétől függően, többé-kevésbé még mindig rossz, pártállami beidegződéseik jegyében járnak el. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy hivatalosan semmiféle információt senkinek ki nem adnak. Emiatt és a teljesség igényének a fenntartása mellett munkánk időben meglehetősen elhúzódott.

Feltehető tehát a kérdés, hogy adataink mennyire naprakészek, nem vesztek-e aktualitásukból, milyen mértékben felelnek meg a valóságnak. Mivel ezek az aggályok csak a közoktatók adataival szemben fogalmazhatók meg (a felsőoktatásban, valamint az egyházi intézményes keretekben foglalkoztatottak adatai az 1997–1998-as tanév során kerültek begyűjtésre), kizárólag e réteg adatainak aktualitását kell tisztáznunk.

Meggyőződésünk, hogy a közoktatásban az utóbbi két-három évben nem voltak, de nem is lehettek olyan jelentős személycserék, amelyek a számadatok alapján megfogalmazott jelentősebb következtetéseink valószerűségét cáfolhatóvá tennék. Mindazonáltal a megfelelő helyen majd jelezzük az adatok származási évét, és összehasonlítás végett közzétesszük a velük egyidejű hivatalos, állami statisztikai adatokat is. Emellett felhívjuk az olvasó figyelmét azokra az esetleges változásokra vagy változástendenciákra, amelyek azóta bekövetkeztek-bekövetkezhetnek. Úgy gondoljuk, hogy ezekkel a pontosító útbaigazításokkal a mai helyzetre vonatkozó tájékozódást is lehetővé tesszük, és így használható adatokkal tudunk szolgálni.

Bár adatgyűjtő munkánk során szigorúan törekedtünk a teljességre, és az általunk rögzített kritériumok alapján az értelmiségiek mindegyikéről igyekeztünk tudomást szerezni, e célunkat

nem tudtuk maradéktalanul megvalósítani. Magyarázatul az szolgál, hogy egyrészt az állami intézmények jelentős hányada még a nem hivatalos adatközléstől is elzárkózott, másrészt hogy az így keletkezett információs hézagokat a hatékony intézményes formákat még csak kereső civil (érdekvédelmi) szervezetek segítségével csak részben sikerült pótolni. Mindezen nehézségek ellenére számadatainkat összevetve a hivatalos statisztikai mutatókkal nem észlelhetők figyelemreméltó eltérések.

Végezetül néhány szóban reflektálnánk azokra a problémákra, amelyek adataink perspektiválásának a hiányából adódnak. Nem volt lehetőségünk – s így célunk sem –, hogy az adatainkat összevessük ugyanabban a közegben végzett más felmérések adataival. Addig, amíg nem kerül sor adatbázisunk felfrissítésére, nem mondhatunk semmi bizonyosat azokról a tendenciákról, amelyek alapján a jövőbeli állapotokra vonatkozó tudományos igényű hipotézisek megfogalmazhatók. Ami adatbázisunk alapján egyértelműen felrajzolható, az a felmérés időpontjában aktuális állapotokat mutatja be. Mindazon esetekben, amikor adataink interpretálásában segítségünkre lehetnek hivatalos statisztikai mutatók – ezeket feltüntetjük, és utalunk arra, hogy azok honnan származnak.

Gyakorlatilag a felmérést két lépésben valósítottuk meg. 1. Azonosítottuk a különböző értelmiségi csoportok, tevékenységi területek létező (állami vagy civil) intézményi hátterét, mindazokat az intézményeket, amelyek érdekképviselői, szövetségi, adminisztratív stb. formában valamelyik értelmiségi csoportot képviselik. Jelen esetben ilyeneknek tekintettük a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetségét, az RMDSZ Oktatási Főosztályát, a megyei tanfelügyelőségeket, a romániai felsőoktatási intézményeket, a különböző egyházak erdélyi püspökségeit stb. (részletes felsorolásukat lásd a függelékben). 2. A felsorolt intézmények személyes vagy közvetett megkeresésével összegyűjtöttük mindazokat az adatokat, amelyekre a kataszter összeállítás céljából szükségünk volt, felhasználva az intézmény, szövetség már meglévő vagy felkérésünkre összeállított adatbázisait. Amennyiben ez az adatbázis nem volt teljes, megpróbáltuk kiegészíteni, más intézményekhez folyamodva, esetenként magánszemélyek segítségére támaszkodva, akik kérésünkre, például a közoktatás esetében iskolánként, elvégezték az adatgyűjtést. A nemzetiségi hovatartozás megállapításában a deklarált, illetve a személyi adatlapon feltüntetett nemzetiséget vettük alapul.

Az általunk összesített adatbázisok 9941 személy adatait tartalmazzák, akik foglalkozás, valamint lakóhely szerint a következőképpen oszlanak meg:

1. táblázat

Kategória	Foglalkozás	Lakóhely		Összesen
		Város	Falu	
Tanügyi értelmiség	Tanárok	4894	2777	7671
	Egyetemi oktatók	675	4	679
Egyházi értelmiség	Lelkészek, papok	654	937	1591

A rendelkezésünkre álló adatok értelmében a fenti értelmiségi csoportoknak az említett paraméterek (szám, régió, lakóhely, életkor) szerinti megoszlása a következő képet mutatja.

Oktatás

Közoktatás¹

I. Szám szerinti és régiónkénti megoszlás

A régió szerinti megoszlás vizsgálatában a jelenlegi román közigazgatási egységeket (megyéket) vettük alapul, azaz a tizenhat jelenlegi erdélyi megyét. Vizsgálatunkból kimaradt Krassó-Szörény megye, ahol nem létezik magyar nyelvű középfokú oktatás. A vizsgált értelmi-ségi csoport régiónkénti, valamint szám szerinti megoszlását a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat²

Régió (Megye)	Absz. szám	Ezrelék	Lakóhely			
			Város		Falu	
			Absz. szám	Ezr.	Absz. szám	Ezr.
Arad	149	2,4	76	2,03	73	3
Beszterce-N.	73	3,5	42	4,85	31	2,5
Bihar	380	2,1	275	2,52	105	1,4
Brassó	200	3,1	142	3,08	58	3,3
Fehér	89	3,6	63	4,66	26	2,3
Hargita	2391	8,1	1421	11,23	970	5,8
Hunvadás	56	1,7	56	1,73	—	—
Kolozs	411	2,8	346	3,45	65	1,4
Kovácsna	1484	8,5	899	9,91	585	6,9
Maros	1195	4,7	774	6,07	421	3,4
Máramaros	115	2,1	101	2,29	14	1,3
Szatmár	672	4,8	394	5,41	278	4,1
Szeben	51	2,6	51	3,11	—	—
Szilágy	299	4,7	165	6,64	134	3,5
Temes	106	1,7	89	2,1	17	0,8
Összesen	7671	4,8	4894	5,48	2777	3,9

Az első oszlop utolsó sora az összesített eredményt ismerteti; eszerint a magyar nemzetiségű, felsőfokú végzettséggel rendelkező tanügyi káderek és oktatók száma jelenleg Erdélyben mintegy 7671 fő, ami a népszámlálás országos szintű adataihoz viszonyítva (melyek szerint ma Romániában a magyar nyelvű elemi, gimnáziumi, valamint líceumi oktatásban közel 11 500 oktató tevékenykedik) mindenképpen reális számnak tűnik. Az adatgyűjtés periódusa (1994–1996) alatt a gimnáziumi, valamint líceumi tanárok teljes oktató létszámhoz viszonyított arányszáma a következőképpen változott: 1993/94-es tanév: 72,47%; 1994/95-ös tanév: 71,4%; 1995/96-os tanév: 70,35%. Ugyanebben a periódusban a magyar nyelven oktatók (elemi, gimnáziumi és líceumi tanítók és tanárok) abszolút száma pedig így alakult: 1993/94: 11 220; 1994/95: 11 555; 1995/96: 11 635. Ezen abszolút számok átlagának (11 470 oktató) az általunk az említett periódusban összeírt 7671 személy a 66,87%-át teszi ki. A fenti rövid számvetés hitelét még tovább erősíti az a tény, hogy míg a magyar nyelvű gimnáziumi tanárok száma az országos átlagnál lassabban gyarapodik, addig az elemi oktatók esetében ez a szám az átlaggal egyező gyarapodást mutat.³

¹ A tanulmánynak a közoktatásra vonatkozó része 1997. július 17-én íródott. Ennek a résznek mind az adatgyűjtő, mind az adatfeldolgozó munkafázisát Demeter Attila kollégámmal együtt végeztük.

² A 2., 4. és 5. táblázatban a közoktatók Arad, Brassó, Szatmár és Temes megyei adatai az RMDSZ Oktatási Főosztályának, az 1993/94-es tanévben elvégzett felméréséből származnak. A fennmaradó megyék közoktatóinak adatait mi gyűjtöttük be az 1996/97-es tanév folyamán.

³ Vö. Anuarul Statistic al României 1997. Buc. 1998. 268–269.

A táblázat második oszlopa a tanerők arányát ismerteti (ezrelékben) megyénként, a magyar nemzetiségű összlakosság számához viszonyítva. (Erdély magyar lakosságának megyénkénti, valamint – a megyén belül – a lakóhely szerinti megoszlásáról lásd a 3. táblázatot.) Legalacsonyabb ez az arány Hunyad és Temes megyében (1,66 ezrelék), legmagasabb pedig Kovászna és Hargita megyében, ahol a tanerők a magyar nemzetiségű összlakosság 8,48, illetve 8,12 ezrelékét teszik ki. Ezen arányok értékelése megkövetelné hasonló arányok ismeretét a román nemzetiségű lakosság, illetve a tanerők vonatkozásában, ugyanezekre a megyékre számítva, ezekkel kapcsolatos információkat azonban a román statisztikai évkönyvek nem tartalmaznak. Azt azonban elmondhatjuk, hogy az országos átlagnak (7,33 ezrelék) a táblázatban közölt arányok – Hargita és Kovászna megye kivételével – mindenütt alatta maradnak.

3. táblázat⁴

Megye	Városi magyar lakosság		Falusi magyar lakosság		Összesen
	(fő)	%	(fő)	%	(fő)
Arad	37 286	61,11	23 725	38,88	61 011
Beszterce-N.	8 647	40,98	12 451	59,01	21 098
Bihar	108 712	59,82	72 991	40,17	181 703
Brassó	45 956	72,30	17 602	27,69	63 558
Fehér	13 512	54,56	11 253	45,43	24 765
Hargita	126 442	42,84	168 662	57,15	295 104
Hunyad	32 355	95,58	1 494	4,41	33 849
Kolozs	100 020	68,41	46 166	31,58	146 186
Kovászna	90 699	51,67	84 803	48,32	175 502
Maros	127 492	50,46	125 159	49,53	252 651
Máramaros	43 926	80	10 976	20	54 902
Szatmár	72 791	51,84	67 601	48,15	140 392
Szeben	16 382	84,84	2 927	15,15	19 309
Szilágy	24 840	39,33	38 311	60,66	63 151
Temes	42 380	67,41	20 486	32,58	62 866
Összesen	891 440	55,85	704 607	44,14	1 596 047

A 2. táblázat második szakasza a vizsgált csoport *lakóhely (város, falu) szerinti megoszlását* ismerteti megyénként, illetve összesítve. Az ezrelékes arányok a káderek arányát tükrözik megyénként, a városi, illetve falusi magyar lakosság számához viszonyítva. A 15 megye között találhatóak olyanok is (Szeben és Hunyad), ahol a vizsgált csoport falun egyáltalán nincs képviselve, ezekben a megyékben azonban a falusi magyarság százalékos aránya is rendkívül alacsony (15,15, illetve 4,41%); a vonatkozó oszlopok vizsgálatából kiderül, hogy a vidéki tanerők aránya – Arad megyét leszámítva – minden egyes megye esetében alacsonyabb a városi tanerőkéénél (néhol, mint például Hargita megye esetében, ez az eltérés az öt ezreléket is meghaladja, másutt, mint például Kovászna és Szilágy megye esetében, három ezrelék körül mozog). Megjegyzendő továbbá, hogy a falusi tanerők aránya sehol nem éri el az országos átlagot.

II. Életkor szerinti megoszlás

A 4. táblázat közli a tanerők régió, valamint életkor szerinti megoszlását. Az életkor szerinti megoszlás vizsgálata 10 éves időintervallumokba való besorolás alapján történt, beiktatva két nyílt intervallumot is, a 25 éven aluliakét és a 65 éven felüliekét. A 65 éven felüliek (tehát a nyugdíjkorhatáron már túl lévő személyek) nyílt intervallumának beiktatását a nagyszámú, már

⁴ Vö. Recensământul populației și a locuințelor din 1992. Buc. 1994. Vol. I. 708–717.

nyugdíjas, de még aktív, betanító tanár jelenléte igazolja. A táblázat ugyanakkor közli az egyes intervallumokba tartozó személyek számának százalékos megoszlását is, megyékre lebontva és a 2. táblázatban közölt megyénkénti összlétszámokhoz viszonyítva.

4. táblázat

	Életkor												
Régió	–25		26–35		36–45		46–55		56–65		66–		Átlag
	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	
Arad	4	2,7	21	14,1	23	15,4	73	49	21	14,1	7	4,7	47,13
Beszterce-N.	4	5,5	10	13,7	16	21,9	38	52,1	5	6,8	–	–	44,24
Bihar	7	1,8	46	12,2	82	21,6	165	43,4	72	18,9	8	2,1	47,17
Brassó	2	1	26	13	51	25,5	86	43	31	15,5	4	2	46,47
Fehér	6	6,7	16	18	24	27	31	34,8	9	10,1	3	3,4	43,45
Hargita	46	1,93	391	16,35	713	29,82	899	37,59	310	12,96	32	1,33	44,74
Hunyad	–	–	6	10,6	8	14,3	24	42,9	16	28,6	2	3,6	49,91
Kolozs	23	5,6	90	21,9	70	17	147	35,8	76	18,5	5	1,2	44,44
Kovácszna	30	2,02	290	19,54	451	30,39	554	37,33	145	9,77	14	0,94	43,63
Maros	11	0,92	183	15,31	298	24,93	461	38,57	188	15,73	54	4,54	46,55
Máramaros	–	0	13	11,3	22	19,13	60	52,17	20	17,39	–	0	47,56
Szatmár	17	2,52	110	16,36	158	23,51	289	43	89	13,24	9	1,33	45,23
Szeben	2	3,9	12	23,5	13	25,5	17	33,3	6	11,8	1	2	43,18
Szilágy	12	4	63	21,1	85	28,4	116	38,8	22	7,4	1	0,3	42,63
Temes	–	0	21	19,8	21	19,8	41	38,7	17	16	6	5,7	46,65
Összesen	164	2,13	1298	16,92	2035	26,52	3001	39,12	1027	13,38	146	1,9	45,04

A 35 éven aluliak számaránya (az első két kategóriát véve alapul) legmagasabb Fehér, Kolozs, Szeben, valamint Szilágy megyében (mind a négy megyében több mint 20%), legalacsonyabb viszont Hunyad és Máramaros megyében (alig valamivel több mint 10%). Az 55 éven felüliek százalékos aránya Hunyad megyében a legmagasabb (32,14%), itt ez a kategória az aktív tanároknak mintegy egyharmadát teszi ki. (Amellett, hogy Hunyad megyében legkisebb a tanerők aránya a magyar nemzetiségű lakosság összlétszámához viszonyítva [1,7 ezrelék], itt a legmagasabb az átlagéletkoruk: 49,91 év.)

A táblázat utolsó oszlopa a tanerők átlagéletkorát ismerteti megyékre lebontva, illetve összesítve. Az összesített adatok értelmében az erdélyi magyar nemzetiségű, felsőfokú végzettséggel rendelkező tanárok átlagéletkora 45,04 év.

Végezetül, az 5. táblázat a vizsgált értelmiségi csoport adatait közli *régió, életkor, valamint lakóhely szerinti megoszlásban*. A százalékos arányszámok az egyes életkor-intervallumok alá eső személyek arányára vonatkoznak, lakóhely szerinti megoszlásban, a 2. táblázatban közölt megyénkénti abszolút értékeket véve alapul. Az utolsó oszlop a tanerők átlagéletkorát ismerteti, megyénként, lakóhely szerinti megoszlásban. Beszterce és Szilágy megye kivételével a vidéken tanító tanárok átlagéletkora minden esetben alacsonyabb a városi tanerőkéénél, az összesített adatok esetében pedig a két érték közötti eltérés 3,04 év.

Korábban már jeleztük, hogy a közelmúltban végzett, hasonló tendenciák felmérésének hiányában az alapos elemzésnek objektív akadályai vannak. Utaltunk arra is, hogy mivel adataink felfrissítése még csak részleges, az arányszámok alakulásának tendenciáira nem tudunk tény-szerű érvekkel rávilágítani. Itt csak arra vállalkozhatunk, hogy a közoktatásban foglalkoztatottak korabeli adatai alapján statikus képet rajzoljunk fel. Elsősorban arra törekszünk, hogy a magyar anyanyelvű tanárok számarányainak az érintett megyék közti összehasonlítását elvégezzük, figyelembe véve a megyék nemzetiségi arányszámait, valamint a magyar lakosság lakóhely (város, falu) szerinti megoszlását.

5. táblázat

Régió	Életkor												Átlag	Lakhely
	–25 szám	%	26–35 szám	%	36–45 szám	%	46–55 szám	%	56–65 szám	%	66– Szám	%		
Arad	2	2,63	7	9,21	11	14,47	38	50	12	15,78	6	7,89	48,94	Város
	2	2,73	14	19,17	12	16,43	35	47,94	9	12,32	1	1,36	45,23	Falu
Beszterce-N.	4	9,52	5	11,9	9	21,42	20	47,61	4	9,52	–	–	43,8	Város
	–	–	5	16,12	7	22,58	18	58,06	1	3,22	–	–	44,83	Falu
Bihar	4	1,45	26	9,45	60	21,81	119	43,27	59	21,45	7	2,54	48,11	Város
	3	2,85	20	19,04	22	20,95	46	43,8	13	12,38	1	0,95	44,71	Falu
Brassó	2	1,4	15	10,56	37	26,05	60	42,25	27	19,01	1	0,7	46,91	Város
	–	–	11	18,96	14	24,13	26	44,82	4	6,89	3	5,17	45,38	Falu
Fehér	4	6,34	12	19,04	18	28,57	19	30,15	7	11,11	3	4,76	43,53	Város
	2	7,69	4	15,38	6	23,07	12	46,15	2	7,69	–	–	43,26	Falu
Hargita	12	0,84	165	11,61	412	28,99	589	41,44	219	15,41	24	1,68	46,38	Város
	34	3,5	226	23,29	301	31,03	310	31,95	91	9,38	8	0,82	42,35	Falu
Hunyad	–	–	6	10,71	8	14,28	24	42,85	16	28,57	2	3,57	49,91	Város
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Falu
Kolozs	15	4,33	74	21,38	60	17,34	125	36,12	70	20,23	2	0,57	44,92	Város
	8	12,3	16	24,61	10	15,38	22	33,84	6	9,23	3	4,61	41,88	Falu
Kovászna	9	1	117	13,01	298	33,14	359	39,93	102	11,34	14	1,55	45,21	Város
	21	3,58	173	29,57	153	26,15	195	33,33	43	7,35	–	–	41,21	Falu
Maros	8	1,03	124	16,02	169	21,83	294	37,98	137	17,7	42	5,42	47,04	Város
	3	0,71	59	14,01	129	30,64	167	39,66	51	12,11	12	2,85	45,61	Falu
Máramaros	–	–	10	9,9	18	17,82	53	52,47	20	19,8	–	–	48,21	Város
	–	–	3	21,42	4	28,57	7	50	–	–	–	–	42,82	Falu
Szatmár	15	3,8	56	14,21	92	23,35	154	39,08	71	18,02	6	1,52	45,84	Város
	2	0,71	54	19,42	66	23,75	135	48,56	18	6,47	3	1,07	44,37	Falu
Szeben	2	3,92	12	23,52	13	25,49	17	33,33	6	11,76	1	1,96	43,18	Város
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Falu
Szilágy	6	3,63	34	20,6	52	31,51	59	35,75	13	7,87	1	0,6	42,62	Város
	6	4,47	29	21,64	33	24,62	57	42,53	9	6,71	–	–	42,64	Falu
Temes	–	–	16	17,97	18	20,22	37	41,57	13	14,6	5	5,61	46,82	Város
	–	–	5	29,41	3	17,64	4	23,52	4	23,52	1	5,88	45,73	Falu
Összesen	83	1,69	679	13,87	1275	26,05	1967	40,19	776	15,85	114	2,32	46,14	Város
	81	2,91	619	22,29	760	27,36	1034	37,23	251	9,03	32	1,15	43,1	Falu

A megyék bemutatásának sorrendjét a tanárhiány súlyosságának függvényében határoztuk meg.

Kétségtelen, hogy a Hunyad megyei állapotok kirívóan a legrosszabbak. Ebben a megyében, ahol a magyarság számaránya amúgy is meglehetősen alacsony (6,2%), legalacsonyabb a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. A tanárértelmség a megye magyar lakosságának mindössze 1,7 ezrelékét adja. A legfiatalabb korosztály teljesen hiányzik, nyugdíjas betanító tanárookra is alig számíthatnak, ugyanakkor rendkívül magas (28,6%) a közvetlenül nyugdíjkorhatár előtt állók száma. Rurális közegben az oktatás hiányát az magyarázza, hogy a Hunyad megyei magyar lakosság hatalmas hányada (95,6%) a bányavárosokban, illetve a megyeközpontban él. A bányák bezárásával, valamint a más, magyar (bánya)vidékről származó bányászok nyugállományba vonulásával párhuzamosan valószínűleg tovább folytatódik a Zsil-völgyéből való elvándorlás. Azok, akik maradnak, egyre nehezebben tudnak majd anyanyelvű oktatói hálózatot vagy akár csak intézményeket is fenntartani.

Beszterce-Naszód és Máramaros megyében a legidősebb és legfiatalabb korosztály hiánya stagnáló helyzetképet mutató, lassan fogyó értelmiségre utal. Elhamarkodottan úgy vélhetnénk, hogy Beszterce megyében (ahol a városi tanárság körében 25 év alattiak is képviseltetik magukat) némileg elfogadhatóbb a helyzet, hisz annak ellenére, hogy a tanárértelmség zömét a 46–55 év közöttiek adják, viszonylag alacsony az átlagéletkor (44,24 év) és az ott élő magyarság számához mérten elfogadható a tanárok aránya (3,5 ezrelék). Valójában a megye magyar lakosságának számaránya annyira alacsony (6,4%), hogy a tanárok ehhez mért arányszámát néhány új tanerő megjelenése aránytalanul befolyásolja; így az adatok korántsem tekinthetők reprezentatívnak.

Máramaros megyében rendkívül magas az átlagéletkor (47,56), és pontosan az urbánus közegben tevékenykedő tanárok adatai a riasztóbbak, ahol a megye magyar lakosságának 80%-a él. A viszonylag nagyszámú máramarosi magyarság körében nagyon alacsony a felsőfokú végzettséggel rendelkező tanárok száma: az ott élő magyar nemzetiségűeknek mindössze 2,1 ezrelékét teszi ki.

Mindkét megye az értelmiség akut hiányával küszködik, ám a legsúlyosabb mégiscsak a Máramaros megyei urbánus lakosság helyzete, hisz a 43 926-os lélekszámú ottani magyarságot ma oktató, amúgy is alacsony számú tanárgárda 20%-a elérte, további 50%-a pedig öt-tíz éven belül eléri a nyugdíjkorhatárt. A legfiatalabb korosztály felmérésünk pillanatában még egyáltalán nem képviseltette magát.

Az értelmiség elvándorlásának a jeleit is mutató Máramaros után a hasonló gondokkal küszködő (bánsági) Temes, Arad, valamint (a partiumi) Bihar megyét vesszük szemügyre.

Temes megye – amelyben az összlakosság 9,1%-át teszi ki az ott élő magyarság – adatai a tanárértelmség hiányát, illetve annak előregedését mutatják: a felsőfokú végzettségűek arányszáma alacsony (1,7 ezrelék, azonos a hunyadi értékkel!), a legfiatalabb korosztály teljesen hiányzik, az urbánus közegben tanítók előregedése fokozott ritmusú.

Arad a negyedik helyen áll a tanárhiány súlyossági sorrendjében. Magas a tanárok átlagéletkora (47,13 év). A vidéki magyarság helyzete alacsonyabb arányszámához mérten jobb: egyrészt alacsonyabb a tanárok átlagéletkora, másrészt arányosabb a korosztályonkénti megoszlás, továbbá magasabb a tanárok ezrelékes aránya.

Bihar megyében, noha a magyarság száma meglehetősen magas (181 703 fő, az összlakosság 28,8%-a), a tanárok ezrelékes aránya Erdély-szinten is rendkívül alacsony (2,1 ezrelék). A városi magyarság és az ott élő tanárértelmség esetében ez az arány valamivel magasabb, ugyanakkor viszont városon az átlagéletkor is magasabb. Jobb a tanárutánpótlás vidéken, ám ennek ellenére az abszolút számok ott nagyobb tanárhiányt mutatnak.

Nagy valószínűséggel a fentebb tárgyalt négy megye értelmiségének el nem hanyagolható része külföldre vándorolt, elsősorban az urbánus közegben élő, alkotó értelmiség. Javulásra

elsősorban Nagyvárad és környéke esetében számíthatunk, hisz egyetemi központként és protestáns szellemi centrumként várhatóan vonzó közeg lesz a környék tanárértelmisége számára. A fiatalabb értelmiségiek arányának javulása, illetve a mozgalmasabb szellemi élet kölcsönösen ösztönzőleg hathat majd egymásra.

Brassó megyében az átlagéletkor vidéken és városban egyaránt magas. A vidéki tanárgárdában a legfiatalabb korosztály hiányát a viszonylag nagyszámú nyugdíjas betanító pótolja. Városi környezetben jobb a tanárok korosztályok szerinti megoszlása, a jelenlévő fiatal réteg betölti azt az űrt, amely a kiöregedéssel, esetenként elvándorlással jelentkezett. A tanerők lakóhely szerinti megoszlása arányosnak mondható, bár a megye egészét tekintve elég súlyos tanárhiányról beszélhetünk. A megyeszékhely mind egyetemi központként, mind aktív szellemi életet lehetővé tevő nagyvárosként ha jelenleg hiányt is szenved értelmiségiekben, az hamarosan pótolható lesz, csakúgy, mint a nagyvároshoz „tapadó” településeken. A megye magyar lakosságának egyharmadát kitevő falusi népesség és különösen azok a települések, amelyek nem a Székelyföldön vagy annak peremén helyezkednek el, továbbra is a magyar nyelvű oktatás nagy hiányosságaival kell hogy szembenézzenek.

Szeben és Fehér megye esetében az adatok alapján azt a következtetést lehetne levonni, hogy a helyzet biztató. A számok ugyanis azt mutatják, hogy ezekben a megyékben a legalacsonyabb az átlagéletkor, és itt oszlik meg korosztályok szerint a legszerencsésebben a pedagógusértelmiség. Ha az itt vázolt állapotok megfelelnek a valóságnak, akkor is csak kizárólag az urbánus közegre lennének érvényesek. A(z) (arány)számok azonban jelen esetben csalókák. Részben azért, mert a két megye magyar lakossága (a közepes lélekszámú megyék összlakosságának 4,3, illetve 6,1%-a) alacsonyabb lélekszámú, hasonlóképpen a tanárság abszolút száma is kicsi, ami lényegében azt jelenti, hogy akár egyetlen új tanerő megjelenése a statisztikai arányszámok jelentős torzulását idézi elő. Részben pedig azért, mert a fenti leírás a Fehér megyei magyar népesség felére (hisz ennyien élnek falun) egyáltalán nem érvényes, ugyanis ott a tanárok ezrelékes arányszáma a városi 3,5 ezrelékhez viszonyítva csak 2,3 ezrelék.

Kolozs megye összképére kétségtelenül rányomja bélyegét az a tény, hogy Kolozsvár az erdélyi magyarság szellemi központja. Éles eltérés figyelhető meg a vidéki és városi adatok összehasonlításakor. A városi közeg nagyarányú fiatal tanárgárdát vonz, és ez a hatás érezhető vidéken is, de csupán Kolozsvár közvetlen közelében. Arányosabb a korosztályonkénti megoszlás falun, de az itt élő tanárság ezrelékes arányszáma csupán 1,4 ezrelék, szemben a városi tanárság 3,5 ezrelékével. A városi adatok ennél is sokatmondóbbak, ha szem előtt tartjuk, hogy a legnagyobb lélekszámú erdélyi megye lakosságának 20,1%-a magyar, és ezek kétharmada városlakó.

A Szatmár megyei adatok, ellentétben a korábban elemzett határmenti megyék adataival, arányos megoszlást tükröznek. Az átlagéletkor Erdély-szinten egyike a legalacsonyabbaknak, a fiatalabb korosztály meglehetősen nagy arányban képviselteti magát, különösen a városi tanerők körében, ahol a korosztályonkénti megoszlás is legalább annyira egyenletes, mint például Kovászna megye esetében. Aggodalomra inkább a vidékiek helyzete ad okot: nem valósul meg a korosztályonkénti folytonosság, ami városban tapasztalható, és a legidősebb (betanító) réteg túlsúlyban van a fiatalabb rétegekhez képest. Míg az urbánus közegben tevékenykedő oktatók ezrelékes aránya 5,4 ezrelék, addig ez az arány a falun élők esetében csupán 4,1 ezrelék. Természetesen ezek az arányszámok a korábbi megyék hasonló mutatóihoz mérten jóval kiegyensúlyozottabb helyzetre utalnak. Lényegében Szatmár (ahol a közepes megye összlakosságának 35,6%-a magyar nemzetiségű) és az ezután bemutatásra kerülő megyék már olyan tanárgárdákkal rendelkeznek, amelyek hiányosságait az ott élő, viszonylag nagy számú magyarság előbb-utóbb pótolni tudja.

Szilágy megye magyarságának abszolút lélekszámahoz viszonyítva a tanárok számaránya 4,7 ezrelék, csaknem annyira jó, mint Szatmár megye esetében. Ugyanakkor itt a legalacsonyabb az átlagéletkor (42,63 év), és nagyon jó a korosztályonkénti megoszlás. Rá kell viszont mutatnunk a vidéki és a városi adatok között mutatkozó eltérésre: míg a megye magyar lakosságának 40%-át képező városi lakosság és a városon élő tanárok aránya megközelíti az országos átlagot (6,6 ezrelék), addig a megye vidéken élő tanárértelmisége a falusi lakossághoz mérten csak 3,5 ezreléket tesz ki.

Maros megyében a tanárok átlagéletkora meglehetősen magas, és bár a korosztályonkénti megoszlás optimálisnak mondható, alacsony számban képviselteti magát a legfiatalabb réteg; ugyanakkor egész Erdély-szinten itt a legmagasabb a nyugdíjkorhatár fölötti aktív tanárok száma. Ez a jelenség mind városi, mind rurális közegben megfigyelhető. A tanárhiány kevésbé tapasztalható városon, az életkor szerinti megoszlás viszont egyenletesebb vidéken. Ebben a megyében is szembetűnő a különbség a tanárság városi és falusi arányát illetően (6,1, illetve 3,4 ezrelék). A fiatal korosztályok városon tapasztalható hiányából arra következtethetünk, hogy a megye fiatal értelmiségieinek egy része ugyanúgy elhagyta az országot, mint a már említett határmenti megyék esetében.

Hargita és Kovászna megyében az országos átlag fölött van a tanárság arányszáma (8,1, illetve 8,45 ezrelék), elsősorban falun, de általában is alacsony a tanárok átlagéletkora, arányos a korosztályonkénti megoszlás, és a tanügyben foglalkoztatott fiatal tanárok száma viszonylag magas. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy még mindig nagyobb arányban képviselteti magát a nyugdíjkorhatár fölötti betanító réteg, mint a 25 év alatti korosztály. Ebből egyrészt a fiatal végzősök tanügy iránti érdektelenségére, másrészt „hiányszakok” meglétére kell következtetnünk. Feltétlenül rá kell irányítanunk a figyelmet a vidéki tanárhiányra. A Kovászna megyei vidéki oktatók 6,9 ezrelékes aránya (a városi 9,9 ezrelékhez viszonyítva) az országos átlagot szem előtt tartva nem mondható túlzottan alacsonynak, ám a Hargita megyei 5,8 ezrelék (a városi 11,2 ezrelékhez viszonyítva) meglehetősen kevés; az eltérés nagysága feltűnő.

A valósághoz közelebb álló összkép kialakítása érdekében szeretnénk néhány megjegyzés-sel árnyalni a száraz és néhány évvel korábbi adatok alapján bemutatott képet.

Kolozs megye városi lakosságának tanárrelátottsága képezi azt a képzeletbeli választóvonalat, amely a bemutatás első, illetve második felében tárgyalt megyék helyzetét eléggé markánsan elválasztja egymástól. Az első között ismertetett megyék – a területükön élő magyarság abszolút számát, valamint az ott élő összlakossághoz viszonyított arányszámát is figyelembe véve – súlyos tanárhiánnyal küszködnek. Ma még távolról sem lehet megjósolni azt, hogy helyzetükben előállhat-e fokozatos és folytonos javulás. Bihar megyét – amely meglehetősen népes magyar lakosságával és kompaktabb magyarlakta területeivel az egyetlen kivétel az említett megyék sorában – leszámítva inkább csak kisebb szigetek, esetleg egy-egy nagyobb település esetében beszélhetünk a tanárhiányból fakadó enyhébb gondokról. Ez utóbbi esetekben még van kilátás a hiányok pótlásáról. A bemutatás második részében szereplő megyék elsősorban rurális környezetben kell szembenézzenek a tanárutánpótlás sürgető problémájával.

Tovább árnyalva a képet figyelniünk kell arra, hogy az általános iskolák V–VIII. osztályait magukban foglaló úgynevezett gimnáziumok, de még inkább a liceumok elsősorban urbánus közegben működő intézmények, s így a rurális környezetben jellemző alacsony arányszámok különösen a kompakt magyarlakta területeken jórészt természetesek.

A korosztályonkénti megoszlást illetően két lényeges jelenségre hívnánk fel a figyelmet. A felmérésünk óta eltelt időszakban a legfiatalabb és különösen az azt követő korcsoport számaránya mérsékelt gyarapodást mutat, amiből arra lehet következtetni, hogy lassan beindul(t) a tanárutánpótlás. (Legalábbis ezt igazolják frissen begyűjtött részleges adataink.) Ami viszont

ennek ellenére aggodalomra ad okot, az a tanárság igen magas átlagéletkora. Az elkövetkező három-nyolc évben ugyanis a tanárértelmiség a felmérés időpontjában 45 évnél idősebb rétege eléri a nyugdíjkorhatárt. Az 5. táblázatból kiderül, hogy ez a réteg két-három évvel korábban a tanárság 50–60%-át tette ki. Nagyszámú, a kellő időben visszavonulni képes betanító mellett is roppant nehéz lesz ezt a hatalmas űrt zökkenőmentesen pótolni. Az arányszámok figyelembevételével kijelenthetjük, hogy ez a tanárutánpótlási probléma még a tömbmagyar megyéket is meglehetősen nehéz helyzet elé állíthatja, ám lesznek olyan szóránymagyar megyék, amelyek képtelenek lesznek megbirkózni ezzel a feladattal.

Felsőoktatás

A felsőoktatásban foglalkoztatottak számszerű bemutatása során a téma sajátossága megköveteli, hogy némileg módosítsuk a közoktatás leírásánál követett struktúrát. Mivel a felsőoktatás intézményei túlnyomórészt Erdély nagyvárosaiban koncentrálódnak, itt mellőzzük a régiókénti megoszlás megyékre lebontott bemutatását, és eltekintünk a jelen esetben irreleváns városi-falusi közeg szerinti megoszlás taglalásától is.

Az immár hagyományossá vált erdélyi egyetemi központok (Kolozsvár, Marosvásárhely, Temesvár, Brassó) mellett statisztikai táblázataink tartalmazzák még néhány olyan felsőoktatási intézmény(ek)nek otthont adó város idevonatkozó adatait, amelyek oktatóiról sikerült tudomást szereznünk.

Bukarest, bár kívül esik az Erdélyt érintő felmérésünk hatáskörén, az ország egyik legnagyobb egyetemi és szellemi központjaként nem maradhat ki egy ilyen jellegű vizsgálódásból. Ezt mindenekelőtt a Bukaresti Egyetemen működő Hungarológia Tanszék – mint jól körülhatárolható oktatási alegység – megléte indokolja.

Nagyváradoon az állami tanintézetek műszaki fakultásai mellett a már több éve működő és reményeiben egyre sokrétűbb szakosodást kínáló Sulyok István Református Főiskola oktatóiról sikerült adatokat begyűjtenünk.

A nyárádszeredai agrárképzés statisztikáinkban való jelenlétét az indokolja, hogy a Budapesti Kertészeti Egyetem kihelyezett tagozataként működő főiskola lesz hivatott arra, hogy a román állami felsőoktatás struktúráiból kizárt és számunkra oly vitális jelentőségű magyar nyelvű mezőgazdászképzésnek intézményes keretet biztosítson.

Az a néhány szebeni egyetemi oktató, akiről szintén említést teszünk, jobbára csak arra irányíthatja rá a figyelmünket, hogy a kisebb egyetemi központok – amelyek nem magyarul és ráadásul nem is magyar nyelvű közegben működnek – mennyire szegények magyar anyanyelvű oktatókban.

Az egyházi értelmiség – papok, lelkészek – utánpótlására hivatott intézmények természetesen szintén helyet kaptak a kutatásainkban, ez indokolja Gyulafehérvár egyetemi városként való nyilvántartását.

Végül a sajnálatos, de csak feltételezett hiányosságokról is szót kell ejtenünk. Nem sikerült friss adatokat szereznünk a temesvári tudományegyetemi karok, valamint az ugyancsak temesvári orvoscépzés egyetemi alkalmazottairól.

Az 1997-es statisztikai évkönyv szerint Romániában 23 477 a felsőfokú oktatásban foglalkoztatott személyt tartanak számon. Az általunk begyűjtött adatok tanúsága szerint 679 magyar anyanyelvű egyetemi oktató tanít különböző felsőoktatási intézményekben. Ez meglehetősen teljes létszám, de meglehetősen pontos becslésnek tekinthető. Összevetve az 1997-es országos összlétszámot a mi, kevésbé hiányos nemzetiségi összlétszámunkkal, 2,9%-os eredményt kapunk. Ezzel szemben a romániai magyarság az ország összlakosságához mért számaránya közel

8%. Ahogy a felsőoktatásban foglalkoztatott román nemzetiségűek száma, úgy ezek a számok sem tükrözik a reális igényeket, ám sokat elárulnak a mindenkor román kormány oktatáspolitikájáról.

Kétségtelen, hogy igényeink felmérése és kielégítése minket érintő feladat, és ehhez önálló intézményi keret szükségeltetik. Ahhoz, hogy az ehhez szükséges szellemi tőke megoszlását ismerhessük, nézzük a 6. táblázatot, amely ezt a megoszlást városenkénti, valamint főbb tudományterületek szerinti bontásban vizsgálja. A táblázat utolsó oszlopa az egyetemi oktatók összlétszámához viszonyított városenkénti százalékos megoszlást is feltünteti.

6. táblázat

Karok Helységek	Tudomány- egyetemi	Műszaki	Orvostu- dományi	Agrártu- dományi	Teológiai	Művészeti	Összesen	
Brassó	–	14	–	–	–	–	14	2
Gyula- fehérvár	–	–	–	–	11	–	11	1,6
Kolozsvár	223	46	–	–	15	15	299	44
Maros- vásárhely	–	20	104	–	–	13	137	20,2
Nagyvárad	69	7	–	–	–	–	76	11,2
Nyárad- szereda	–	–	–	51	–	–	51	7,5
Szeben	2	1	–	–	–	–	3	0,5
Temesvár	15	37	2	5	–	–	59	8,7
Bukarest	25	2	–	–	–	2	29	4,3
Összesen	334	127	106	56	26	30	679	100

A táblázat adataiból nyilvánvalóvá válik, hogy a magyar nyelvű oktatók közel fele (44%) Kolozsvár különböző egyetemeinek, főiskoláinak az alkalmazottja. Ha csak a tudományegyetemi karok tanárainak a megoszlását tekintjük, akkor Kolozsvár vezető szerepe még szembeötlőbb: az említett karok oktatóinak 66,77%-a tevékenykedik ebben a városban. Kiegyensúlyozottabb a helyzet a műszaki karokon (Kolozsvár: 36,2%; Temesvár: 29,1%; Marosvásárhely: 15,8%; Brassó: 11%; Nagyvárad: 5,5% stb.), ám ebben az esetben is az oktatók több mint egyharmada a kincses városban dolgozik. Mindezeket az adatokat azért állítjuk a figyelem középpontjába, mert egy független magyar nyelvű, széles képzésskálát biztosító felsőfokú oktatási intézmény felállításához megkerülhetetlen érveket szolgáltatnak.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező orvos- és katolikus teológusképzés máshol, mint Marosvásárhelyen, illetve Gyulafehérváron nem képzelhető el.

A 7. táblázat a felsőfokú oktatók városenkénti és egyetemi fokozat szerinti megoszlását tartalmazza.

A 7. táblázat hatodik oszlopának zárójeleiben a doktori képzés vezetésére jogosult egyetemi tanárok számát jelezzük. Az eddig begyűjtött adataink szerint az 1997/98-as tanévvel bezárólag doktori képzésre beiratkozott magyar nemzetiségűek a következőképpen oszlanak meg: Kolozsvár: 147 (mindannyian a BBTE doktorandusai), Marosvásárhely: 82 (a MOGYE doktorandusai), Temesvár: 14 (Műszaki Egyetem), Brassó: 2 (Transilvania Egyetem, műszaki karok).

7. táblázat

Helység	Gyakomok	Tanársegéd	Adjunktus	Előadótanár	Egyetemi tanár	Kutató	Mérnök
Brassó	2	–	2	5	5(2)	–	–
Gyulafehérvár	–	1	4	3	3	–	–
Kolozsvár	41	44	104	45	57(29)	8	–
Marosvásárhely	2	45	38	23	23(15)	6	–
Nagyvárad	5	9	48	9	5	–	–
Nyárádszereda	–	1	3	7	3	8	29
Szeben	–	1	1	1	–	–	–
Temesvár	2	8	18	13	18(7)	–	–
Bukarest	6	1	7	4	11(2)	–	–
Összesen	58	110	225	110	125(55)	22	29

Az életkor szerinti megoszlás – ezt a 8. táblázat tartalmazza – bemutatásához ugyanazokat a korcsoportokat vettük alapul, amelyeket már a közoktatók esetében is alkalmaztunk.

8. táblázat

Helység	Életkor						Átlagéletkor
	–25	26–35	36–45	46–55	56–65	66–	
Brassó	–	2	2	7	3	–	47,9
Gyulafehérvár	–	1	3	5	1	1	47,8
Kolozsvár	15	80	78	50	42	34	44,1
Marosvásárhely	–	30	27	22	39	19	48,9
Nagyvárad	4	16	23	16	10	7	44,3
Nyárádszereda	–	12	10	13	11	5	47,2
Szeben	–	2	–	–	1	–	40
Temesvár	–	14	5	15	18	7	49,5
Bukarest	–	7	3	5	8	6	50,5
Összesen	19	164	151	133	133	79	46,2

Mind a 7., mind a 8. táblázatból világosan kitetszik, hogy a felsőoktatásban meglehetősen kiegyensúlyozott az életkor szerinti megoszlás, ami ugyanakkor azt is jelenti, hogy erőteljesen beindult a tanárutánpótlás. Ennek ellenére, az abszolút számok és a magyar oktatók arányszámainak figyelembevételével azt kell mondanunk, hogy magyar nyelvű képzéshez igazán sokrétű, életképes intézményes keretet csak Kolozsváron lehet létrehozni. Még ide kívánczik, hogy a marosvásárhelyi orvos-, a nyárádszeredai agrár- és a gyulafehérvári teológusképzésnek lehetősége van arra, hogy a magyar nyelvű képzés személyi feltételeit megteremtsék. A többi felsőfokú intézmény keretein belül ugyan alkalom adódhat tudományos műhelymunkára, de a magyar nemzetiségűek utánpótlását csak egy-egy szak vagy szakosodás esetében lehet biztosítani. Ez pedig nem elég arra, hogy a változatosabb magyar nyelvű felsőfokú képzés beindítható legyen. Így a szóban forgó intézményekben a magyar diákok arányszámának csökkenésével előbb-utóbb az utánpótlás lehetőségei is korlátozottabbá válnak.

A felsőoktatási adatok fényében levonható következtetések summája tehát az, hogy a tudományegyetemi, illetve műszaki karok egységes intézményi keretbe fejlesztése mind infrastruktúra, hagyományok, működő intézményi keretek, mind utánpótlás szintjén Kolozsvárott valósítható meg a lehető legésszerűbben. Ugyanezek az érvek hozhatók fel a marosvásárhelyi orvosképzés és a gyulafehérvári teológusképzés mellett is.

A székelyföldi, valamint a partiumi magyarság közelsége biztosíthatja ugyan a brassói és a váradai egyetemi keretekben dolgozó magyar anyanyelvűek szigorúan szakosodás mentén szer-

veződő utánpótlását, ám a már meglévő struktúrák kibővítésére legfeljebb a magánegyetemként működő Sulyok István Főiskola esetében adódhat alkalom.

Egyház

Az egyházi értelmiségre vonatkozó adatok összegyűjtésénél elsősorban azok a személyek érdekeltek, akik teológiai végzettséggel rendelkeznek. Tehát azokról a papokról gyűjtöttünk adatokat, akik a katolikus, a református, az unitárius és az evangélikus felekezetek valamely gyülekezetében szolgálnak. Ahol indokolt volt, felmérésünket kiterjesztettük a nyugállományba vonult idős lelkészekre is. Néhány püspökség megküldte azon alkalmazottainak az adatait is, akik felsőfokú képesítésüket nem teológiai főiskolákon szereztek, de közgazdászként, építészként, karnagyként stb. az egyházi intézményes kereteken belül végzik munkájukat. Statisztikánk a rájuk vonatkozó adatokat is tartalmazza (lásd a zárójelek közé tett számokat).

Az egyházi értelmiség bemutatásánál a közoktatás esetében is alkalmazott bemutatási struktúrát alkalmazzuk.

I. Szám szerinti és régiókénti megoszlás

Az egyháziak régió szerinti megoszlásának bemutatásához, akárcsak korábban, az állami közigazgatás egységeit (vagyis a megyéket) vettük alapul. Az egyházi közigazgatás egységeiként külön-külön csak az egyes püspökségek kerültek bemutatásra.

A 9., illetve a 10. táblázat a vizsgált réteg felekezeti, valamint az egyházi közigazgatási egységek (egyházmegyék, egyházkerületek) szerinti megoszlást vázolja.

9. táblázat

Felekezet	Abszolút szám	%
Katolikus	500(11)	31,4
Református	912(23)	57,3
Unitárius	138(4)	8,7
Evangélikus	41(1)	2,6

Az 1992-es népszámlálás közzétett statisztikai adataiból az derül ki, hogy a romániai magyar népesség vallási hovatartozás szerint a fenti táblázatban szereplő felekezetek között a következőképpen oszlik meg: 44% katolikus, 50,3% református, 4,8% unitárius és 0,8% evangélikus. Ezeket az arányszámokat összevetve a táblázat adataival kijelenthetjük, hogy a katolikus hitközösség már csak arányához mérten is paphiánnyal küzd.

A 10. táblázat az egyes felekezeteken belüli, püspökségenkénti megoszlást mutatja be úgy, hogy az utolsó oszlopból a felekezeteken belüli megoszlás arányai is kiolvashatók legyenek.

10. táblázat

	Abszolút szám		%
<i>Katolikus egyházmegyék</i>			
Gyulafehérvári Katolikus Érsekség	325		65
Nagyvárad Katolikus Püspökség	74(1)		14,8
Szatmári Katolikus Püspökség	53(1)		10,6
Temesvári Katolikus Püspökség	48(9)		9,6
Összesen	500(1)		100
<i>Református egyházkerületek</i>	Aktívák	Nyug.	
Erdélyi Egyházkerület	518(19)	111	69
Királyhágómelléki Egyházkerület	225(4)	58	31
Összesen	743(23)	169	100
Kolozsvári Unitárius Püspökség	109(4)	29	100
Kolozsvári Evangélikus Püspökség	41(1)		100

11. táblázat

MŰHELY

Felekezet	Katolikus					Református				Unitárius			Evangelikus	Összesen
Megvék	a	b	c	d	Össz.	e	f	g	Össz.	h	g	Össz.		
Arad	1	–	–	19	20(3)	–	13	1	14	–	–	–	5	39(3)
Beszterce-N.	5	–	–	–	5	26(2)	–	3	29(2)	–	–	–	1	35(2)
Bihar	1	64(1)	–	–	65(1)	–	90(4)	22	112(4)	1	1	2	–	179(5)
Brassó	17	–	–	–	17	14	–	–	14	10	–	10	16	57
Fehér	16	–	–	–	16	32(1)	–	11	43(1)	5	–	5	–	64(1)
Hargita	117	–	–	–	117	45	–	9	54	28	9	37	1	209
Hunyad	16	–	–	–	16	11	–	4	15	2	–	2	1	34
Kolozs	28	–	–	–	28	128(15)	–	23	151(15)	25(3)	5	30(3)	5	214(18)
Kovászna	43	–	–	–	43	78	–	25	103	13	6	19	1	166
Krassó-Sz.	–	–	–	1	1	–	2	1	3	–	–	–	–	4
Maros	48	–	–	–	48	160(1)	–	33	193(1)	24	7	31	1	273(1)
Máramaros	3	–	16	–	19	–	15	4	19	–	–	–	2(1)	40(1)
Szatmár	–	6	37(1)	–	43(1)	–	59	21	80	–	–	–	1	124(1)
Szeben	11	–	–	–	11	9	–	–	9	1	1	2	2	24
Szilágy	–	4	–	–	4	8	36	11	55	–	–	–	–	59
Temes	1	–	–	25(6)	26(6)	–	9	1	10	–	–	–	3	39(6)
Bákó	3	–	–	–	3	1	–	–	1	–	–	–	–	4
Bukarest	1	–	–	–	1	3	–	–	3	–	–	–	2	6
Galac	–	–	–	–	–	1	–	–	1	–	–	–	–	1
Prahova	–	–	–	–	–	1	–	–	1	–	–	–	–	1
Vaslui	–	–	–	–	–	1	–	–	1	–	–	–	–	1
Külföldön	14	–	–	3	17	–	1	–	1	–	–	–	–	18

Jelmagyarázat: a – Gyulafehérvári Katolikus Érsekség
b – Nagyváradai Katolikus Püspökség
c – Szatmárnémeti Katolikus Püspökség
d – Temesvári Katolikus Püspökség
e – Erdélyi Református Egyházkerület
f – Királyhágómelléki Református Egyházkerület
g – nyugalmazott lelkészek
h – aktív lelkészek

Az 11. táblázatból könnyen kiolvasható lesz, hogy tevékenységi területekként az állami közigazgatás melyik megyéit fedi le ez vagy az az egyházmegye/egyházkerület. A katolikusok adatait tartalmazó főoszlop öt számoszlopot foglal magában: rendre közli a Gyulafehérvári Érsekség, a nagyvárad, a szatmári, a temesvári püspökség hatáskörébe tartozó alkalmazottak számát, majd végül kiemelve az összesített számokat. Az erdélyi, illetve a királyhágómelléki református egyházkerületek számadatai után a nyugalmazott lelkészek összlétszámát is közöljük.

12. táblázat

	Városi magyar				Falusi magyar			
	Lakosság		Lelkészek		Lakosság		Lelkészek	
Megye	fő	(%)	fő	(%)	fő	(%)	fő	(%)
Arad	37 286	61,1	20(1)	51,3	23 725	38,9	19(2)	48,7
Beszterce-N.	8647	41	7(1)	20	12 451	59	28(1)	80
Bihar	108 712	59,8	74(5)	41,3	72 991	40,2	105	58,7
Brassó	45 956	72,3	38(1)	66,7	17 602	27,7	19	33,3
Fehér	13512	54,6	24	37,5	11 253	45,4	40(1)	62,5
Hargita	126 442	41,8	59	28,7	168 662	57,2	150	71,3
Hunyad	32 355	95,6	26	76,5	1494	4,4	8	23,5
Kolozs	100 020	68,4	122(16)	57	46 166	31,6	92(2)	43
Kovácszna	90 699	51,7	47	28,3	84 803	48,3	119	71,7
Krassó-Sz.	6613	84,8	4	100	1182	15,2	–	0
Maros	127 492	50,5	76(1)	27,8	125 159	49,5	197	72,2
Máramaros	43 926	80	26(1)	65	10 976	20	14	35
Szatmár	72 791	51,8	46(1)	37	67 601	48,2	78	63
Szeben	16 382	84,8	16	66,7	2927	15,2	8	33,3
Szilágy	24 840	39,3	14	23,7	38 311	60,7	45	76,3
Temes	42 380	67,4	27(6)	69,2	20 486	32,6	12	30,8

A százalékos arányszámokat tartalmazó két-két számoszlopot összevetve hozzávetőleges képet kapunk arról, hogy az egyházi értelmiség aktuális lélekszáma mellett az arányszámok mennyire felelnek meg egymásnak. Természetesen itt a megfelelés korántsem kell hogy azonos-ságot jelentsen, hiszen a rurális környezetben élő magyarság számos alacsony lélekszámú gyülekezete szükségessé teszi, hogy a klérus nagyobb számban képviseltesse magát falun. Egészen pontos képet akkor kaphatnánk, ha a magyar népesség településenkénti felekezeti megoszlását is ismernénk. Ennek hiányában a fenti számoszlopokból csak a legkirívóbb aránytalanságok olvashatók ki.

Ha azoknak a megyéknek az arányszámait tekintjük mértékadónak, ahol a magyarság egy tömbben él (Hargita, Kovácszna, Maros és részben Szatmár, illetve Bihar megye), akkor fenn-tartásokkal ugyan, de egy „fordított” logika szerint szűrhetők ki azok a megyék, ahol az egyházi értelmiség hiányára gyanakodhatunk. A fent megnevezett megyékben ugyanis a városon és falun élő magyar népesség 50-50%-os megoszlása mellett a lelkészek közel 75%-a tevékenykedik falun és alig több mint egynegyede városon.

A szóránymagyarság lakta megyékben a nagyarányú városi magyar lakosság jelenléte bizonyos fokig indokoltá teszi a klérus nagyarányú városi képviseletét (pl. Hunyad, Krassó-Szörény és Máramaros megyében). Ugyanakkor a 13. táblázat (amely a lelkészek magyar lakosságához viszonyított ezrelékes arányszámát közli) alapján el kell mondanunk, hogy nemcsak Krassó-Szörény megye (ahol falun egyetlen lelkésznek sincs állandó szolgálati helye) falusi magyar lakossága szenved hiányt papokban, hanem a rurális magyar lakosság szórtságát szem előtt tartva Temes (0,6 ezrelék), Arad (0,8 ezrelék), Hargita (!) (0,9 ezrelék) megyék falun élő lakossága is.

13. táblázat

Felekezet	Lakóhely											
	Város					Falu						
	Katolikus	Református	Unitárius	Evangelikus	Összesen		Katolikus	Református	Unitárius	Evangelikus	Összesen	
Megyék					sz	ezr.					Sz	ezr.
Arad	12(1)	6	—	2	20(1)	0,5	8(2)	8	—	3	19(2)	0,8
Beszterce-N.	2	5(1)	—	—	7(1)	0,8	3	24(1)	—	1	28(1)	2,2
Bihar	30(1)	42(4)	2	—	74(5)	0,7	35	70	—	—	105	1,4
Brassó	17	9	6(1)	6	38(1)	0,8	—	5	4	10	19	1
Fehér	12	11	1	—	24	1,8	4	32(1)	4	—	40(1)	3,6
Hargita	31	16	11	1	59	0,5	86	38	26	—	150	0,9
Hunyad	14	10	2	—	26	0,8	2	5	—	1	8	5,3
Kolozs	21	77(13)	19(3)	5	122(16)	1,2	7	74(2)	11	—	92(2)	2
Kovászna	15	26	5	1	47	0,5	28	77	14	—	119	1,4
Krassó-Sz.	1	3	—	—	4	0,6	—	—	—	—	—	0
Maros	22	45(1)	8	1	76(1)	0,6	26	148	23	—	197	1,6
Máramaros	14	10	—	2(1)	26(1)	0,6	5	9	—	—	14	1,3
Szatmár	19(1)	26	—	1	46(1)	0,6	24	54	—	—	78	1,2
Szeben	10	4	1	1	16	1	1	5	1	1	8	2,7
Szilágy	4	10	—	—	14	0,6	—	45	—	—	45	1,2
Temes	21(6)	5	—	1	27(6)	0,6	5	5	—	2	12	0,6
Erdélyen kívül	18	8	—	2	28	—	3	—	—	—	3	—
Összesen	263(9)	313(19)	55(4)	23(1)	654(33)	0,7	237(2)	599(4)	83	18	937(6)	1,3

14. táblázat

	Életkor													
Megyék	–25		26–35		36–45		46–55		56–65		66–		Összesen	Átlagéletkor
	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%		
Arad	3(1)	7,7	7(1)	17,9	15(1)	38,5	9	23,1	2	5,1	3	7,7	39(3)	42,4
Beszterce-N.	2	5,7	16(2)	45,7	6	17,2	5	14,3	2	5,7	4	11,4	35(2)	40,2
Bihar	6	3,3	29(1)	16,2	47(3)	26,3	34(1)	19	27	15,1	36	20,1	179(5)	48,3
Brassó	1	1,8	14	24,6	13(1)	22,8	12	21	6	10,5	11	19,3	57(1)	46,8
Fehér	2	3,1	12	18,8	13(1)	20,3	16	25	8	12,5	13	20,3	64(1)	48,2
Hargita	1	0,5	34	16,3	46	22	62	29,7	22	10,5	44	21	209	49,1
Hunyad	–	0	11	32,3	9	26,5	3	8,8	2	5,9	9	26,5	34	46,1
Kolozs	10	4,7	50(2)	23,4	46(6)	21,5	33(7)	15,4	34(3)	15,9	41	19,1	214(18)	46,9
Kovászna	5	3	34	20,5	31	18,7	38	22,9	21	12,6	37	22,3	166	48,4
Krassó-Sz.	–	0	–	0	1	25	1	25	1	25	1	25	4	54,3
Maros	5	1,8	61	22,4	53	19,4	60(1)	22	36	13,2	58	21,2	273(1)	48,1
Máramaros	2	5	8	20	13(1)	32,5	7	17,5	2	5	8	20	40(1)	45,5
Szatmár	2	1,6	23	18,5	31(1)	25	23	18,5	19	15,4	26	21	124(1)	48,6
Szeben	1	4,2	7	29,2	4	16,6	2	8,3	3	12,5	7	29,2	24	47,8
Szilágy	2	3,3	10	17	17	28,8	12	20,3	9	15,3	9	15,3	59	47
Temes	1	2,6	18(1)	46,1	6(2)	15,4	5(1)	12,8	1	2,6	8(2)	20,5	39(6)	42,4
Erdélyen kívül	3	9,7	13	41,9	5	16,1	6	19,4	4	12,9	–	0	31	38,8
Összesen	46(1)	2,9	347(7)	21,8	356(16)	22,4	328(10)	20,6	199(3)	12,5	315(2)	19,8	1591(39)	47,4

A fent említettek ellenére a magyarlakta vidékeken lelkészi szolgálatot teljesítő értelmiségiek által a vizsgált egyházak jóval arányosabban képviseltetik magukat, mint teszi azt a tanügyi értelmiség, oktatói által. Erre részben az egyházak független szervezeti státusza s ennél fogva az állami beavatkozás nehezebb érvényesülése, részben a hierarchikus szervezeti struktúra, valamint a szóban forgó értelmiségi tevékenység szolgálatjellege adhat magyarázatot.

II. Életkor szerinti megoszlás

Az egyházak igen nagy gondot fordítottak és fordítanak a hatáskörükbe tartozó értelmiségi réteg utánpótlására is. Tekintetbe véve a papi-lelkészi hivatás életre szóló jellegét, indokoltnak tartottuk statisztikáinkba felvenni azokat is, akik koruknál fogva már nyugállományba vonul(hat)tak. A korosztályok százalékos arányszámai még így is egyenletes és folytonos megoszlást mutatnak (lásd a 14. táblázatot). A 25 évesnél fiatalabbak alacsony számára logikus magyarázat a teológusképzés hatéves időtartama. Ugyanakkor a lelkészek jelentős hányada (mintegy 40–50%-a) tartozik a 26–45 év közöttieket tömörítő két korosztályhoz, míg a többiek közel fele 55 évnél fiatalabb. A tömbmagyar vidékek, valamint a püspöki székhelyeknek ott-hont adó nagyvárosok földrajzi elhelyezkedése érthetővé teszi mind a legfiatalabb, mind a legidősebb réteg nagyobb arányú képviselését néhány megyében (pl. Bihar, Kolozs, Kovászna, Maros, Szatmár). Ugyanakkor a nyugdíjkorhatár fölöttiek nagy arányából következtethetünk arra, hogy az egyházi értelmiség utánpótlása gondot okoz Brassó (29,8%), Hunyad (32,4%), Krassó-Szörény (50%) és Temes (30,6%) megyében. A legalacsonyabb ez az érték Arad megyében, az itteni lelkészek mindössze 12,8%-a idősebb 55 évesnél.

Az egyházi értelmiség esetében a meglehetősen kiegyensúlyozott helyzet indokolatlanná teszi a megyénkénti bemutatást. Például a lelkészeknek a városi magyar lakosság lélekszámához mért ezrelékes arányszáma az egyes megyékben csak egy-két tízezrelékes eltérést mutat. Ugyancsak egymáshoz jórészt közel álló értékeket találunk az életkor szerinti megoszlást bemutató táblázat egymásnak megfelelő helyein. A kirívóan eltérő esetekre a korábbiakban már felhívtuk a figyelmet. Amit befejezésül elmondhatunk: az egyházi intézményes keretekben tevékenykedő értelmiség mind régió, mind életkor szerint arányosan oszlik meg. A hiányosságokat egyelőre ideiglenes lelkészi szolgálattal pótolják, ám az utánpótlás ritmusát figyelembe véve előbb-utóbb minden gyülekezet állandó szolgálatot ellátó lelkészt kap.

Következtetések helyett

Az általunk gyűjtött adatok fényében többet nem tudunk láttatni. Egy, a jövőbeli változás-tendenciákra is rávilágító elemzés csak azután valósítható meg, miután adatbázisunkat teljesen felfrissítettük. Ugyanakkor a fenti statisztikai adatokból is kiderülhetett, hogy az erdélyi magyarság helyzete, különösen az oktatásügyet illetően, több helyen is sok kívánnivalót hagy maga után. Ha ez a helyzetkép kismértékben is, de segített felmérni a valós állapotokat, és így lehetővé teszi a problémák élesebb fénybe állítását, akkor előtanulmányként elérte egyik, részleges célját.

Az adatok megszerzésében nyújtott segítségükért köszönettel tartozunk az RMDSZ Oktatási Főosztálynak, az RMDSZ Beszterce, Bihar, Máramaros, Kolozs és Szatmár megyei szervezeteinek, a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége Hargita, Bihar és Fehér megyei szervezeteinek, az EMT kolozsvári irodájának, a Maros és Máramaros megyei tanfelügyelőségeknek, a katolikus, a református, az unitárius és az evangélikus egyház püspökségeinek, továbbá személy szerint köszönetet mondunk Albert Ferencnek, Andrási Györgynek, Balla Árpádnak, Balla Júliának, Böcskei Lászlónak, Bucur Katalinnak, Egeli Ferencnek, Ferenczi Ildikónak, Fodor Józsefnek, Fülöp Fischer Ildikónak, Gyenge Jánosnak, Hauer Melindának, Józsa Lászlónak, Kádár Miklósnak, Murvai Olgának, Pál Juditnak, Péter Mihálynak, Püsök Saroltának, Sisak Ferencnek, Stáb Ildikónak, Szabó Attilának, Szabó Jánosnak, Szőcs Juditnak, Szűcs Istvánnak, Tonk Sándornak, Vida Noéminek.

ÉVFORDULÓ

Theatrum Europaeum. A vesztfáliai béke Európája*

Theatrum Europaeum sokértelmű cím. Már maga a „theatrum” is. A kora újkor évszázadaiban gyakori metafora: szóösszetételétől függően lehetett az orvosegyetemek nyilvános bonctermé, a hatalom igazságszolgáltató helye, a vesztőhely vagy – régi magyar kifejezéssel élve – a nyakazóhely. És lehetett az ország szakrális helye: Pozsonyban a király, Gyulafehérvárott a fejedelem uralkodói megjelenésének reprezentációs tere. Térképek címében az idő és a tér egységét fejezi ki. Zrínyi *Szigeti veszedelmében* a „nagy theatrum” a háború, maga a pokol, az alvilág ura zúdítja az emberiségre. És jelentheti a theatrum a világot, az Universum theatrumát, az égboltozat rendjét, a csillagok és a bolygók kiszámítható és ütközésmentes pályáját.

1648. október 24-én a vesztfáliai békével ezt az égi theatrumot válték megvalósíthatónak. Hogy a harmincéves háborúval együtt az öldöklések évszázadait is lezárják: „*Pax sit Christiana, Universalis et Perpetua*” – vagyis érvényesüljön a kölcsönös megértés. Foglalja magába Európa minden országát, egységesen, hogy legyen esélye a jövőre valamennyi nemzetnek. Mégpedig úgy, hogy tárgyalásokkal, részletegyeztetésekkel megszerkesztett hatalmi erő-egyensúly biztosítsa a békét, „*az emberi dolgok nyugodt szabadságát*”, ahogy azt Nadányi János Apáczinak ajánlott Grotius-értekezésében megfogalmazta. Vesztfália alapelve tehát: legyen a béke keresztényi, általános és állandó.

Akkor, 1648 őszén egész Európa ünnepelt: volt bankett, békebalett és békemuzsika. Művészek versengtek, hogy emlékművek, festmények, metszetek kompozícióiban minél beszédesebb képekkel fejezzék ki a béke lényegét: felvonulnak az antik istenek, virágoznak a kertek, kettőtörten hevernek az ágyúk, szegre akasztva a dob, édig érnek a lombkoronás fák. Tűzijátékok tudatják a városok piacterein tolongó néppel: nem lesznek többet ostromok és véres csatateretek; a megismételhetetlen múltba tűnik minden rémes élmény, üszkös falú, szétvert otthon, megerőszkolt lelkiismeret. Nem lesznek többet kiéhezett, elvadult hadseregek és rokkant emberroncsok az országutakon. Hírmondók tudósítják a kalendáriumok rongyos lapjain: Venus elvetette a sisakot, a lándzsát, a páncélt, elvetette minden fegyverét. Mars hadisten mezítelen. Ma is látható a vesztfáliai tanácsteremben az élethűen megfestett békebiztosok lába előtt a láncra vert kutya, ez a veszett eb; az akkori embereknek ez azt jelentette, nem lesznek többé háborúk.

Századunk végéről visszatekintve tudjuk, mindez álom volt csupán. Minden ország s közöttük Magyarország sokszorosán megszenvedte, hogy Európa garanciális, universalis béke-rendszere három és fél évszázadon át maradt, mi volt, vágyott elképzelés.

Mégis háromszázötven év reális történelmi távlat, hogy kitűnjék, a vesztfáliai béke más volt, mint csak az egyik az egymás sarkába hágó háborúkat lezáró és gyorsan elfüstölgött békék közül. Nevezik úgy, mint az újkori Európa bölcsője, keresztlevele, mérnöke, tanítómestere. Könyvsorokat kitevő irodalmában egyre inkább az újkori Európa kibontakoztatójának ismerik el. Mert új értékrendet vázolt fel, hosszú folyamatot indított el, együttélési elveket jelölt ki, feladatokat adott, alternatívákat kínált. Nem egyszerű békét, hanem a kontinens békerendszerét fogalmazta meg.

* A kiváló tudós előadása, mely a szóban forgó békekötés mélyebb történelmi összefüggéseit és ezredfordulói tanulságait vizsgálja, a budapesti Hadtörténelmi Múzeumban rendezett kiállítás 1998. október 26-i megnyitóján hangzott el. Magyar és erdélyi vonatkozásai külön is indokolják lapunkban való közreadását. (Szerk.)

Közösen döntöttek nemzetek jövőjéről: elismerték Hollandia és Svájc önállóságát, a német fejedelemségek konföderációs jogát, lefektették az újkori európai hatalmi egyensúly alapjait. Hosszú távú érvényességgel.

Indokolt tehát, hogy ezen a héten nagyszabású tudományos konferencián a világ minden tájáról összegyűlt tudósok és államférfiak vizsgálják meg, mi volt a harmincéves háború, az anyanyelvi nemzettudat, a béke fogalma, szimbólumrendszere, milyen víziók születtek akkor Európa jövőjéről, és milyen feladatokat hagyott a vesztfáliai béke a 21. századra készülő világunknak. A nemzetközi tévéállomások tegnapelőtt már közvetítették az 1645-ben elkezdett s a vesztfáliai békét megalkotó tárgyalások színhelyein, Osnabrückben és Münsterben a nemzetközi konferencia nagyszabású seregszemléjét: felvonultak az egykori uralkodók leszármazottai, az államfők, a városok és az egyházak, a művészetek, az irodalom, a családok, a nemzetek történetesei, a politika tudományának művelői. Mintha a háborúk verte öreg évszázad Európája a vesztfáliai békével mutatkozna be a 21. századnak.

Sajnos az elmúlt években a magyar társadalomtudományok közismerten mostoha elbánásának következtében, a történelmünk nemzetközi jelenlétével keveset törődő közöny miatt is, a magyar tudományok, az irodalom-, a hadtörténet, a művészettörténet, a könyvtartudomány, az információtörténet és a korszerű értelemben felfogott politikátörténet kiváló eredményei kevésbé vagy egyáltalán nem jutottak el erre a páratlan nemzetközi fórumra, ahol ezen a héten Európa majdnem minden országa bemutathatja történelmét a vesztfáliai béke korában, elmondhatja, mit jelentett számára a háború, hogyan élték át az öldöklő évtizedeket a családok, a nők, a gyermekek, az etnikumok, az egyházak és a kultúrák. Bemutathatja, milyen látomásokban, milyen egyetemes szimbólumokban fogalmazta meg igényét a békéről nemzete, milyen hangon kapcsolódott be akkor az egyetemes kórusba, és milyen értékeket adhat át ma történelméből a 21. századnak.

Magyarországnak vajon mennyiben volt helye a vesztfáliai béke asztalánál? A békét egyfelől a Királyi Magyarország uralkodója, egyben a német-római császár és az ausztriai örökös tartományok ura kötötte meg. Másfelől az Erdélyi Fejedelemséget mint Svédország és Franciaország szövetségeseit befoglalták a békébe. Ez többet jelentett, mint a különben oszmán érdekszférában élő Erdély önállóságának elismerését a nyugati világban. Stabilizáló tényezőnek tekintették. Közép-Európa keleti térségében a vallási ellentétek, a hatalmi, kereskedelmi érdekek, szociális feszültségek és főleg az állandó török támadások örökös bizonytalansága és anarchia fenyegetett. Erdély viszont határai között biztosította több vallás és anyanyelv együttélését, és kezelni tudta az oszmán kérdést. A vesztfáliai békének voltak megoldatlan és sebezhető pontjai. „Minket kihagytak a békéből” – fogalmazta meg Csehország panaszát Comenius. Velenye nem élvezheti a béke áldásait, mert a jólétesült török diplomácia azonnal megtudta, hogy a keresztény országok megegyezésre készülnek, s ez lehetőséget ad, hogy ellene összefogjanak. Amint tehát 1645-ben megkezdődtek a béketárgyalások, kifutott a Földközi-tengerre a török hadiflotta. Az oszmán hatalom azóta elfoglalta Kréta szigetét, és ostromolja Kandia várát. Viszont a magyar politikai elit tudatában volt, amit Zrínyi már 1648-ban erőteljes szavakkal megfogalmazott: elérkezett az idő, hogy visszaszorítsák a török európai hatalmát. 1663–1664-ben lezajlott a főpróba, és 1686-ban nemzetközi összefogással bekövetkezett, amire generációk vártak. De a vesztfáliai békerendszer megalkotói nem számoltak vele, hogy mi lesz a térséggel, ha kiűzik a törököt, hogyan alakul az európai hatalmi egyensúly.

Mindemellett a 17. század magyarjait éppen azért, mert folytonos fegyverzajban élték napjaikat, szinte többet foglalkoztatta a béke, mint a háború. Nincs arra tér, hogy elsoroljam, kik ismételték – főurak, polgárok, nemesek, de még mezővárosiak is – Erasmus *Querela pacis* című művének gondolatait. Kik olvasták Lipsius, Bacon, Grotius fejtegetését a hosszú távú békés együttélés feltételeiről, a hatalmi egyensúly elveiről. Kik fordították magyarra és terjesztették

másolatokban a békeszerződések szövegeit. Nem idézhetem Pázmányt és Esterházy Miklóst, amint megfogalmazták a térség megtartható békéjének követelményeit. Arra sincs lehetőség, hogy felidézzem a vesztfáliai békemű létrehozásában közvetett módon részt vett magyar politikusokat, értelmiségünk elfelejtett személyiségeit. Néhány alapelvet idézhetek: Bethlen Gábor sokszor elmondta, ha jövőt akar az ország, akkor a nemzetközi diplomáciai rendszer szintjén kell részt vennie a békekötésekben, mert a „béke a legnagyobb bölcsesség és eszesség”, legfőbb cél pedig „a szent békesség megszerzése”. A feladat I. Rákóczi György fejedelemre marad. Egy gondolat békebiztosainak adott instrukciójából: „Az mi szegény nemzetünket az békességnél egyéb meg nem tartja.” 1648 végén pedig abban a tudatban hunyhatta le szemét, hogy hozzájárult az európai békéhez. Fejedelem országa szabadsága érdekében nagyobbát annál nem cselekedhetett, mint hogy befoglalták a vesztfáliai békébe. „Mi a béke fiai vagyunk” – írták 1660-ban a magyar tanácsosok, de amit élnek, az nem béke, hanem folytonos háború. Majd a század végén az emberi jogokra hivatkozva tekintik jogtalanoknak a magyar politikusok, hogy a karlócai békét „sine nobis de nobis”, vagyis nélkülünk döntve rólunk kötötték meg. A spanyol örökösödési háborút lezáró békerendszer megalkotásában az angol és a holland politikát a vesztfáliai béke alapelvei vezették. A magyar konföderációk szabadságharcát II. Rákóczi Ferenc azért is jogosnak látta, hogy nemzetközi garanciákkal, az universalis európai békébe foglalva fejezhesse be, mert Erdély uralkodóját „független fejedelemként foglalták bele a vesztfáliai békeszerződésbe”. A magyar politika jelentősége mind az európai hatalmi egyensúly, a békerendszer, a keresztény szolidaritás története, mind pedig Magyarország története szempontjából mindmáig csaknem teljesen ismeretlen a nemzetközi irodalomban. Tankönyveink is hallgatnak róla. Pedig kiegyensúlyozott, tárgyyszerű önértéktudatunk építője lehet és méltó, megszenvedett belépő a 21. századba. Lemondani erről több mint bűnös mulasztás.

Talán ennyivel is sikerült érzékeltetnem, mi a jelentősége, hogy a fegyverek és a háborúk múzeuma a békekötések rekvizitumait tárja a közönség elé. Historiográfiai jelentőségű esemény, mert Magyarország történetében fordul elő, hogy a vesztfáliai békéről megemlékeznek. A kiállítás, a Theatrum Europaeum sokkal több, mint rendhagyó különlegesség. *Európai jelenlétünk múltja, jelene és talán, szeretném remélni, sőt bízom benne, a jövője is.*

Befejezésül: nem szólhatok a gyönyörű érmek, metszetek, térképek sokaságáról. Nem szólhatok a Theatrum Europaeum világáról. De nincs szívem, hogy hallgassak egy kiállított játékról. Ezzel ajándékozták meg a magyar rendek 1687 őszi országgyűlésén a megkoronázott kilencéves kisfiút, I. József királyt. Ez a pergamenre rajzolt labirintus nem más, mint játékos államelmélet, a történelmi példákkal tanít a jó kormányzásra. S a labirintus ősi szimbólum, azt példázza, hogy a reménytelen helyzetből is van kiút.

R. Várkonyi Ágnes

IN MEMORIAM

László Gyula ajándékai

(1910, Kőhalom – Nagyvárad, 1998)

Sokan és sokfelé vártuk Erdély-szerte ez év júniusában az újra hazalátogató professzort. Kolozsváron az újjászületett Erdélyi Közművelődési Egyesület és a Barabás Miklós Céh óhajtott szerény kitüntetéssel megtisztelni, Szentgyörgy városában az Erdélyből indult múlt századi nagy festőművész, Barabás Miklós jubileumi kiállítását nyitotta volna meg. S szerepelt aztán a műsoron egy rendhagyó „tárlatvezetés” is. Gelence község román kori templomának freskóit, a Szent László-legenda képsorát magyarázta volna, melynek az ősi magyar hitvilágban gyökerező s néphagyományainkban tovább élő titkait, nemkülönben egyetemes tudattörténeti összefüggéseit fél századon át az ő írásai és előadásai vitték be népünk tudatába. Ámde valahol másként döntöttek. Az erdélyi barangolás első állomásáról, Szent László király városából a „felső világ mezőire” szólították az agg tudóst, hogy csendes, észrevétlen távozásával maga is belépjen az annyiszor vallatott mondák és legendák varázskörébe.

László Gyula ízig-vérig erdélyi ember volt. A szász és román többségű, kevés magyart számláló Kőhalom városában látta meg a napvilágot, székely paraszti ősöktől származó szülők családjában. Apja a kőhalmi iskola tanítója, iskolaigazgatója s mellesleg műkedvelő régész, a Kolozsváron dolgozó kiváló tudós, Posta Béla professzor alkalmi munkatársa. Mellette a cserépdarabokat és egyéb „leleteket” gyűjtögető, folyton rajzolgató, nyugtalan kisfiú is összeeskabálja a maga első játék múzeumát. Nem kevésbé fontos körülmény, hogy nyári vakációit – utóbb még nagydiákként is – rendszerint Száldoboson, apja nevelőszüleinél, illetve Bibarcfalván, anyja rokonainál tölti, ahonnan a kivételes fogékonyságú fiú magával viszi az erdővidéki táj képeit, s ahol családi, rokoni körben ismerheti meg a székely falu szokásait, életrendjét és egész hagyományvilágát. S hogy a tágabb szülőföld társadalmi, nemzetiségi sokszínűsége mellé a vallási sokféleséget is megtapasztalja, szemlélője és részese lesz édesapja igazi erdélyi toleranciáról és kalákaszemletről tanúskodó gesztusának, aki unitárius oskolamester létére, „...amikor a kőhalmi ferences rendfőnök kérte, hogy kántor híján vállalja el a kántorálást, gondolkodás nélkül jó három évig ingyen kántorált a ferenceseknek, s mi is eljártunk a misékre”.

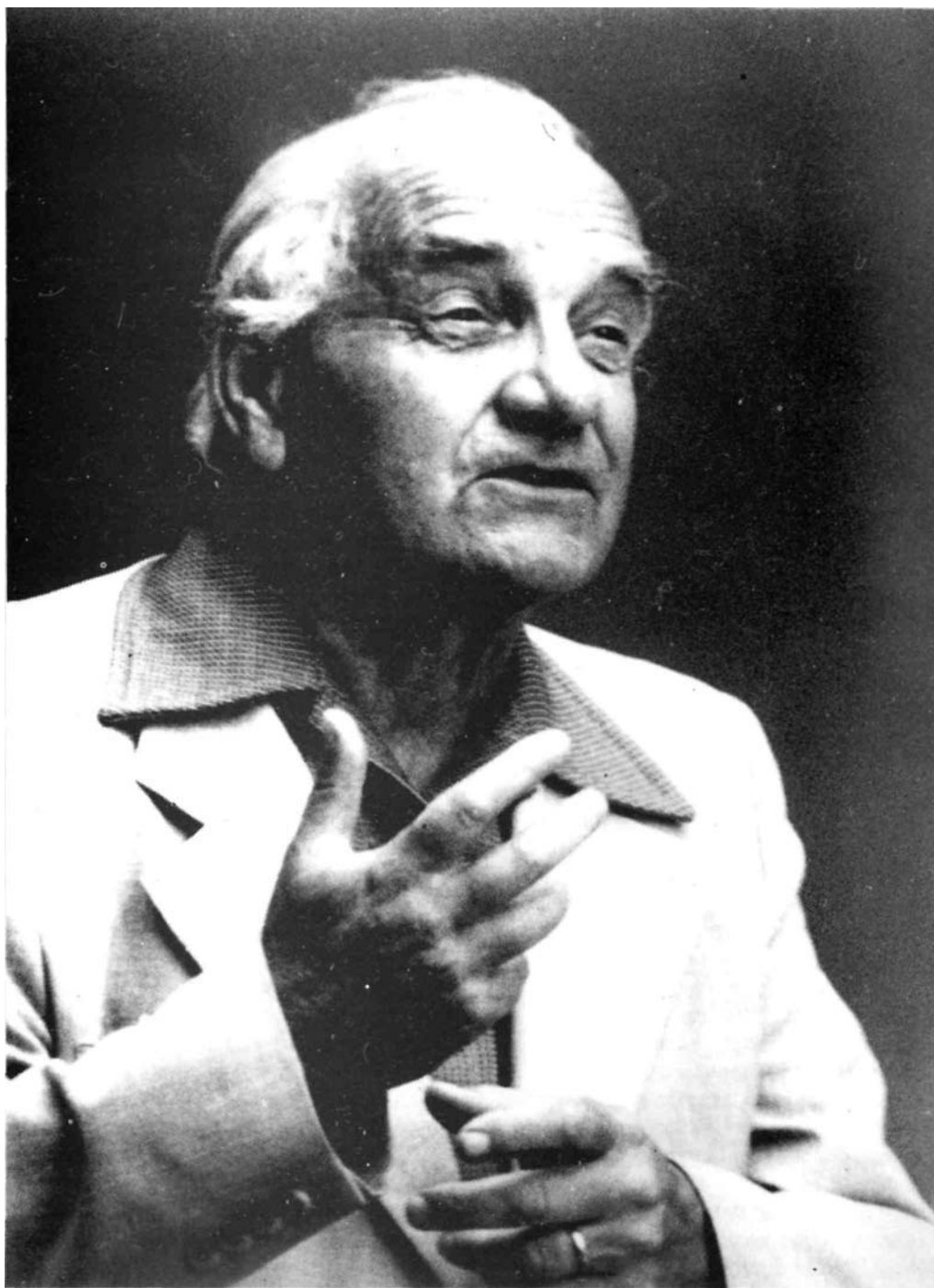
Az első világháborút követő uralomváltás nehéz próba elé állítja a családot: megtagadott eskütétel, iskolabezárás, kényszerű távozás a szülőföldről, megkapaszkodás rövid időre Kolozsváron, ahol az unitárius kollégium alagsorában húzták meg magukat. S még így is maradnának, ámde kiutasítási végzéssel hamarosan távozni kényszerülnek az országból. Szolnokon ők is megismerik a vagonlakók életét, temérdek nyomorúsággal és már-már végzetes kimenetelű betegséggel (tifusz). Idő teltével mégiscsak felvergődnek Pestre, ahol az apa könyvtárosi állást kap a Néprajzi Múzeumban, s ennek köszönhetően a Kölcsey Gimnázium tanulója alaposabb betekintést nyer a néprajzi szakirodalomba, sőt személyes ismeretséget is köt a néprajzkutatás néhány jelesével, kiknek biztatására nyaranta máris néphagyományt gyűjt Száldoboson. Fő szenvedélye azonban a képzőművészet, rajzaival országos díjakat nyer, s rövidesen, már gimnazistaként, Szőnyi István festészeti magániskolájában készülhet a művészi pályára. Erettségi után a Képzőművészeti Főiskolán folytatja felsőbb tanulmányait, ahol Rudnay Gyula, Csók István és Glatz Oszkár tanítványa lesz, Lyka Károly meg művészettörténeti tájékozódását alapozza meg.

Az eddigiek alapján mesterei gazdag alkotói beérését várják, s ezt elősegítendő ösztöndíjjal külföldi tanulmányútra küldik, nem is sejtve, hogy London, Párizs, Róma, Firenze, Velence műkincseinek megismerése – eredeti mivoltukban! – a fiatal művészelőtt leg súlyosabb válsá-

gának lesz elindítója. A hajdani nagy alkotók művei lenyűgöző, eksztatikus – és bénító hatással vannak rá. Leonardo da Vinci *Sziklás Madonnáját* szemlélve „ kozmikus erő” jelenlétét érzékeli: „Láttam, amint megszületik egy törvény, ami azelőtt nem volt, de attól kezdve lesz a világ végezetéig” – írja vallomásában. A megrendülés annyira sorsfordító erejű, hogy a látottak nyomán legbelül ilyenféle parancs szólal meg: „Hagyd abba, László Gyula, a rajzot, ezek után ugyan mit tudnál csinálni?” Majd hazaérkezve tűzre dobja másfél mázsányi rajzát és festményét, s hite szerint végleg a tudományos kutatás mellett dönt, a következő években meg elvégzi a pesti egyetem régészet–néprajz szakát (régészetből a doktori címet is megszerezve). Ezt követően a Magyar Nemzeti Múzeumban kap gyakornoki, majd segédőri állást, ahol Fettich Nándor vezeti be az avar hagyománykincs szakszerű és máris új felismeréseket ígérő, utóbb nagyigényű dolgozatokat termő vizsgálatába, népismereti tájékozódása pedig, más jeles mesterek ösztönzése mellett, főleg Györffy István közelségében mélyül el s épül bele szervesen kutatói munkájába.

Pályája gazdag kiteljesedésének szakaszát az 1940-es változások hozzák meg. Végre tanárként és kutatóként térhet vissza Erdélybe, ahol rövidesen a magyar tudományos kutatás mindhárom termékeny műhelyében ott találjuk, s nem is akármilyen szerepkörben. Az ekkor létesült Erdélyi Tudományos Intézet kutatója lesz olyan szakemberek társaságában, mint a néprajzos K. Kovács László, a történész Makkai László, a szövetkezettanos Nagy Zoltán, a geológus gróf Teleki Géza és a szociológus Venczel József. Ő vezeti a Zápolya utcai honfoglalás kori sírok feltárásának munkálatait, közben egymásután adja közre új, meglepő eredményeket hozó régészeti tanulmányait a honfoglaló magyarok erdélyi megtelepedéséről és művészetéről, a rekonstruált honfoglalás kori nyeregről s más hasonló témákról. Tüneményes gyorsasággal készül el összegező igényű, terjedelmes főművével, *A honfoglaló magyar nép életével* (1944), amit magára adó akkori fiatal értelmiséginek szégyen volt nem ismerni. (Magam, a matúrán túljutva, a frontátvonulás drámái heteiben olvastam végig utolsó soráig.) De ott találjuk László Gyulát a nehéz évein túljutott s most új lendülettel munkába kezdő Erdélyi Múzeum-Egyesületben is. A Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály épp László Gyulának a híres Szent György-szobor lószerszámai és a honfoglalás kori leletek rokonságát tárgyaló előadásával indítja újra munkauléseinek sorát. Jelen van továbbá az Egyesület folyóiratában, az Erdélyi Múzeumban, főleg művészeti kritikáival, majd utóbb átveszi az Egyesület Érem- és Régiségtárának vezetését, elvégezve a régészeti anyag korszerű átrendezését. Harmadik műhelye a hazatért Ferenc József Tudományegyetem, ahol eleinte Roska Márton professzor tanszékén magántanárként tartja előadásait, majd 1944-ben kézhez veheti nyilvános rendes tanári kinevezését.

A háborút követő új periódusban László Gyula volt az itteni magyarság szellemi elitjének egyik meghatározó személyisége. Ott találjuk a Magyar Népi Szövetség tanügyi, művelődési és egyéb vállalkozásaiban. A népi kollégium mozgalom első számú inspirátora, legendás tanárelnöke a Móricz Zsigmond Kollégiumnak, mikor pedig a Szabó Dezső nevét viselő középiskolás kollégiumot szervezzük, mint a feladattal megbízott másodéves egyetemista nélküle mozdulni sem tudok, kettesben kolduljuk össze a harminc-valahány ösztöndíjat. Egyik nyári délutánon a bőrárugyárba megyünk, nem Mercedesen, még csak autóbuszon sem, hanem az apostolok lován, s útközben lebilincselő előadást hallgatok tőle a Szabó Dezsővel való találkozásairól, visszaérkezve pedig diadallal jelenthetjük, hogy egy csapásra hat ösztöndíjat szereztünk. A FIKE szucsági konferenciája az „erdélyi Szárszó” kívánt lenni 1946 augusztusában, s mi sem természetesebb, mint hogy az 1943-as szárszói találkozó egyik fő előadója, a mi tanárelnökünk itt is hallatja szavát. Ezúttal Csetri Elekkel kísértük el gyalogosan, a hegygerincen és az erdőn át Szucságra, a peripatetikus előadás pedig ezúttal szólt az Athosz-hegyi barátoknál tett látogatásáról. A sokágú feladatvállalás elsorolása persze még mindig nem teljes, feltétlenül említenünk kell szerepét a képzőművészeti alkotómunka fellendítésében. Valójában már az előző periódus-

Leinhardt

ban ő jegyzi a vezető folyóiratok (Termés, Hitel, Erdélyi Múzeum) képzőművészeti tárgyú írásainak zömét, most meg azonkívül, hogy az Utunk hasábjain folytatja e munkát, művészeti tárlatokat szervez és nyit meg, állandó tagja vagy egyenesen elnöke a különféle tárlatokat előkészítő zsűriknek, együttműködve úgyszólván valamennyi számottevő alkotóval. Mindezek ismeretében azt lehet mondani, hogy ezekben az években László Gyula volt mifelénk „a műkritikus”. Kolozsvár és egész Erdély alkotói csakúgy, mint a szépre fogékony közvélemény őt tekintette igazi művészi érzékenységgel s egyben a legmagasabb szakszerűséggel megszólaló műértőnek. Elhatározó szerepe volt Incze János festői rangjának elismertetésében, a nálunk akkor még ismeretlen Nagy Albert az ő biztatására lendül munkába, s féltő barátságának melegénél válik igazán nagy formátumú művésszé (bizonyosság rá három évtizedes levelezésük). Szoros baráti-alkotói kapcsolat fűzte Mohy Sándorhoz, nemkülönben Nagy Imréhez. Utóbbinak nyolcvanadik születésnapjára, 1973-ban megjelent *Kétszáz rajz* című reprezentatív munkáját ő szerkesztette és előszavazta, mire fizetségképpen Imre bácsi remek portrét készített róla, ilyesféle jegyzet kíséretében: „K. vár, 1973. ápr. 14. Nagy Imre adta – László Gyula barátomnak.”

Legfőbb működési területe, igazi alkotóműhelye természetesen a Bolyai Tudományegyetem. Benne tiszteltük az intézmény szellemi arculatát kialakító, tudományos rangját megalapozó professzorok egyikét. Régészeti és őstörténeti előadásait más szakok diákjai is előszeretettel hallgatták. A katedrán egy rendkívül szuggesztív, derűt és biztonságot sugalló, hallgatóit alkotó szellemi kalandra hívó személyiség szólalt meg. Kérdezett és felelt, közös töprengésre, együtt gondolkodásra szólított minden jelenlévőt. És milyen ars poetica jegyében művelte tudományágát? Kezdetől fogva szakított a régészeti anyagot pusztán felleltározó hagyományos szemlélettel, az úgynevezett „reálarcheológiával”, ahogy szakkörökben mondják. Ő a hajdani élő embert óhajtotta felmutatni, mindennapi tevékenységével, szokásaival, gondolataival, érzelmeivel, hiedelemvilágával egyetemben, a kisebb és nagyobb közösség életrendjével. Ehhez mozgósítania kellett a rokon tudományok sorát, legelsősorban a néprajzot, a nyelvészetet, lélektant, összehasonlító etnológiát és mitológiát. Ezt is a maga módján tette, nem száraz tantételek, elvont igazságok beidézésével, hanem rendszerint saját megfigyelések, megélt élmények mozgósításával. A temetők titkait boncolgatva gyakorta idézte fel bibarcfalvi vagy száldobosi megfigyeléseit a halott és az élő falu rendjének megfeleléseiről. Hát amikor egyszerre csak átváltott első személyű beszédre, ilyesfélét mondva: „úgy képzeltük el a másvilágot”, „egyszerre három irányban jöttünk hazát szerezni”, „asszonypünk dolga” meg ez és ez volt!

A hajdanvolt világ ilyen életes megjelenítésében oroszlánrésze van a mintaszerű adatfeltáró, alapos elemző munkának szintúgy, mint a tudósi intuíciónak, a jelenségeket merészen értelmező leleménynek és a tévedés kockázatát is vállaló igazságkeresésnek, saját kifejezése szerint „a teremtmény bizonytalanságnak”. S talán nem tévedünk, ha különös szerepet tulajdonítunk a művész közreműködésének. Mert hiszen nem lehet kétséges, hogy a művészi érzékenységek és képzelőerők, a kivételes rajztehetségnek köszönhetően vált számunkra képszerűen is láthatóvá honfoglaló eleink világa. Tehetségének, hajlamainak alapvető kettősségével most újólág szembenéz, de nem az egyik megtagadásával és elfojtásával, miként próbálta tenni jó évtizeddel ennek előtte, hanem mindkettő vállalásával. Erről beszélt is tanárok egy szűkebb baráti összejövetelén, és győnt nekünk, Móricz-kollégistáknak azon az emlékezetes találkozáson a Mátyás Szülőházban, amikor afelől faggattuk, hogy mit tett, és miként gondolkodott abban az életkorban, amelyben mi voltunk, akkori huszonévesek. Erről a dilemmájáról is szólt egyik visszatekintő számadásában: „Kolozsvári kilenc évem rendkívül termékenyen alakította ki érdeklődésemet és formálta egyéniségemet. Feltámadt bennem újra a képzőművész is, és a régészeti leletekből egyre világosabban bontakozott ki az egykori élet.” Persze nem csupán a régészt segítő képzőművész támadt fel, hanem a már szóba hozott műkritikus mellett a termékeny grafikus és

festőművész is, nemkülönben a művészettörténész. Könyve jelenik meg ez utóbbi témakörben, tömegeket vonzó szabadegyetemi előadásokat tart a modern festőművészet legnagyobbikáról, Picassóról, a régi nagyokról s a magyarok közül atyai barátjáról, Medgyessy Ferencről (később könyvet is ír róla). Egyik legelőbbi emlékem ebből az időből Dührer *Melankóliájáról* tartott vetítettképes előadása, melyet sokadmagammal a folyosón állva hallgattam végig. Ilyen összefüggésben a fenti számadást egy későbbi vallomása teszi teljessé: „Valóban a tudomány és a művészet torzsalkodása kísért végig az életemen mindmáig, de most már kezdenek békében megférni egymással, a lélek csendjének áhítatában.”

És ezen a ponton lehetetlen nem utalni szoros kötődésére Szabédi Lászlóhoz. Alkatilag nagyon különböző, sőt ellentétes vételetűek voltak – az egyik csupa derű, a másik csupa drámai, tragikus sugallatú feszültség –, ám sok mindenben mégis rokon személyiségek voltak. László Gyulához hasonlóan Szabédi is – hol egyszerre, hol váltogatva – ugyanúgy két istenség elkötelezettje volt: a tudományé és a művészeté (költészeté). Abban is rokonai egymásnak, hogy zavarba ejtően eredeti felismerésekkel, vitát kiváltó feltevésekkel, úgymond „eretnek” elméletekkel termékenyítették meg szakterületüket. Egymást igen nagyra becsülték és szerették. Ennek magam is tanúja lehettem. Tudok róla, hogy László Gyula segített Szabédinek szakszerűen átrendezni a Székely Nemzeti Múzeumot, amiben számukra bizonyára a huzamosabb együttlét, a termékeny eszmecsere lehetett igazán vonzó. 1946-ban, mialatt a „Móriczban” néhányan körülálljuk vezető tanárunkat, egyik társunk azzal a hírrel toppan be, hogy itt van Szabédi (Sepsiről, hol akkor múzeumigazgató volt). Mire László Gyula üzen neki, leszerelő kedvességgel illetésképpen zsarolva meg barátját: „Mondd meg neki, nagyon várom. Ha nem ugrik be hozzám, ha csak rövid időre is, hát akkor... akkor rossz költő.” 1989-es Alkotmány utcai látogatásomon, mikor szóba kerültek azok a negyvenes évek, Incze János festészete feletti vitájukra emlékezett, melyben barátja „kivédhetetlen logikával bizonyította igazát”, majd egyszerre csak ezeket a szavakat irányozta nekem: „Nem gondolod, hogy abban az egész társaságban valamennyiünk közül alighanem egyedül Szabédi Laci volt a lángész? Jaj, mennyire hiányoznak nekem, már jó pár évtizede, »borotvaéles fejtegetései«.”

Ama negyvenes évekből való emlékeim sorában talán legtisztábban az 1946-os nyár eseményei őrződtek meg. Ezek között az augusztus eleji szucsági konferenciát soron követi a Móricz Kollégium háromnapos értekezlete, amelyen László Gyula az itteni tudományművelés gondjairól beszélt. Felemlgette a bajok özönét, az ínséges viszonyokat, az infrastruktúra majd teljes hiányát, beszélt a kutatót valósággal letaglózó helyzetről, amikor kezével egy nagyon fontos szakkönyv után nyúlna, ám a polcra sötét üresség ásítozik rá. És mégis maradni kell, szorgalommal, teremtő képzelettel és szívós munkával leküzdvé a nehézségeket. Szellemi öröhelynek tekintette itteni státusát, s maradni szándékozott, még akkor is, amikor az anyaországi tanároknak előbb csak néhány, majd 1948-ban nagy többségük távozni kényszerült. Egy darabig úgy tűnt, mintha őt nem tudnák nélkülözni, s ezért egyelőre tolerálják. 1949 nyarán azonban neki is távoznia kell Erdélyből. Ám ekkor már odaát sem fogadják tárt karokkal, professzori beosztását csak nyolc év elteltével kapja vissza, s noha a soron következő évtizedekben östörténeti és régészeti munkák sokaságát teszi le az asztalra, sorra kibontva és továbbfejlesztve a kolozsvári időszak merész felismeréseit, tudósi körökben – egyik tanítványa szerint – a kezdeti „hideg fuvalatok haláláig kísérték”. Erre nézve érdemes idézni barátja és művésztársa, a szintén Erdélyből szakadt Borsos Miklós szavait, ki a professzor egyik nagy sikerű grafikai kiállításán ezeket mondta: „...bocsássuk meg László Gyulának, hogy mestere a rajznak, és amellett vagy azon felül tekintélye a magyar tudományos életnek.” Sejtésem szerint a művészek megbocsájtották neki, amiért a piktúra mellett a tudományt is magas színvonalon művelte. Ám ez aligha mondható el a begombolkozott akadémiai emberekről, akik ódzkodtak elnézni neki, hogy nemcsak

tudós, de egyszersmind művész is a javából, s hogy ráadásul régészként is túl sokat és túl merészen kérdezett, és felette szokatlan utakon kereste kérdéseire a társait gyakorta zavarba hozó választ. László Gyula összetett, reneszánsz személyisége, nehezen kanonizálható kései polihisztor volta nem férhetett be az Akadémia falai közé, még egy levelező tagság erejéig sem.

Annál inkább beépült java értelmiségünk s a magyar nép szívébe és tudatába. Egyik öreg kori kétkötetes munkájában közreadja a magyar szellemi élet jeleseiéről készített portréit, az ábrázoltak mindegyikének aláírásával és rövid szövegével kísérve a rajzokat. Eligazító soraiból tudjuk, hogy hetven esztendő leforgása alatt majd 600 kortársát és barátját kapta ceruzavégre, s itt valóban majd mindenki jelen van, aki azokban az évtizedekben számított: Szabó Dezsőtől Kós Károlyon át Bánffy Miklósig és Németh Lászlóig vagy Illyés Gyulától Szabédi Lászlóig és Veres Pétertől Nagy Lászlóig, hogy csak pár nevet említsek a roppant gazdagságú sorozatból. Mutatóban álljon itt a Szabédit rögzítő két oldal: a 98-as lapszámú verzón profilból megragadott portré, jobbra alatta meg ez olvasható: „Szabédi László, a jóbarát és nagy elme, 6 éve nem láttam. Boldog vagyok, hogy ismét együtt lehetünk, ha csak 1 órára is. 1955. XI. 5. László Gyula.” Kissé alább: „A közelebbi viszontlátás reményében maradtam a papirosom. 1955. XI. 5. Szabédi László.” És az erre ráhajló 99-es lapszámú rektón Szabédi 1943 decemberében kelt levelének hasonmása, melyben képzőművészeti kérdések megbeszélése okán sürgős találkát kér barátjától. „Életem nagy ajándéka – írja a seregszemle margójára –, hogy a legnehezebb időkben éppúgy, mint ma, barátaimnak mondhatom a XX. századi magyarság nagy panteonjának alakjait. Semmiféle kitüntetés nem érhet fel ezzel a kincssel.”

És mit tehetne mindezekhez hozzá az egykori Móricz-kollégista, aki társaival együtt éveket tölthetett egy mindig ajándékozó, „ember voltunk” valós értékeit árasztó, boldog alkotószemélyiség közelségében, szellemi sugárzásában? Talán azt, hogy László Gyula megtanított magyarságunk hivatkozástól ment vállalására és hasznos szolgálatára, olyan időkben, mikor a nemzeti identitás ilyen szellemű megvallása és szolgálata nemigen volt divatban. Ezzel egy időben hasonló megbecsülést tanúsított más népek fiai iránt is. Mindvégig erdélyi ember maradt, nem fakuló hűséggel a Köhalomban és Száldoboson megismert, több nyelven szóló Erdély iránt. Szépen vall erről egyik írásában: „Erdély földje három nép együttes munkájának következtében vált műveltté: a magyarok, románok és szászok együttes munkája alakította szülőföldünket.” Az ő Erdély-rajongása azonban sohasem volt provinciális ízű, sorsunkat és soknyelvű szülőföldjét egyetemesen magyar és európai, sőt ázsiai, pontosabban: eurázsiai összefüggésekben és dimenziókban tudta szemlélni. Meghitt óráinkban mégis leggyakrabban kellemes baritonja muzsikál bennünk, felidézve azt a meleg, családias légkört, a László Gyula-i műhely szellemét, amelyben távlatosabb volt a lét, otthonosabb a környék. Egyszóval jó dolog volt vele együtt meglakni, ha csak rövid időre is, földgolyónk e felette huzatos tájékát.

Antal Árpád

Emlékezés Szent-Györgyi Máriára (1919–1998)

Manapság szállnak be Kharón ladikjába egymást követően annak a történész-nemzedéknek a tagjai, amelyiknek életébe legkíméletlenebbül szóltak bele a mögöttünk maradó fél évszázad eseményei. A búcsúvételek alkalmával lehetetlen nem végiggondolni a körünkből távozó pályatársak életútját. Azt, hogy miként alakulhatott volna tudományos munkásságuk, ha körülményeik máról holnapra nem változnak meg gyökeresen. Derékba tört vagy ki sem bontakozott pályák villannak fel ilyenkor előttünk. Az emberi sorsokból kirajzolódó összkép azonban kellő

távlatból, az új évezred küszöbén visszatekintve azt mutatja, hogy a természetes fejlődésbe való erőszakos és szemellenzős beavatkozásnak nem is az egyének lettek a legfőbb kárvallottjai, hanem maga a magyar történettudomány. Hiszen a modern magyar történetkutatásnak szinte egy egész ígéretes nemzedéke rekesztődött ki az utánpótlás neveléséből, megszakadt a folyamatosság, évtizedes lemaradások keletkeztek fontos kutatási területeken. Ezek a gondolatok kíváncsoknak elő, amikor az erdélyi magyar történetkutatók nevében búcsúzunk Szent-Györgyi Máriától.

Szent-Györgyi Mária ugyan már Budapesten született 1919. december 25-én, de olyan erdélyi értelmiségi családban, mely Nobel-díjas természettudóst, kiemelkedő drámai színészt, ítélőmestert és udvari kancelláriai tanácsost adott a magyar tudománynak, színművészetnek és államigazgatásnak. Az erdélyi származás mindvégig meghatározója volt eltávozott kollégánk pályájának. A magyar fővárosban nevelkedett, ott dolgozott, de munkássága, kutatói tevékenysége szorosan kötődött Erdélyhez. Ezért tekinthetjük őt teljes joggal magunkénak, az erdélyi magyar történetkutatás munkásának is. Pályája valóságos megtestesítője a magyar történettudomány határokön átívelő természetes egységének.

Életútjának főbb szakaszai és állomásai vallanak erről a kettős kötődésről. Budapesti középiskolai tanulmányok után, 1938 és 1942 között a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem-földrajz szakos hallgatójaként az erdélyi történelem iránti érdeklődése a Mályusz Elemér körül kibontakozó település- és népiségtörténeti iskolába vonzotta, ahol Kővár-vidéket választotta kutatási témájául. Ebből írt dolgozattal tette le 1944-ben a tanári szakvizsgát, 1945 májusában pedig a bölcsészdoktori szigorlatot a magyar történelem, újkori egyetemes történelem és oklevéltan szaktárgyakból. Kutatói pályáját Mályusz professzor Magyar Településtörténeti Intézetében kezdte díjtalan gyakornokként. Az erdélyi és különösen a román történelemben való specializálódása, valamint a román nyelv elsajátítása érdekében innen került ösztöndíjas-ként 1946-ban Bukarestbe. Ott a Román Akadémia Könyvtárának kéziratok anyagában, továbbá különböző erdélyi levéltárakban, főként az akkor még működő Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában két és fél éven át folytatott kutatásokat.

Szépen bontakozó kutatói pályáján az első törést a Magyarországon 1948-ban bekövetkezett politikai fordulat okozta. A marxizmus diktatúrája alá került magyar történettudomány új vezetői úgy vélték, hogy többé nincs szükség olyan szakkutatókra, mint amilyenek Szent-Györgyi Mária készült. Romániai specializálódása 1948-ban félbeszakadt. Hazajövele után csak középiskolai állás akadt számára, de ez is csak vidéken. Két esztendeig az esztergomi leánygimnáziumban tanított. Kutatásai folytatására azonban azután is csak nagyon korlátozott mértékben maradt ideje, hogy 1950-ben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került adminisztratív munkakörbe. Az ott eltöltött húsz esztendő alatt, a nemzetközi kapcsolatok csoportvezetőjeként érdemes munkát végzett ugyan azzal, hogy a budapesti nagykönyvtárak közül elsőként megszervezte a külföldi kiadványcserét, az Akadémia történetével és az egyetemi tankönyv előkészítésével kapcsolatos feladatokat is ellátott, de a mindennapi könyvtári teendők saját, személyes témáitól egyre reménytelenebbül elvágta. Ilyen körülmények között érthető módon fokozatosan elapadó kutatókedvéből és erejéből csupán arra futotta, hogy életének korábbi szakaszában népiségtörténész-ként gyűjtött gazdag anyagából *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben* (Értekezések a történeti tudományok köréből, 27. sz.) című kiadványával 1962-ben ízelítőt adjon.

Bizonyára Borsa Ivánnak, a Magyar Országos Levéltár akkori főigazgató-helyettesének köszönhető, hogy az a szaktudás, amit Szent-Györgyi Mária Mályusz professzor iskolájában gyűjtött, végül is ne adminisztrációs rutinfeladatokra fecsérrelődjék el, hanem hasznosuljon a magyar forráskutatás számára. Erre a magyar medievisztika forrásbázisának bővítését célzó nagyszabású vállalkozás keretében nyílt alkalom. 1970-ben Szent-Györgyi Mária az Akadémiai Könyvtárból átkerült levéltárosnak az Országos Levéltár Reprográfiai Osztályára. Tehát nem ugyan a régi, erdélyi tematikájához, de mégis a kutatómunkához. Ott kezdettől fogva részt

vett a középkori magyar állam külföldön őrzött okleveles anyagának feltárásában, mikrofilmetezésében, a Diplomatikai Fényképgyűjtemény létrehozásában. Szakemberként tisztában volt e vállalkozás tudományos jelentőségével. Új munkakörét méltónak érezte arra, hogy hivatásnak tekintse, és személyes ügyeként lássa el a reábízott feladatokat. Örömmel vállalta a külföldi feltáróutak kényelmetlenségeit és viszontagságait a romániai, szlovákiai és jugoszláviai levéltárakban. Otthon pedig ellátta a mikrofilmekről készülő oklevélfényképek állományba vételét és a kutatók számára hozzáférhetővé tételét. Ebben a feladatkörben ismét önmagára talált, és valósággal újjászületett. 1972-ben megjelentetett *Kővár vidékének társadalma* (Értekezések a történeti tudományok köréből, 56. sz.) című monográfiájával és *Az erdélyi puszkások* címerai (Levéltári Közlemények 47/1976) című heraldikai értekezésével lezárta erdélyi kutatásait. Kővár vidékével foglalkozó tanulmányai azóta is egyedüli tudományos igényű közlések ennek a sajátos szervezetű erdélyi román táj- és fejlődési egységnek a múltjáról. Ettől az időponttól fogva azonban többé nem a maga választotta erdélyi, hanem a sors által reárott és általa magáénak elfogadott medievisztikai feladatoknak élt a reá jellemző konok kizárólagossággal. Haláláig minden erejét és tudását a magyar középkorkutatás lehetőségeinek fejlesztését, korszerűsítését szolgáló feladatokra fordította. Ezt a célt szolgálták – egyebek mellett – az Országos Levéltár mikrofilmtárhoz készített hasznos repertóriumai is. Borsa Ivánnak nálánál elkötelezettebb és megbízhatóbb munkatársa azóta sem akadt az egész Kárpát-medence történettudományai számára korszakos jelentőségű kezdeményezései megvalósításában.

Szent-Györgyi Mária tudta, hogy fontos tudományos ügy szolgálatába szegődött. Azzal is tisztában volt, hogy szinte észrevétlen szolgálata a jelenben és a jövőben sok-sok kutató számára nélkülözhetetlen segítséget fog jelenteni, hogy amit tesz, nem kisebb jelentőségű, sőt maradandóbb hatású az egyéni sikereknél. Szent-Györgyi Mária 1970 után, Borsa Iván oldalán, kutatóból fokozatosan átalakult a magyar középkorkutatás megújulásának tudatos és lelkes, de szinte személytelenségben rejtőzködő, hasznos munkásává. Neki is komoly része van abban, hogy a Diplomatikai Levéltár mellé viszonylag rövid idő alatt felnövekedett a Diplomatikai Fényképgyűjtemény, és e két nagy egység több százszázas oklevéltömege korszerűen kutatható.

Szent-Györgyi Mária életének levéltárosi szakaszát a visszahúzódas, a névtelen szolgálat jellemezte. Csak kevesen ismerik azt az áldozatos hozzájárulást ahhoz, hogy egykori tanítómesterének, Mályusz Elemérnek félbeszakadt nagy vállalkozását, a *Zsigmond-kori Oklevéltárat* Borsa Iván folytathassa, és 1991-től kezdődően egymást gyorsan követő kötetekben közzé is tehesse. Ő gondozta ugyanis a készülő kéziratokat, végezte a kötetek szakmai szerkesztésének jelentős részét, ő állította össze a könyvészeti és levéltári források jegyzékét, továbbá a név- és tárgymutatókat. Mindezt nagy gonddal, szakértelemmel, szívvel-lélekkel végezte.

Életének ebben a szakaszában ő maga ugyan már nem foglalkozott közvetlenül kifejezetten erdélyi témákkal, de ilyenek támogatását élete végéig kötelességének tekintette. Nemcsak ismereteit osztotta meg erdélyi kutatókkal, hanem szakkönyvek, forrásanyagok közvetítésével is segítette a mesterséges elszigeteltségben dolgozó erdélyi kollégáit. Kutatókat óvott meg ezzel a magyar történetírásból való kizáródástól, elvidékiesedéstől, attól, hogy munkájuk provinciális szintre süllyedjen. A diktatúra idején kockázatos közvetítő feladatokat is habozás nélkül magára vállalt, ha ezt a tudomány érdeke így kívánta. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveinek testes kötetei nem egyedüli bizonyítékai annak, hogy Szent-Györgyi Mária haláláig hűséges maradt ahhoz, amire indulásakor életét szánta: az erdélyi magyar tudomány előbbreviteléhez – úgy és annyiban, ahogyan ezt körülményei lehetővé tették. Az erdélyi magyar történetkutatást is súlyos veszteség érte tehát, amikor Szent-Györgyi Mária 1998. július 6-án, életének 79. évében, hivatását betöltve, végleg eltávozott körünkől. A tudomány iránti hűséget és alázatot hagyta örökül a nyomába lépőknek.

Jakó Zsigmond

SZEMLE

Otthonépítő munkásság

Egyed Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély. Tanulmányok és más írások a XVII–XIX. század történetéből. Csíkszereda 1997.*
I. kötet 358 lap, II. kötet 367 lap

Az újkori erdélyi történelem kutatójának jórészt az utóbbi évtizedben szétszórta, többnyire nehezen hozzáférhető kiadványokban megjelent 30 tanulmányát, esszéjét gyűjti egybe a két kötet. A tartalmilag összefüggő írások három tárgykörbe illeszkednek: a székely múlt, 1848, a polgárosodás.

Az első kötet egyik alapvető dolgozata (*A katonai szolgálat és a székely társadalomfejlődés*) az 1848 előtti székely történelem rövid összefoglalásának igényével készült. A szerző a címben jelzett összefüggést a székely történelem meghatározó sajátosságának tekinti: „A katonai funkció tehát a székely história értelmező kulcsa.” Megkísérli az ezeréves székely múlt korszakolását. Négy periódust állapít meg, melyek időhatárai a 15. század közepe, 1562, 1690, 1848. Az első időszak társadalmi szerkezetét a nemzetségek-törzsek jellemezték. A székelység katonai szerepvállalása miatt a központi hatalom nem avatkozott belső életébe, az összmagyarság szigetként megőrizte archaikus rendjét. A 15. század közepén már kimutatható a főemberek, lófők és gyalogok rendjének különválása. A feudalizálódásnak ebben az első szakaszában alakulhatott ki a székelyek kollektív nemességének a fogalma, amely egyúttal személyes szabadságot biztosított. Az 1562-es felkelést követően – amelyet a szerző a magyar 1514 székely párhuzamaként értékel – az előkelők és a lófők a nemességgel azonosultak, a köznép pedig tömegesen vált jobbágygá. Megbomlott a székely társadalom belső egyensúlya. A szerző rendszer-váltásként értékeli az ekkori változást. A negyedik korszakban a Habsburg-hatalom beavatkozott a székelység öröklött rendjébe: kiemelt egy vékony arisztokrata réteget, felduzzasztotta az egytelkes nemesek rétegét, s a jobbágy-szféra arányát 10 százalék fölé emelte. Az új társadalmi szerkezet távol állt az Orbán Balázs által rajzolt romantikus képtől, de Bözödi György szigorú szociológiai értékelésétől is. „...valahol középen van az igazság” – vonja le a következtetést Egyed Ákos.

Az előbbi dolgozat egyik központi kérdését elemzi *A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. századra*. A székelyek általános hadkötelezettsége képezte a kollektív szabadságjogok alapját, a tízes, százas hadi szervezet beépült a településrendszerbe, s meghatározta a határhasználat rendjét is. A 16. századtól adómentességük fejében az előkelőket és a lófőket továbbra is személyre szóló hadkötelezettség illette, de a jobbágyok is kötelesek voltak csoportos katonaállításra.

Az erdélyi határőrvidék megalakítása című előadás egy ellentmondásosnak tűnő kérdés tisztázását vállalja: miért fogadták eltérően a székelyek és a románok a határőrezredek felállítását? A román ezredekbe sorolt bojárok és egytelkes nemesek tiltakoztak az új katonai rend

ellen, ám a román jobbágyok tömegei számára a határőrség egyet jelentett a társadalmi-anyagi felemelkedéssel. A hadkötelezettséghez hozzászokott székelyeknél – akiknek a köréből kizárólag a szabadrendűekre terjedt ki a sorozás – ellenkezést váltott ki az idegen szervezet, az új terhek, a székely társadalom további tagolása.

A 17–19. századi székely történelem általános vonulatának helyi változatait kíséri nyomon két tájtörténeti tanulmány. (A tájtörténetírás hivatását és módszertanát külön műhelyvallomás taglalja.) Erdővidék (Miklós-várszék tíz és Bardócszék kilenc faluja) a Székelyföld egyik leghagyományörzőbb vidéke. Ám a 18. században itt is nőtt a jobbágyok-zsellérek aránya, és csökkent a szabadoké. A tagozódást fokozta a tájegység beépítése a Habsburg-határrendszembe.

A dokumentumok vallatása megdönti azt a nézetet, mely szerint a Homoród mentén a feudalizálódás erősebb volt, mint másutt. Az 1750-es összeírás adatai alapján itt is „Ebben az időszakban megy végbe a székely társadalom átalakulása a vármegyei magyarság struktúrája szerint”, bár „nem válik teljesen azonosossá azzal”.

A reformkor és 1848 témakörét az *Erdély önkormányzati kérdései az 1790–91-i országgyűlésen* című tanulmány vezeti be. A kompromisszummal, „barátságos középút” kijelölésével záruló országgyűlés „a reformmozgalom magvának elültetője”-ként értékelhető. Egy évszázad óta először történt meg, hogy az erdélyi országgyűlés szembeszállt Bécs központosító törekvéseivel, felvetette az alkotmányos monarchiának a gondolatát, biztosítéként pedig Magyarország és Erdély uniójának a szükségességét.

A reformkort Széchenynek szentelt írás képviseli (*Széchenyi és Erdély. Ismerkedés Erdéllyel. Barátságai. Hatása*). Érinti az eszmerendszerének kialakításához újabb mozaikkockákat nyújtó 1821-es erdélyi útját, Wesselényivel kötött erényszövetséget. Számba veszi Széchenyi korszakos műveinek a fogadtatását.

„Wesselényi Miklós nemcsak a legjobb gazda, de az általunk ismert leghumánusabb földesúr volt Erdélyben” – írja E.Á. a reformkori zsibói báróról. Korán felismerte, hogy a magyar polgári nemzet megszületésének elengedhetetlen feltétele a jobbágyfelszabadítás, amelyet a magyar nemességnek kell vállalnia. Amennyiben ez elmarad, a parasztság Bécs eszközévé válhat, s forradalmi időkben „nem mint magyar lázadna fel, hanem mint elnyomott osztály: jobbágy”. Egyúttal figyelmeztetett az erdélyi nemes–jobbágy viszony nemzetiségi vonatkozására.

A székelyek 48-as szereplését taglaló legterjedelmesebb tanulmány (*Kossuth és a székelyek 1848-ban*) tavasztól őszig végigkíséri a székelyek és a magyar forradalom viszonyának alakulását. A Székelyföldön meglévő

feszültséget fokozta 1848 ellentmondása: a székelyek egykori szabadságuk (=kiváltságaik) visszaszerzését várták, a polgári átalakulás pedig éppen az előjogok eltörlését tűzte zászlajára. Érthető hát a magyar forradalom hírének lelkes, de nagyon is különféle fogadtatása. Az erdélyi országgyűlés nem hozta meg a várt megoldást. A magyar népképviselői országgyűlésen hónapokon át folyt a székely kérdés vitája, ám szintén áttörő siker nélkül.

A szeptemberi ellenforradalmi fordulat meghozta a pozitív döntést. A Kossuth támogatását maga mögött tudó Berzenczey László meghirdette az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlést, amely hitet tett a polgári átalakulás mellett, s csatlakozott a magyar forradalomhoz. A pillanat történelmi: a székelység „akkor mondott le külön csoportérdekeiről, s vállalta tudatosan a közös sorsot a magyarsággal”. A székely-magyar történelem e fordulópontjának két rész tanulmányt is szentelt a szerző. Berzenczey szerepét és a program megszületésének körülményeit elemzi az egyik (*Az 1848-i agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés összehívásának néhány kérdése*), a gyűlés társadalmi-politikai hátterét, lefolyását mutatja be a másik (*Székelyek tanácskozása 1848 őszén*).

A székelyföldi 48-ról rajzolt képet tájékoztató tanulmányok teszik árnyaltabbá. Udvarhelyszéken sokkal alacsonyabb volt a jobbágyok aránya, mint a Székelyföldön általában, ugyanakkor jóval nagyobb volt a főrendek száma. A székely örökség majorsági földnek számított, ezért tulajdonjoga a jobbágyfelszabadítással nem változhatott. Ez a visszásság volt a székelyföldi 1848 alapvető ellentmondása, amely Udvarhelyszéken fokozott erővel érvényesült. Érthető hát az itt tapasztalt tavaszi népfurakalmi hangulat. De a kolozsvári országgyűlés bizonytalankodása a székely kérdésben az udvarhelyszéki forradalom megtorpanását eredményezte. Annál lelkesebben csatlakoztak aztán Bem hadseregéhez.

A Háromszék 1848-as önvédelmi harcának szentelt monográfia (Bukarest 1978) után most közölt tanulmányában E.Á. azt vizsgálja, miért maradt el Csíkszék csatlakozása, holott a katonai feltételek itt is adottak voltak. A háromszéki és csíki jelenségek párhuzamos tárgyalása adja meg a választ. A vegyes összetételű csíki Védelmi Bizottmány mellől hiányzott a háromszéki Kiskomitéhez hasonló radikális csoportosulás. Háromszéken lehetett számítani a hazafias tisztekre, Csíkban viszont az idegen tisztek voltak többségben. A november 8-i csíkszeredai értekezlet elhatározta ugyan a két szék önvédelmi harcának egyeztetését, de a katonai szervezést a kétszínű Dorschner ezredesre bízta. Ő pedig hízkeléssel, fenyegetéssel pacifikálta a széket.

Néhány dolgozat az 1848-as magyar-román viszonyt taglalja. A *Két kolozsvári nemzeti program 1848 tavaszán* című tanulmány bemutatja a márciusban született magyar és román programot. Mindkettő üdvözlötte a polgári átalakulást sürgető pesti pontokat. A 20-án megfogalmazott magyar program egyúttal hitet tett az unió mellett, amely az erdélyi 48 sarkalatos pontjává lett. A román program (március 27–28.) nemzeti köve-

telesei nem zárták ki az etnikumközi együttműködést. A két program alapja lehetett volna az együttthaladásnak.

A folytatás elmaradt, kitört a polgárháború. A kalotaszegi magyar falvakat fenyegető veszély elhárítására 1849 tavaszán Bem elrendelte az ún. havasi hadjárat megindítását. Ám a többirányú támadást az orosz intervenció miatt le kellett állítani, s a honvéd erőktől leszakadt, Vasvári Pál parancsnoksága alatt előnyomuló Rákóczi szabads csapat vezérével együtt elvérzett (*Kalotaszeg és környéke az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. Vasvári Pál Erdélyben*).

Az 1848–49-es tragikus magyar-román szembenállás mai politikai haszonélvezői ellenében született *A hihetőség határai: hány román halt meg 1848–49-ben?* című cikk. A magyar szabadságharc leverésében szerzett érdemeik elismerését váró román vezetők találták ki a manapság közkezen forgó „adatokat” (40 000 román ember, 270 román falu). Mértékadó számítások szerint az erdélyi polgári lakosság teljes vesztesége 18 000-re tehető. Nagyobb része magyar volt, a román áldozatok száma 4425.

A polgárháború néhány biztató mozzanata közül kiemelkedik az 1848. október 23-i alvinci román–magyar békekötés. A román felkelőktől körülvelt helység román és magyar vezetői megegyeztek abban, hogy egymást meg nem támadják, s „mind a két nemzet kötelesek vagyunk egymást oltalmazni”. A szerződést mindkét fél betartotta. Alvincen nem folyt ártatlan vér.

A második kötet tanulmányai jórészt az 1849 és 1914 közti polgárosodást elemzik. A fejezet jellegét meghatározó tanulmány szerint (*Erdély átalakuló társadalmá 1848–1870 között*) a polgárosodás lassan haladt, az erdélyi társadalom az átmenetiség, a felemáság állapotában volt. A parasztság alkotta a társadalom 80 százalékát s a tulajdonosok 88 százalékát. A birtokos paraszti rétegnél fokozódott a Kelet- és Délkelet-Európa-szerte megfigyelt rétegezethez. Nőtt a birtok nélküliek száma. A nagybirtokosok a mezőgazdasági terület 20 százalékát tartották kezükben, s a liberális korszakban újból megragadták a politikai vezetést. A nemesi származású kis- és középbirtokosok nem tudtak alkalmazkodni a polgárosuló világhoz, s a társadalom peremére sodródtak („romok a múltból”, „csak azért is nemesek”). A növekvő számú polgárság (1870-ben a keresők 7,50 százaléka) legdinamikusabban fejlődő részét a kereskedők etnikailag sokszínű rétege alkotta. Kíméletlen verseny folyt az erősödő ipari polgárság és a hanyatló céhes polgárság közt. A szaporodó munkásság (a keresők 4,25 százaléka) többsége a kézműiparban, továbbá az ipari vállalatokban dolgozott, de nem szakadt el végleg a mezőgazdaságtól.

Az új gazdasági-társadalmi viszonyok 1850 és 1910 között 41,9 százalékos népességnövekedést eredményeztek (*Népesség és népesedés Erdélyben a XIX. század második felében és a XX. század elején*). Az 1880-as években véget ért a magas születési és halálozási rátával, élelmezési katasztrófákkal, vissza-visszatérő járványos betegségekkel jellemezhető hagyományos népesedési korszak. A század végétől jelentkezett az ipari forradalom korának

kelet-európai modellje (a házasságkötési kedv, a születések csökkenése). A demográfiai magatartásformák közül figyelemreméltó, hogy az élve születések aránya a székelyeknél volt a legmagasabb (36 ezrelék).

Tanulságos az etnikumok gazdasági-társadalmi szerkezetének vizsgálata (*Erdély civilizációja a dualizmus idején; Polgárosodás, etnikum, udvar*). Vitatkozva a román történetírásban meghonosodott téves nézettel, mely szerint Erdélyben túlsúlyban volt a magyar nagybirtok, kimutatja a paraszti kisbirtok 67,85 százalékos jelenlétét, amely az egykori székely és román határörvidéken s a szászoknál ennél is magasabbra emelkedett (80,9 százalék). A székely gazdálkodás válságba jutott, ez volt a székely kérdés, az el- és kivándorlás oka. A székely társadalom csak a századfordulón mozdult határozottabban a polgárosodás irányába, de az alig elindult folyamatot a világháború és Trianon megakasztotta.

Egy dolgozat az erdélyi és partiumi vasútépítés fél évszázados történetét vázolja fel (*Ezek a föld erei*). A

korszerűsödő Kolozsvár három évtizede 1867–1900 című tanulmány a polgári civilizáció látványos előretörését szemlélteti Erdély fővárosában.

A kötet utolsó tanulmányai nagy történész elődök alakját idézik. A Csutak Vilmos életművét elemző monografikus igényű munkában egyaránt helyet kap a Székely Mikó Kollégium nagy tudású történelem-latin szakos tanára és újíto szellemű igazgatója, a Székely Nemzeti Múzeum továbbfejlesztője és a történettudomány művelője. Alaposan adatolt dolgozatban rajzolja meg a szerzőhöz hasonlóan Erdővidékről indult *Nagyajtai Kovács Istvánnak*, az erdélyi forráskiadások elindítójának útját. *Jakab Eleket* a kibontakozó pozitívista történetírás időtálló művet alkotó kutatójaként értékeli. *Mikó Imre* nagyságát abban látja, hogy „Olyan időszakban vált Erdély magyarságának széles látókörű, sikeres vezetőjévé, amikor nemzetét nem ok nélküli egzisztenciális félelem kerítette hatalmába”. „Tűzhelyépítő munkásság” volt az övé.

Vincze Zoltán

Szintéziskísérlet a múlt század nyelvészetéről

Máté Jakab: A 19. századi nyelvtudomány rövid története.

Bp. 1997. 216 lap

A tudománytörténet művelését sokáig másodlagos feladatnak tartották. Önálló tudományággá csak a múlt század második felétől kezdett válni, elmélyülése és nemzetközi viszonylatban való igazi térhódítása pedig századunk ötvenes éveiben következett be. Míg a múlt század kilencvenes éveiben csak Párizsban és a bécsi egyetemen működtek tudománytörténeti tanszékek, századunk első felében már Angliában és Amerikában is létrehoztak ilyen jellegű tanszékeket, az ötvenes években pedig ugrásszerűen szaporodott a számuk.

Nálunk, úgy tűnik, a tudománytörténet művelésére és oktatására talán kevesebb figyelmet fordítottak. Az utóbbi időben például magyar nyelven (Magyarországon és a szomszédos országokban), egyes részlettanulmányokat nem számítva, nem készült felmérés az egyetemes nyelvtudomány történetéről. Hiánypótló és úttörő munkára vállalkozott tehát Máté Jakab *A 19. századi nyelvtudomány rövid története* című könyvével, amelyben az egyetemes nyelvtudomány történetének egyik fontos századát mutatja be. Jó érzékkel választotta a szerző a 19. századot, ugyanis ekkor történik a nyelvtudományban az első nagy paradigmaváltás, a nyelvleírásnak egy teljesen új modellje születik meg.

A könyv megírásának gondolata még a hetvenes évek első felében, kolozsvári egyetemi pályafutása idején fogalmazódott meg a szerzőben, a mű végül is 1989-ben készült el, de a kézirat csak 1994 tavaszán került a Nemzeti Tankönyvkiadóhoz, és 1997-ben látott napvilágot. Műfaját tekintve az egyetemi tankönyv és az akadémiai értekezés között helyezhető el, ugyanis a szerző művét mindazoknak szánja, „akiket a korszerű tudomá-

nyos (világítás) szemlélet és a művelődéstörténet szerkesztéséül érdekkel a tudománytörténet általában és a nyelvtudomány története különösen” (20).

Máté Jakab könyvét az Előszó és a Bevezetés után öt fő fejezetre tagolja: 1. A nyelvészeti gondolkodás kezdetei, 2. Az összehasonlító-történeti nyelvészet kialakulásának előzményei és forrásai, 3. Az összehasonlító-történeti nyelvészet mibenléte, 4. Az újgrammatikus irányzat kialakulása, elméleti és módszertani alapelvei és 5. Új utak keresése a századforduló éveiben és a 20. század első évtizedeiben.

Az első nagy fejezetben a szerző a nyelvészeti gondolkodás kialakulását és fejlődését tekinti át a Kr.e. 4. évezred végétől a humanizmus és a reformáció kezdetéig. Minthogy ezt a fejezetet csak bevezetésnek szánja, érthető, hogy csak jelzésszerűen utal a fontosabb állomásokra: az indiai, a kínai, a görög, a római, valamint az arab grammatikusok tevékenységére.

A következő fejezet, amint a címe is jelzi, a 19. századi összehasonlító-történeti nyelvészet kialakulásának az előzményeit igyekszik feltárni. A szerző a humanizmus és a reformáció koráig nyúl vissza, ugyanis a tudósok figyelme akkor fordult a klasszikus görög és latin nyelv tanulmányozása és összehasonlítása felé. Külön kitér a reformáció korára, amikor a megszorodó bibliafordítások a tudósok figyelmét az ún. „szent nyelvek” és a sorra kialakuló nemzeti nyelvek tanulmányozása és összehasonlítása felé fordították. Majd kiemeli Leibniz, P. Coeurdoux és Sir W. Jones szerepét az egyes nyelvek között fennálló rokonság kiderítésében, és idézi Fr. Schlegel munkásságát, aki nemcsak latin, görög,

szanszkrit és perzsa szavakat, hanem nyelvtani szerkezeteket is egyeztet. Máté Jakab külön hangsúlyozza a magyar nyelvészeti szakirodalom világszínvonalát az illető korszakban. Akkor jelenik meg ugyanis Sajnovics János *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (1770) és Gyarmathi Sámuel *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata* (1799) című műve. Mindketten a finnugor nyelvek rokonságát nemcsak szókinsébbeli, hanem nyelvtani megfelelésekkel is bizonyították.

A könyv harmadik fejezete az összehasonlító-történeti módszer 19. századi fejlődéstörténetét tárja elénk. A szerző előbb röviden tisztázza a módszer lényegét, majd számba veszi a legfontosabb képviselőit, Fr. Bopp *Über das Konjugationssystem...* című, 1816-ban megjelent műve jelzi az új korszak kezdetét. Bopp fő érdeme, hogy a nyelvészeti kutatások gyakorlatában meghonosította az összehasonlító módszert. Alig két év múlva, 1818-ban jelenik meg a dán nyelvész, R.Ch. Rask műve, amelyben a germán és szláv nyelvek rokonságát bizonyítja a litván, a latin és a görög nyelvvel. J. Grimm megelégedve felfigyel a germán nyelvekben észlelhető szabályos hangfejlődési tendenciákra. A történeti módszer meghonosítójának azonban Grimmnek tekintik, ugyanis az ún. Grimm-féle törvény az első pontosan körülírt hangtörvény. W. von Humboldt a maláj-polinéziai nyelvek összehasonlító vizsgálatát végezte el, emellett fontos nyelvelméleti kérdésekkel is foglalkozott.

A nyelvészeti kutatások a továbbiakban három különböző irányban folytatódtak: a naturalista, a lélektani és a logikai irányban. Ezt a korszakot Máté Jakab a Schleicher–Steinthal-korszakként választja külön. A naturalista irányzat, amelynek fő képviselője A. Schleicher, a nyelvet nem a humboldti értelemben vett belső erő megnyilvánulásának tartja, hanem élő szervezetnek tekint. A természeti törvények analógiájára honosítja meg például a hangtörvények fogalmát. Az ötvenes-hatvanas években alakul ki a lélektani irányzat, amelyet H. Steinthal, M. Lazarus és W. Wundt képvisel. A harmincas-ötvenes években a racionalizmus századának szellemi örökségeként születik újjá a logikai irányzat. Képviselői közül K.F. Becker, L. Lange neve említhető.

Az összehasonlító-történeti módszert az indoeurópai nyelvcsalád egyre több ágának a vizsgálatára terjesztik ki. A germanisztika mellett a század harmincas-negyvenes éveiben indulnak fejlődésnek a romanisztikai, az ötvenes években a rendszeres szlavisztikai, a hatvanas években pedig a balti nyelvekkel kapcsolatos kutatások. A magyar nyelvstudomány is követi a korabeli európai nyelvstudomány elméleti és módszertani változásait. A hetvenes években teljes erővel bontakoznak ki a Budenz József tevékenységével fémjelzett finnugor kutatások, amelyeket tanítványai és munkatársai folytatnak. Továbbá ekkor bontakozik ki Riedl Szende és Hunfalvy Pál, Szinnyi József és az erdélyi polihisztor Brassai Sámuel munkássága.

A könyv negyedik fejezete az újgrammatikus irányzat elméleti és módszertani alapelveit követi nyomon. Az

irányzat nyelvészei elsődrendű feladatnak tartották kidolgozni a nyelvek fejlődésének általános elméletét, amely a tudományosság és módszeresség magasabb fokára emeli a nyelvtörténet tanulmányozását. Úgy látták ugyanis, hogy az előző nemzedék ösztönösen alakította ki kutatási módszereit, anélkül tehát, hogy ezeket a módszereket következetes elméleti keretbe helyezték volna. Ez az iskola a korszak nevezetes tudósait tömörítette maga köré: A. Leskient, K. Brugmannt, H. Osthoffot, H. Pault.

Az újgrammatikusok a nyelvet állandó változásban, fejlődésben levő jelenségnek tekintették, s a nyelvtudomány szinte kizárólagos feladatát a történeti folyamat vizsgálatában látták. Első nemzedékük óriási szintéziseket, rendkívül jelentős történeti nyelvtanokat hagyott az utókorra. Később azonban az óriási tényanyag erősen a részletkutatások felé terelte a nyelvészeti munkálatokat, és kialakult a nyelvészeti pozitívizmus.

Az újgrammatikus irányzat hullámai hamar átcsaptak Németország határain, és az újgrammatikus beállítottság sajátos színezetet öltött. E körből Máté Jakab kiemeli a moszkvai és a kazanyi iskola tevékenységét, valamint a korabeli magyar nyelvstudományra gyakorolt hatását.

Végül a könyv utolsó fejezetében a szerző a századforduló és a 20. század első évtizedei nyelvészeti irányzatait foglalja össze, amelyeket gyűjtőnéven az újgrammatikus irányzat bírálatának nevez. Valójában az újgrammatikus irányzattal szinte párhuzamosan jelentkeznek ezek az új koncepciók, amelyek olyan irányzatok kialakulását segítették, amelyek a 20. századi nyelvstudományokban a saussure-i fordulatot hozták meg. A bírálatok – írja a szerző – „megkérdőjelezzik az egész újgrammatikus felfogás helyességét, magát az elméleti alapot”, amelynek egyik „fő tartóoszlopa” az egyéni lélektan, a másik pedig a történetiség kizárólagosságának érvényesítése (113).

A szerző kiemeli B. de Courtenay szerepét, aki hangsúlyozta a leíró módszer fontosságát a nyelv működési törvényszerűségeinek a felderítésében. A nyelvföldrajzi módszer, valamint a szavak és dolgok módszere meghonosítói rést ütöttek az újgrammatikusok merev hangtörvényfelfogásán, a nyelvjárási határok szigorúságán. A K. Vossler nevével fémjelzett esztétikai irányzat képviselői a nyelv esztétikai, expresszív funkcióit helyezték előtérbe, és elítélték a túlzott pozitívizmust. Új távlatokat nyitott a nyelvészeti kutatásokban a neolingvisztika vagy más néven areális nyelvészet is. Képviselői a nyelvet a maga teljességében kívánták vizsgálni. Legfontosabb tételük a nyelvek földrajzi, térbeli vizsgálatának hangsúlyozása, innen származik az areális elnevezés is. Végül a szerző még két kiemelkedő nyelvstudósra hívja fel figyelmünket: W.D. Whitneyre, a jeles amerikai nyelvészre és G. von der Gabelentzre, a lipcsei és később berlini egyetemi tanárra. Múltán, hiszen mindketten érezhető nyomot hagytak egy korszerűbb nyelvészemlélet kialakításában.

A könyvet gazdag irodalomjegyzék és jól hasznosítható névmutató zárja.

Igen hasznos és fontos kézikönyvvel bővült tehát a magyar nyelvészeti szakirodalom. Jelentőségét növeli, hogy nemcsak hiánypótló a bárhol folyó magyar nyelvészeti oktatásban és kutatásban, hanem a magyar nyelvtu-

domány eredményeinek az egyetemes nyelvtudomány vérkeringésébe kapcsolását is szolgálja.

A 20. századi modern nyelvtudomány történetére Máté Jakab külön kötetet szán. Nagy érdeklődéssel várjuk az újabb összefoglalót!

Kabán Annamária

Kellék(let)

Visszatekintés a Kellék 10. számának megjelenése alkalmából

„Az ittlét mint világban-való-lét egyúttal egymással-való-lét, másokkal való lét is: annyi, mint másokkal megosztani ugyanazt a világot, egymással találkozni, egymással lenni az egymásért lenni módján.” (Martin Heidegger: *Az idő fogalma*. 34. = Balogh Brigitta: *Hallhatatlanság*. Kellék, 6. szám, 100.) Ilyen tudatos találkozási pontokat hivatott képviselni az a szellemi vállalkozás is, amely egy dinamikus, sokszínűségében szilárd értékeken nyugvó *szakmai horizont megteremtését* tűzte ki célul – biztosítva ennek folyamatos gazdagítását, kiszélesítését és megújítását.

Igy született meg az a szellemi és szakmai műhely, amely Kellék néven indult útjára 1994 decemberében, filozófia szakos egyetemi hallgatók áldozatos munkája eredményeképpen. A Kellék – megteremtve a munkafüzet, diáklap szükséges kereteit – a szakmai önkifejezés vákuumát kívánta megszüntetni, mivel Kolozsváron nem létezett semmiféle filozófiai jellegű szakmai fórum. Ezzel magyarázható ezen vállalkozás sürgető létrejöttének igénye. A kezdeti, útkereső periódust az interdiszciplináris jelleg határozta meg. Az egykori diáklap ma az egyetlen magyar nyelven megjelenő filozófiai jellegű szakkiadvány Romániában, mely filozófiai megalapozottságú szövegek (szakdolgozatok, műhelymunkák, tanulmányok, esszék, fordítások) – minden, ami filozófiának nevezhető – tolmácsolójává vált. Nem ragaszkodik műfaji keretekhez, a határokat a gondolkodás belső ritmusa vonja meg. A Kellék olyan szellemi attitűdöt testesít meg, mely sokféle irányba mutató és ható célkitűzéssel szembesül. Ezt a sokféle igényt igyekszik szolgálni magas szakmai színvonalon.

A lap a felelősség és elkötelezettség jegyében a többszemélyes kapcsolatok alapját kívánja úgy kiszélesíteni, hogy a polifón hangzásvilág képviselje az értékek kiindulópontját. Felismerve a szakmai önkifejezés, a szakmai én kiművelésének fontosságát, a lap nyitott közlésteret biztosít a tehetségesebb egyetemi hallgatók számára. A pályakezdő fiatalok szakmai fórumaként működik, mely biztonságos kereteket nyújt az első „lépések” megtételéhez (a szabad bölcséleti gondolkodás serkentését a lapban folyamatosan megjelenő pályázati felhívások is szolgálják). A filozófiai hagyomány ápolásának tudatos felvállalása az elismert elméleti szövegírók szakmai megnyilvánulásainak és a filozófiatörténet változatos, gazdag és egyedülálló értékeinek gondos

megválasztásában mutatkozik meg. A magyar filozófiai hagyomány ápolásának szükségessége mellett a román (és más) nyelven megjelenő filozófiai kiadványokkal, szakmai műhelyekkel való kapcsolattartás folyamatos kiszélesítését szorgalmazza. A tér és idő megszorításait mellőzve a Kellék egy olyan szellemi együtartozás körvonalait erősíti meg, mely a hagyományos filozófiai munkák mellett a kortárs filozófiai irányzatok közlését is magára vállalta. Ez a célkitűzés a szakmai kommunikáció felgyorsítását, tágabb keretekbe helyezését segíti elő. A lap olyan kisugárzási közegként működik, amely azonkívül, hogy egybefogja az eltérő szellemi önkifejezési próbálkozásokat, a gondolat- és értékrendszer gazdag skálájának kiszélesítésére, a végtelen potenciális alkotói körök egybefűzésére is törekszik. Szellemiségével, az ismeretek bővítésén és árnyalásán túl, értékes és eltérő szemléletmódokat közvetít. Nemcsak a filozófia szakos hallgatók felkészülését segíti, hanem az erdélyi magyar tudós és műveit társadalom érdeklődői számára is szellemi műhely.

A célkitűzések színes tonalitását a lap gazdag tematikája tükrözi. Ez több motívum és gondolatrendszer köré szerveződik, amelyek különböző szakmai nézőpontokból közelíthetők meg. Ezt a szerteágazó ismeretanyag-rendszert, amit a Kellék befog, a filozófiatörténeti-kultúrtörténeti hagyomány iránti felfokozott érzékenység strukturálja.

F. Nietzsche semmilyen huszadik századi filozófiai irányzat nem kerülheti meg, hiszen a jelenkori filozófia árnyaltabb megértéséhez vezető út egyes szakaszait a nietzschei filozófia sajátos problémafelvetései képezik. Ennek szellemében a Kellék egy teljes lapszámot szentel a nietzschei életműnek, felvillantva ennek az „odulakó” filozófiának a rejtettebb összefüggéseit is. Ebből a nem hagyományos módon megformált teljes alkotói képből bomlanak ki a kortárs művészeti, vallásos és morális élményvilágot is meghatározó sajátos nietzschei hangok; helyet kap egy olyan (lehetséges) pszichoetikai modell is, amely újraalapozhatja az embernek mint individuumnak a létformáját.

A kortárs filozófia számos irányzata közül a Kellék a francia fenomenológia legfontosabb kérdésfelvetéseinek az áttekintésére vállalkozik. Külön hangsúlyt kap ezen korszak képviselőinek bemutatása (a szerzők és a művek pontos megjelenési évét is mellékelni a lap), kie-

melt fontosságot tulajdonítva Lévinas munkásságának. (Lévinas *Diakronia és megjelenítés* című tanulmányát Szigeti Attila fordításában olvashatjuk.)

A többnyire egyéni ízlésvilágokat megjelenítő huszadik századi eszmék és szellemi törekvések kaotikumában nehéz tájékozódni és eligazodni. A posztmodern feltétlen szuverenitásának buktatóit tárja fel a lap, a posztmodernét, mely „...a divat lehetséges variációinak és kombinációinak túltelítettségéből adódó kimerülése, amiből egyfajta stílus- és életmódhanyatlás fakad”. (Gregus Zoltán: *A divat margójára író-dő festészet?* 10. sz. 67.) Nemcsak jelentős gondolkodók kiiktatását követeli a filozófiai horizontból, hanem a kulturális termék értékét is az árujelleggel magyarázza. Megbontja a jelentések egyensúlyát – melyeket saját törvényszerűségek szerint formál (Kulcsár Iringó: *A posztdecens szóhasználatról*. 10. sz. 77.) –, és a társadalmat a jelentéskültség látványosságába taszítja.

Fontos megjegyezni a Kellék szakmai arculatának minősítésében, hogy nemcsak a jelenkori filozófia széles áramlatát fogja közre, hanem a klasszikus antik bölcsélet gondozását is felvállalja. A görög filozófia megannyi horizontjának egy-egy fontosabb és érdekesebb árnyalata elevenedik meg. A preszókratikus gondolkodók nem elhanyagolható filozófiai feltevései mellett a lap betekintést nyújt a platóni és arisztotelészi korpuszba egy-egy megkerülhetetlen fogalom (lélek, logosz, törvény stb.) kibontásának erejéig. (Ilyés Szilárd: *A lélekdefiníció ontológiai megalapozottsága*. 8–9. sz. 93.) Felvillan a klasszikus periódust követő hellenizmus gondolatvilágának árnyalt továbbélése a keresztény közösség vallásos-szociális mozgatórugóinak keretei között.

Mivel a lap magyar nyelvű, a magyar filozófiai hagyományok ismertetését – korszerű szövegrendezések, újraközlések formájában – nem kerülhette meg. Megismerteti az olvasót a magyar filozófia létjogosultságának, lehetőségeinek kérdéseivel, megjelölve a filozófia nemzeti-partikuláris/univerzális jellegéből fakadó ellentmondásokat: „... ne az legyen [a kérdés], hogy van-e magyar filozófia, hanem az, hogy lehet-e egyáltalán a filozófia magyar (értsd: nemzeti).” (Demeter Attila: *„Nemzeti” filozófia*. 4–5. sz. 57–58.) Emellett ráirányítja a figyelmet a magyar filozófia történet külföldi recepciójára, a magyar kultúrában meggyökeresedett filozófiai áramlatok hatástörténetére. (Larry Steindler: *A magyar filozófia történetírásának tükrében* című munkájának részleteit Balogh Brigitta és Csutak Gabriella fordította.) A magyar filozófiai hagyomány ápolása céljából nyújt betekintést a lap Tavasz Sándor, Joó Tibor, Polányi Mihály gondolkodásába, másrészt ismerteti – írott formában – a magyar filozófiatanszék, a Diotima Baráti Társaság és az Erdélyi Múzeum-Egyesület szervezésében megrendezett nagyszabású Böhm Károly Nemzetközi Konferencia záróvitáját erdélyi magyar és külföldi szakemberek részvételével.

A tematikus palettában egyedi szint képvisel az irodalomfilozófia különleges szellemi kínálata, mely irodalmárok, filozófusok, művészettfilozófusok bevonásával

megpróbál a filozófia nyelvén kommunikálni a művészzel, és kijelölni a filozófia és az irodalom közös belső határait. A magyar irodalom képviselte mellett – a Pilinszky költészetében megjelenő létállapot megragadásán keresztül – a világirodalmi alkotások (Shakespeare, Dosztojevszkij), melyek esetében valamilyen értékméleti-metafizikai töltetű fogalomként megjelenő filozófiai mag kibontásáról van szó.

A Kellékben megjelenő írások kötöttebb tematikai vonulata mellett olyan rugalmas szövegkezelési módzatok, egyéni gondolatfűzések is felvillannak, amelyek egy-egy hosszabb-rövidebb reflexió formájában tárják fel a szerző számára aktuális problémát. Íme néhány továbbkövetendő gondolatföredék: a filozófia problémafeltető jellege miért szembesíti a filozófiát művelő egyént az egyedüllét állandó megélésével? (Veres Zoltán: *A filozófia hűtlensége*. 4–5. sz. 65.); mi magyarázza a modern állam világnézeti semlegességét? (Demeter Attila: *Filozófia és nyilvánosság*. 10. sz. 19.); milyen megalapozottságát lehet felerősíteni a gondolkodó embernek mint egzisztenciának, hogy a „kiüresedett realitás” hirtelen sokkja az egzisztencia szintjén feloldódjon? (Demeter Szilárd: *A filozófiában régecskébb meghonosodott melabús hangnembről*. 8–9. sz. 153.); hogyan hat ki emberi kapcsolatainkra a másik ember léteirébe való átlépésnek a lehetetlensége, melynek révén nem „a te (vagy az ő) »én vagyok«-ként tételeződő önmaga érintkezik velem, hanem annak általam való értelmezése” (Balogh Brigitta: *Hallhatatlanság*. 6. sz. 102.); a vallásfilozófiai műveltség elmélyítését szolgálja a kiváló lengyel filozófus, L. Kolakowski bemutatása, aki a logikai argumentáció érveire is támaszkodva az Isten és ember viszonyát megalapozó út bejárhatósági lehetőségeit (misztikus tapasztalat) kutatja. (Tonk Márton: *Leszek Kolakowski: A vallás*. 1. sz. 76.)

A filozófiatörténetben felhalmozott számos problémafelvetés különféle szempontokból való megközelítéséhez, egyéni értelmező módszerek megtalálásához nyújtanak segítséget a világszerte elismert filozófiai szaktekintélyek (Heller Ágnes, Vajda Mihály) több évtizedes munkájának e lapban leközölt eredményei, melyek révén egy intenzív tudományos munkafolyamat részeseivé válunk. Átgondolhatjuk ezen szakemberek véleményét a ma filozófiát művelők legégetőbb kérdéseiről („Ami nekem a filozófia, az valóban rákérdezés” – beszélgetés Vajda Mihállyal). A magyarországi szakfolyóiratokban megjelenő írások között válogatva (a szegedi Különbőség és Pompeji című folyóiratokban közölt művekről van szó), azok kerülnek a Kellék hasábjaira, amelyek kiegészítik vagy teljesebbé teszik a filozófiai szakismeretet. Az alkotómunkát igyekeznek megkönnyíteni a Kellék szerkesztői, akik a hatalmas és átláthatatlan szakirodalomból (melynek gazdag és bőséges jegyzéke megjelenik a lapban) kiemelnek újra kiadott, frissen megjelent szakműveket, melyekről egy-egy általánosabb képet vázolnak, és esetenként a szöveg belsejébe irányítják a tekintetet.

Különálló, sajátos egyéni arculattal rendelkezik a Kellék évente megjelenő melléklete, a Kelléklet, melynek ez idáig két számával ismerkedhetett meg az olvasó. A minőség kritériumának következetes érvényesítését nem lazítja meg a közölt írások sokszínűsége – melyek hagyományos, egyénileg kialakított elemek és különféle nyelvi artikulációs formák ötvöződéséből jönnek létre. A kollázstechnika nyújtotta lehetőségek olyan szabadon kezelhető szövegeket, gondolatokat kínálnak, amelyek egyéni módon variálhatók. A kortárs magyar irodalom tehetséges fiatal lírikusai is hozzájárulnak egy-egy írásművel ezen – kitüntetett és választható – szellemi-kulturális toposzban való kényelmes elhelyezkedés megteremtéséhez.

Ez a két kiadvány együttesen eredményesebben tud igazodni egy alkotó-autonóm értelmiségi réteg kialakításához.

Végül szeretném megjegyezni, hogy a teljesség igénye nélkül vettem számba a Kellékben megszólaló szerzőket és ezek írásait. Még sokan segítettek és segítik önzetlen munkájukkal és magasfokú szaktudásukkal a közös munkát. Szándékom az volt, hogy átfogó képet nyújtsak a társtalanságában is sokféle igényt kielégítő, határozottan filozófiai arcúval rendelkező folyóiratról, bevallom: azzal a nem titkolt reménnyel, hogy a szakemberek érdeklődésén túl méltán számíthat szélesebb körű érdeklődésre is. „A filozofikus életnek két útja van: az egyik a magányos elmélkedés útja, annak minden módoszatával, a másik a kommunikáció útja: egymás kölcsönös megértése a cselekvésben, a szóban és a csend közös meghallásában.” (Karl Jaspers: *Bevezetés a filozófiába*. Bp. 1996. 139.)

Én a magam részéről ez utóbbi éltető erejében bízom.

Gáspár Emese

Kőbe írt történelem

*Lőwy Dániel–Demeter V. János–Asztalos Lajos: Kőbe írt Kolozsvár.
Emléktáblák, feliratok, címerek. Kvár 1996. 322 lap + 96 képpoldal és 3 térkép*

Jó két éve már, hogy kezünkben van (illetve, lehetne) ez a kötet, amely a síremlékek feliratainak kivételével Kolozsvár közép-, újabb és legújabb kori történetének szükséges forrása. Hiszen ilyen forrásmű ez a város bel- és külterületének összes köfeliratait tartalmazó kötet. Csak kivételesen akadhat olyan emléktábla vagy felirat, amelyet a hosszú évekig gyűjtő-dolgozó szerzők nem térképeztek fel. A szerzők eleve teljességre törekedtek, s ezt a célkitűzést azt hiszem, hozzávetőlegesen el is érték. De álljon itt a több évtizedes munkát sommazó tartalomjegyzék, nem is annyira a jelen ismertetés „műfaji” igényeinek kedvéért, mint inkább azért, hogy rávilágítson: a munkát nem csupán Kolozsvár feliratos köemlékeinek a megismertetéséért állították össze és hozták ki a város – mondhatni – szerelmesei, hanem igen alapos, sokoldalú szakmunka áll mögötte. A szerzők tudtommal nem hivatásos történészek, de jól tudták azt, hogy ilyenszerű munkát az idegen nyelvű rövidítések kiegészítésével, név-, helynév- és tárgymutatóval kell ellátni, sőt Kolozsvár régi utcanevei legjobb ma élő ismerőjének, Asztalos Lajosnak köszönhetően utcanév-mutatót is csatoltak a kötethez. (Az már vita tárgya lehet, hogy mely utcanevek szerepeljenek elsőnek, a régi magyarok vagy a mai nevek. Ugyanis nem kívánhatjuk meg a mai kolozsvári, főleg ifjabb polgártól, hogy ismerje annak az utcának a régi nevét, amelyben lakik, vagy amelyen áthalad, de megtaníthatjuk, meg kell tanítanunk arra, hogyan hívták ezelőtt s főleg régen azt az utcát. Így célravezetőbbnek tartanám, ha a mai utcanév mellé biggyesztenénk a régebbi román vagy magyar utcaneveket. E módszernek az idősebbek is hasznát láthatnák.)

A tartalomjegyzék a következő: Rendhagyó előszó a kőbe vésett emlékekről; Emléktáblák, feliratok, címerek; Függelék; Rövidítések; Név-, helynév- és tárgymutató; Rezumat (román nyelvű kivonat); Summary (angol nyelvű kivonat).

A könyv felépítése ésszerű. Ez érthető, hiszen szakemberek és a városban barangoló turisták egyaránt haszonnal forgathatják, s a szerzők ez utóbbiak feltehető útvonalt követik nyomon. A szerzők bevallott szándéka a következő volt: „Az anyag elrendezése... Két lehetőség adódott: a térbeli – utca szerinti –, illetőleg az időrendi sorrend. Az utóbbi mellett döntöttünk, azzal a módosítással, hogy az egy épületen belülieket egy helyre, az illető épületen belül, de ugyancsak időrendben soroljuk fel.” (9.) Következtesen végigvitték az e szándékból született bemutatást, s talán még jobb lett volna – legalábbis a várostörténettel foglalkozók számára –, ha a kötet végén századonként vagy stílustörténeti szempontból is csoportosítják az anyagot.

A szerzők nem feledkeznek meg arról, hogy az ilyenszerű feltárásokban előttük jártakra utaljanak. A szögletes zárójelek közé iktatott utalások összevetve a rövidítések tekintélyes jegyzékével rávezetik az olvasót arra, hogy Kolozsvár „kőbe írt” műemlékeinek bemutatásával már századokkal (vagy legalábbis századdal) régebben is foglalkoztak. Ennek ellenére sem Jakab Elek, sem Kelemen Lajos, sőt még a maiak közül Gaal György feltáró-leíró szenvedélye sem mondhatta ki az utolsó szót e téren. Lőwy, Demeter és Asztalos műve igyekszik bemutatni a mai idők lehetőleg legteljesebb feliratos anyagát. E bemutatás teljességre törekszik abban is, hogy nem tekint el az időszerűtlen vagy felfogásával (felfogásunkkal) ellenkező feliratok bemutatá-

sától sem. Ugyanakkor a szerzők nem vonakodnak leírni (miért is vonakodnának ettől?) az ezekkel kapcsolatos véleményüket. Ennek így is kell lennie, hiszen csak a könyv megjelenése óta eltelt rövid idő alatt városunk olyan újabb feliratokkal vagy felíratmódosításokkal „gyarapodott” (pl. a Baba Novac-szobor legújabb felirata), melyek valótlanságokat rögzítenek, vagy egyszerűen rosszindulatúak. Ezekkel kapcsolatosan eleget írtak, főleg a napisajtóban, de tény, hogy továbbra is ott díszlegnek a város különböző pontjain, tehát ma már (pillanatnyilag?) ezek is növelik a köbe (vagy márványba stb.) írt Kolozsvár feliratanyagát. Legalább a valóságot tudjuk meg a már közölt feliratanyagról; ebben pedig az ismertetett könyv szakavatottan segít.

De térjünk vissza a város valódi történetét rögzítő, ennek további elmélyítéséhez hozzájáruló felíratos anyagra. Írjuk csak le: e merész vállalkozás igen jelentős, hiszen teljességre törekvő adatgyűjtésével Kolozsvár történetének további kutatását segíti elő. A városban megforduló látogatók haszonnal forgathatják, de jó hasznát vehetik – és remélem, veszik is – (a fennebb javasolt kiegészítésekkel) a város közép-, újabb és legújabb kori történetének búvárkodói is.

A *Köbe írt Kolozsvár* nélkülözhetetlen, forrásértékű kiadványa Kolozsvár építés- és társadalomtörténete kutatásának.

Pap Ferenc

Oklevelek és régészeti leletek tanúsága

Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila: *Középkori mezőváros a Székelyföldön.*

Erdélyi Tudományos Füzetek 223. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása,

Kvár 1997. 156 lap + 50 lap fényképmelléklet

A várostörténet sokáig elhanyagolt területnek számított mind a magyar, mind a román történetírásban. A Székelyföld pedig különösen mostohán kezelt terület volt ebből a szempontból, hiszen a régebbi kutatások elsősorban a szabad királyi városok történetére összpontosítottak. De még a kimondottan Székelyfölddel foglalkozó munkák is alig érintették a városok problematikáját; Szádeczky Lajos monográfiája is csak néhány oldalt szentelt e kérdésnek. A legutóbbi évek történetírásában is elég bátoratlanul jelentkezett a várostörténet, annak ellenére, hogy több kiváló munka jelent meg a Székelyföld múltjáról, társadalmáról.

A kérdés azért is figyelmet érdemel, mert a székelyföldi mezővárosok nem illeszkednek a magyarországi mezővárosokról kialakult képbe. Ez utóbbiak kutatása a közeli évtizedekben fellendült a Mályusz Elemér, Bácskai Vera, Kubinyi András, Orosz István és mások munkássága nyomán. Mivel a székelyföldi mezővárosok sajátos színfoltot képviselnek a középkori Magyarország városhálózatának palettáján, legfőbb ideje volt, hogy valaki(k) végre összegezzék azt, amit kialakulásukról és korai történetükről tudunk az eddig kiadott források alapján. Egy kisebb tanulmány keretében ezt már megkísérelte Balogh Judit (*A székely város a 16–17. században.* = *Város és társadalom a XVI–XVIII. században.* A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek konferenciáján elhangzott előadások anyaga. Mályi, 1992. december 15–16. *Studia Miskolciensia* 1.), sokban hasonló eredményre jutva szerzőinkkel. A *Középkori mezőváros a Székelyföldön* című kötet sokkal részletesebben, egyes részkérdésekre is kitérve és főképp gazdag régészeti anyaggal kiegészítve mutatja be korai történetüket.

A könyv két különálló részre tagolódik. Az első a székelyföldi mezővárosok történetét vázolja fel a kiadott források, jelesen a Székely Oklevéltár és az Erdélyi

Országgyűlési Emlékek kötetei, valamint más könyvszerzet alapján. Külön alfejezetekben taglalja kialakulását, jogállását, a polgár-nemes ellentétet, adózását, a vásár- és vámjövödelmeket, a kocsmáltatás kérdését, a mesterségeket és céheket, a falvak bekebelezését a városokba. Külön alfejezet foglalkozik Marosvásárhelytel mint az egyetlen szabad királyi várossal a Székelyföldön.

Szabó Károly nyomán a régebbi szakirodalom és az újabb helytörténeti munkák is a székely városok szabadságát Luxemburgi Zsigmondtól eredeztetik egy 1427. évi oklevél alapján, amely szerint minden székely székben van kiváltsággal élő város. Bár kiváltságlevél nem maradt fenn, de a fontosabb székely mezővárosok a 15. században *oppidum*ként jelennek meg a forrásokban, sőt időnként a *civitas* és *oppidum* megnevezés váltakozik. A kiváltság nyeresége azonban csak egy állomás – ha mégoly fontos is – az urbanizációs folyamatban. Ezt támasztják alá a szerzők az igencsak szórványos forrásokkal és főképpen a régészeti leletekkel. Ennek kapcsán hangsúlyozzák a szoros kapcsolatot a székely székek kialakulása és a központi szerepkört betöltő mezővárosok születése között is. Erre a szoros kapcsolatra mutat az is, hogy a székeket néha a területükön fekvő mezővárosról nevezik el. Érdekes a Sepsiszentgyörgy és Sepsiszek közti 1492. évi viszály újraértelmezése is, amikor Báthory István vajda visszaítélte Szentgyörgyöt a szék joghatósága alá, mivel nem sikerült bizonyítania, hogy kiváltságos királyi város. Eszerint a mezővárosok jogállásában az alsó szintet jelentette a *jus siccualis*, szemben a *jus regali*sszal. Azaz a kiváltságolt királyi mezővárosoktól eltérően a „székely mezőváros” igazgatását és jogszolgáltatását illetően a széknek volt alárendelve. A felsőbb státus elérése csak királyi privilégium szerzése révén volt lehetséges. A székelyföldi mezővárosok „privilegizált” korszaka a fejedelemség idején élte virágkorát. Nem

tisztázott azonban, hogy a fejedelemség korát milyen mértékű kiváltságokkal érték meg az egyes települések, mennyiben sikerült a fent említett felsőbb szintre emelkedniük.

A könyv másik terjedelmesebb része egy mezőváros, Székelykeresztúr fejlődését mutatja be az 1991–1995 között végzett régészeti kutatások új eredményeire támaszkodva. A körülmények szerencsés összejárása folytán az említett időszakban olyan leletegyüttes került elő, amelynek alapján a mezővárosok középkori időskarára vonatkozó több olyan következtetés adódott, amely megerősíti vagy éppenséggel új fénybe helyezi az írott források alapján felrajzolt képet. Az összefoglalást és értékelést Benkő Elek végezte Székely Attila ásatási naplói és Demeter István rajzai alapján.

A régészeti leletek összevetése az írott forrásokkal egyedülálló a székelyföldi mezővárosok kutatásában, de sajnos Erdélyben vagy a Kárpátokon túl sincs sok példa rá, éppen ezért a párhuzamok is inkább csak sejthetők. Érdekes a szász analógiák említése: a korai házak, az edények, valamint a település piacutcás alaprajza is a kis szász mezővárosok alaprajzával vethető egybe. Valószínű, hogy Keresztúr kezdetei 13. századi telepítésre vezethetők vissza. A hospeseket említő oklevelek (Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy), német személynevek (Marosvásárhely), valamint a szabályos telekosztás (Kézdivásárhely) alapján Benkő Elek felveti más székely mezőváros esetében is az esetleges szász telepések korai létét. Szintén fontos megállapítás, hogy „a székelykeresztúri kerámiaanyag olyan nagyobb, a székely Délkelet-Erdélyhez és a közeli szászokhoz egyaránt kötődő erdélyi lelethorizont része, amely hatással volt a moldvai, többek között német és magyar lakosságú mezővárosok tárgyi világára is”.

Keresztúr esetén példázni lehet azt, hogy „ezek a települések gyakran már jóval azelőtt központi jelentőségűek egy-egy szék életében, hogy mezővárosnak mondanák őket, és a környék falvai köréből kiemelkedő voltukat 14–15. századi régészeti leletek is igazolják”. Keresztúr már a 14. században a mezővárosi fejlődés útjára lépett, kiterjedése jóval nagyobb volt a környező falvakénál, és a leletek is a falusi szintet meghaladó ipari tevékenységről tanúskodnak. Különösen a vassfeldolgozás volt fejlett, de a csont- és bőrfeldolgozásnak, valamint a fazekasságnak is maradtak nyomai. A 15. században nagyszabású fejlődés tapasztalható az előző századhoz képest. A földbe mélyített házakat többosztatú, alapincézett házak váltják fel; a plébániatemplomot átépí-

tik; számos mesterségre utaló lelet került elő. A 16–17. században aztán Keresztúr fejlődése lemarad a dinamikusabban fejlődő székközpont, Udvarhely fejlődése mögött, párhuzamosan Keresztúrszék szerepének csökkenésével.

A szerzők részletesen is kitérnek a telkek, házak, pincék, a kerámia és a kályhacsempék bemutatására. Nagyon érdekes és tanulságos a régészeti leletek egybevetése az írott forrásokkal és helyenként a néprajzi analógiák felvillantása is; így sokkal árnyaltabb lesz a kapott kép. Ismét csak sajnálhatjuk, hogy mennyire ritka az ilyenszerű megközelítés. Különösen a házakról kapunk így plasztikus képet. Összevetve a korabeli falusi házakkal, a mezővárosi házak esetében az ereszt (vagy pitvar) már zárt, és esetenként tornác húzódik előtte.

A kerámia esetében figyelemre méltó, hogy a 14. században az edények egy része még őrzi az Árpád-kori fazekashagyományt. Mellette – a 14–15. században – helyi mesterek is készítették azt a finom anyagú, halványvörös kerámiát, amely német hatásra utal, és Dél-Erdélyből Havasalföldön is elterjedt. A 16. században még csak szörványosnak számító mázas kerámia a 17. század közepétől válik tömegessé. Benkő Elek arra is felhívja a figyelmet, hogy a középkorban és a kora újkorban a legfontosabb edénygyártó központok nem a későbből ismert fazekasfalvak, hanem a mezővárosok voltak, amint ezt Keresztúr példája is igazolja. A kályhacsempék kapcsán is kiderül, hogy Keresztúron működtek olyan fazekasok is, akik feltehetőleg céhes helyen tanultak, és jó színvonalú csempéket készítettek, mint például Keresztúri Fazekas István. A nyomódúcokat részben népi faragómesterek, részben azonban már bútorfaragáshoz és mennyezetfestéshez is értő asztalosok készítették. A sokféle motívum és a méret ingadozása azt mutatja, hogy a dúcokat igen változatos forrásokból szerezték be. A felvetett kérdésekre a további kutatás adhat választ, főképpen ami az analógiákat illeti, valamint az interdisziplináris szemléletmód továbbvitele, jelen esetben különösen a néprajznak lehet nagy szerepe.

A kötetet egy részletes adattár (Keresztúr régészeti kutatása 1991–1995 között), számos rajzos és fényképes tábla, valamint román és német nyelvű összefoglaló egészíti ki.

Benkő Elek, Demeter István és Székely Attila könyve nem csupán hasznos összefoglaló, hanem interdisziplináris szemléletmódjában példamutató, problémákat felvető és továbbgondolásra serkentő munka.

Pál Judit

Az új Anjou-kori országos oklevélkorpuszról

Anjou-kori oklevéltár. (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387.

Praeside Julio Kristó. Adiuvantibus Ladislao Blazovich, Geisa Érszegi, Francisco Makk) I. (1301–1305),

II. (1306–1310), III. (1311–1314), IV. (1315–1317), V. (1318–1320).

Szerk. Kristó Gyula. Bp. – Szeged 1990, 1992, 1994, 1996, 1998; VII. (1323).

Szerk. Blazovich László – Gécz Lajos. Bp. – Szeged 1991; VIII. (1324).

Szerk. Blazovich László. Bp. – Szeged, 1993; IX. (1325).

Szerk. Gécz Lajos. Bp. – Szeged, 1997; XI. (1327).

Szerk. Almási Tibor. Bp. – Szeged 1996. 529+613+535+361+494+509+441+460+413 lap

A korábban elindított országos oklevélkorpuszok köte-
teinek örvendetes gyarapodása mellett, amelyek a közép-
kori Magyarország egy adott korszakára vonatkozó okle-
vélörökséget kívánják feltárni – *Diplomata Hungariae*
Antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam
Hungariae pertinentia 1000–1196. I. (1000–1131).
Edendo operi praeiit Georgius Györfy, adiuverunt
Johannes Bapt Borsá, Franciscus L. Hervay, Bernardus L.
Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992; *Az*
Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.
Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.
I/1 (1001–1225), I/2 (1225–1257), I/3 (1257–1270), II/1
(1270–1272): Szerkesztette Szentpétery Imre. Bp. 1923,
1927, 1931, 1943; II/2–3 (1272–1290), II/4 (1290–1301):
Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesz-
tette Borsá Iván. Bp. 1961, 1990; *Zsigmondkori Oklevél-*
tár. I (1387–1399), II/1 (1400–1406), II/2 (1406–1410):
Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951, 1956, 1958.
Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és sajtó alá
rendezte Borsá Iván: III. (1411–1412), IV. (1413–1414),
V. (1415–1416). Bp. 1993, 1994, 1997 –, 1990-ben új
vállalkozás indult útnak, amely az addig egyetlen tervben
sem szereplő Anjou-kor forrásanyagát kívánja a teljesség
igényével számba venni és közzétenni.

Korábban két forráskiadvány közölt nagyobb számban
Anjou-kori oklevélanyagot: Fejér György *Codex diploma-*
ticus (Fejér, Georgius: Codex diplomaticus ecclesiasticus
ac civilis. Buda 1829–1844) és az 1359-ig eljutó, végül
pedig befejezetlenül maradt Anjoukori Okmánytár (Nagy
Imre–Tasnádi Nagy Gyula: *Anjoukori Okmánytár. Codex*
diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Bp. 1878–
1920). Ez utóbbi – azért is, mert a regesztákban történő
feltárás akkoriban még nem volt elterjedve – csak az anyag
töredékének bemutatására vállalkozhatott. Ezek mellett
természetesen több családi és megyei forráskiadvány is
szép számmal tartalmazott Anjou-kori anyagot. A legkü-
lönbözőbb folyóiratokban és kiadványokban szétszór-
t, változatos minőségű oklevélközlések után azonban szüksé-
gessé vált egy olyan kiadvány elkészítése, amely a teljes
oklevélhagyaték feltárását tűzi ki célul, a különböző kia-
dásokat számba veszi, az eredetiekkel összeveti, a szöve-
geket kritikailag ellenőrzi és a kutatás számára appará-
tussal és mutatókkal kellőképpen előkészíti.

Az eddigi kötetek gyakorlata – és a tervek szerint –
az ismertetett kiadvány a teljes Anjou-kori oklevélörök-

ség feltárását kívánja megvalósítani, tehát a könyv köte-
teiben helyet kap majd minden olyan oklevél (ennek
számít minden nem elbeszélő levéltári forrás), amely
1301. január 1. és 1387. március 30. között keletkezett, és
a középkori Magyarországra vonatkozó információt tar-
talmaz. A ma meglévő magyarországi régi okleveles anyag
viszonylagos gazdagsága szükségessé tette e vállalkozás
esetében is a magyar nyelvű regesztákban történő közzé-
tételt. (Bár a nyugat-európai viszonyokhoz képest kevés
oklevél élt túl a különböző korok pusztításait, ami meg-
maradt, így is akkora tömegű, hogy az elvben végleges
megoldást jelentő teljes szövegű közlés beláthatatlanul
messzire odázná el a teljes forrásanyag feltárását.) A
kiadvány gyakorlata szerint regesztát kap minden egyes
oklevél, tehát csak a másolatból, átírásból, tartalmi
átírásból vagy pusztán említésből ismert oklevélszöveg
is, függetlenül attól, hogy ez megjelent-e már nyom-
tatásban vagy sem. Helyt kapnak a kiadványban a már
elvesztett és csak korábbi kiadásokból ismert oklevelek
(az ún. *deperditák*) regesztái is. A nem eredetiben fenn-
maradt szövegeket az átmásoló, (tartalmilag) átiró vagy
megemlítő oklevelek szövegéből kiemelve, időrendben,
a megfelelő helyen közlik az oklevéltár kötetei, a ki-
emelés helyén pedig utalás található a kiemelt oklevélre.
A regeszták minden történeti szempontból értékes adatot
tartalmaznak, hasonlóképpen minden tulajdonnevet (sze-
mély-, hely- vagy földrajzi nevet), ezek betűhív átirásban
szerepelnek. (Kivételt képeznek a kötetekbe bekerült
pápai vagy dalmát oklevelek, amelyek nem tartalmazzák
a magyar történelem szempontjából érdektelen neveket.)
A keresztény világban általánosan elterjedt keresztneve-
ket magyarul közli a regeszta szövege, még akkor is, ha
az illető személy nem magyar volta egyértelműen megál-
lapítható (így pl. a III. köt. 522, 837. sz. regesztáiban
szereplő németek keresztnévét érdemesebb lett volna
inkább németül megadni). Azok a hely- és személynevek,
melyek az oklevél szövegében latin fordításban szere-
peltek, a regesztába magyarul kerültek be, de az eredeti-
ben előforduló alak kíséretében. (Pl. IX. köt. 201. sz.
regeszta: „Övár /in Antiquo Castro/”, V. köt. 570. sz.:
„Tövis /villa Spinarum/”, III. köt. 849. sz.: „Sánta
/Clausus/” I. köt. 242–4243: „Süket /Surdus/” stb.) Az
oklevél kelte és az oklevélben előforduló valamennyi
dátum a mai alakban szerepel, ugyanakkor – rövidítve –
közölve van az eredetiben előforduló alak is, hogy a

regesztát használó kutató maga is ellenőrizhesse a dátumfeloldás helyességét. A nehezen vagy csak félreérthető fordításban megadható kifejezések vagy a rokonsági fokot részletező kifejezések (pl. *frater uterinus*, *frater carnalis* stb.) latinul szerepelnek a regeszta szövegében. A regeszta betűhív átirásában tartalmazza az összes nem latin (vulgáris) közsztót is (pl. III. köt. 745. sz. regeszta: „keseken [Egerfey]”, „rakathia”, „gepu”, „egerfa”, „berek”, „fyz”, III. köt. 437. sz.: „wyz”, „nyarffa” „[Aba] wta”, „thoo”, „wiz”; IV. köt. 630. sz.: „bicfa”, „gemulchin”). A határjárások szövegéből csak a maradandóbb elemek kerültek a regesztába (pl. határjel, kút, patak, épület, falu, út, fa stb.) magyar fordításban, de eredeti alakban szerepel itt is minden nem latin közsztó és tulajdonnév. Az okleveles emlékekben különösen szegény területek (Erdély vagy a hódoltság) szempontjából a határjárások teljes szövegének eredeti nyelven való közlése lett volna a megfelelőbb, hiszen ez a történeti földrajz számára szolgáltatott volna pontosabb és részletesebb adatokat. (Talán érdemes lenne részletesebb regesztát szálni a tizedjegyzékeknek is, hisz sok helységet ekkor említene először. Pl. IV. kötet 603. sz. regeszta.)

Minden regeszta szövegéhez részletes kritikai apparátus csatlakozik. Ez tájékoztat az oklevél fennmaradásának formáiról, az eredeti, egykorú vagy újkori másolat, átirat, tartalmi átirat vagy említés létéről és ezek jelenlegi levéltári jelzeteiről. Lehető teljes körű számbavételük az esetleges hamisítások kiszűrésére vagy például ezek elkészültének idejére nézve szolgáltat becses támpontokat. Az oklevél összes kiadása kronológiai sorrendben van felsorolva, hisz ez a sorrendiség olykor a kiadások filiációját is elárulja. Ha egy oklevél több példányban maradt fenn, a különböző kiadások felsorolásánál megtalálható, hogy ez az oklevél mely példányról készült. Ha szükségesnek mutatkozott, a regeszta mellé készítője megjegyzéseket fűzött az oklevél datálását, hitelességét, kiadási módját stb. illetően. A kritikai apparátus tartalmazza az oklevél megerősítésének módját, a nem pusztán fényképről tanulmányozottak esetében pecsétleírást is ad, viszont nem ad felvilágosítást az oklevél anyagáról. Az arenga létét A betű jelzi, a kétségtelenül hamis oklevél regesztája előtt + jel található. Ritkán, ha valamilyen különleges szempont indokolta tette, a kötetek összeállítói teljes szövegű közlést is adtak, így az addig nyomtatásban meg nem jelent vagy csak nehezen hozzáférhető kiadásban megtalálható fontos oklevél esetében, vagy akkor, ha az a szokásostól eltérő jogesetet tartalmazott (pl. VII. köt. 56. sz., XI. köt. 75. sz.). A szórványosan előforduló, nem latin nyelvű oklevelek esetében a regeszta feltünteteti az oklevél nyelvét is.

A regeszták egymásutáni sorrendjének megállapításában az oklevelek valódi, kritikailag megállapítható kelte volt az irányadó. Így azok az oklevelek, amelyeknek keltezésébe már a kiállításakor hiba csúszott, vagy amelyeknél a korábbi közlésekben hibás volt a keltezés, a regeszta a helyes év és napi kelet alatt nyert besorolást; a hibás keltezés helyén azonban utalás történik a megállapított helyes dátumra. A keltezetlen okleveleket a való-

színűsíthető kibocsátásuk évének végén, a napi kelettel nem rendelkező szövegek után találjuk meg.

Megjegyezzük az egyébként távolról sem elhanyagolható tény, hogy a regeszta mindig a kéziratos, levéltári forrás (lehetőleg az eredeti, illetőleg a középkori átirat vagy ennek a Diplomatikai Fényképgyűjteményben meglévő fényképe) alapján és nem a változatos minőségű nyomtatott kiadások alapján készült. Így az ezután kutatók számára jelentős mértékben beszűkül a korábbi esetleg hibás vagy hiányos kiadások használata.

A sorozat köteteiben nagyszámú, eddig kiadatlan vagy csak nehezen hozzáférhető kiadványban elérhető oklevél található, és ezek között sok az erdélyi vonatkozású. (Rendszeres kutatás nélkül, néhány kötet egyszerű átlapozásával találtuk a következő kiadatlan erdélyi vonatkozású oklevélregesztát: I: 129, 206→207, 230, 260, 361, 383, 425→426, 631, 747, 748, 786; II: 102, 156, 157, 114, 165, 330, 331, 333, 354, 684, 894, 899; III: 36, 239, 269, 307, 392, 461, 492, 618, 849; IV: 198, 262, 263, 301, 302, 319, 388, 389, 432, 463, 502, 515; V: 120, 128, 291, 399, 524, 604, 560, 570, 592, 604, 643, 645, 718, 760, 761, 923, 926; IX: 82, 300, 378, 412, 418, 488, 546.) A mai Románia Kárpátokon belüli területére vonatkozó kiadatlan oklevelek száma pedig többszöröse a kötetekben szereplő eddig ismeretlen erdélyi okleveleknek.

A kiadott anyag nagyfokú szétszórtsága miatt és mert a középkori magyar királyság történeti forrásainak feltárásával már több szomszédos állam kutatása is foglalkozik, a kötetek szerkesztőinek leggondosabb munkája ellenére az egyes szövegek minden korábbi kiadásának felsorolása – szinte szükségszerűen – nem lehetett teljes. Elkerülte például a kiadók figyelmét, hogy két oklevél (regesztájuk: VIII. köt. 361. sz. [DF273599] és XI. köt. 61. sz. regeszta) a *Documenta Romaniae Historica* című román forráskiadvány (*DocRomHist*) D sorozatában is megjelent (*Documenta Romaniae Historica. Seria D. Relații între Țările Române*. Vol. I. București 1977). A kiadások felsorolásaiból azonban néhány esetben a *DocRomHist* C (erdélyi) sorozatának (*Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania*. Vol. X–XIII. București, 1977–1994) és az elődjének számító *Documente privind istoria României* (DIR, *Seria C. Transilvania. Veacul XI, XII, XIII*, vol. I–II., *veacul XIV*. vol. I–IV. București 1951–1955) közlései is hiányoznak. Így például az *Anjou-kori oklevéltár* II. kötetében 21→22. számok között regesztázott oklevél megjelent még a *DocRomHist* erdélyi sorozatának XI. kötete (București 1981) 481–482. lapján is, míg a II. kötet 876. és 877. sz. regesztája megjelent a *DIR, Veacul XIV*, vol. I (București 1953) 173–174. lapján. Helyesnek vélnék, ha a Román Akadémia említett két nagy forráskiadványa (*DIR, Seria C*, illetve az 1351-es év okleveleitől kezdődően a nyomába lépő *DocRomHist, Seria C*) az általunk recenzált mű bibliográfiai jegyzékében két külön műként szerepelne. Ha valamikor a *DocRomHist* 1351 előtti oklevelek latin szövegeinek közlésére régóta beígért kötetek is megjelennek, a mostani eljárás az átfedések következtében zavarok forrásává válhat.

Komolyan nehezíti az anyagban való keresést, hogy a kötetekből hiányzik a tárgymutató, valamint az, hogy a névmutatóban szereplő földrajzi neveket csak ritkán azonosítják. A középkori megye (és emellett esetleg a mai közigazgatási egység) nevének feltüntetése nagyban segítette volna a helységnevek közötti gyorsabb eligazodást.

A kiadvány egyes kötetei eddig nem a közölt anyag időrendjében, hanem elkészülésük szerint jelentek meg. A magyar tudománytörténet számos szomorú példával szolgál arra, hogy mennyire kockázatos a közlésnek ez a módja. A vállalkozás kezdeményezőjének és valóságos motorjának, Kristó Gyula professzornak az erélye mára már indokolatlanná tette azokat az aggodalmakat, hogy így az Anjou-kori oklevéltár foghíjas torzóink számát szaporíthatja. Ma ugyanis már csak a VI. és X. kötet anyaga hiányzik a munkába vett első korszak időrendjéből. Ajánlatosnak látszik azonban – már a kutatók szempontjából is –, hogy a kötetek megjelenítése az anyag időrendjében történjék. Nem kellene tovább is kockáztatni, hogy e nélkülözhetetlenül fontos sorozat foghíjas vagy torzó marad. Mert egy nagyszabású, több évtized és több kutatónemzedék munkáját igénylő tudományos vállalkozás esetében ezzel is számolni kell.

A szerzők teljesnek mondható gyűjtést folytattak a Magyar Országos Levéltár Mohács Előtti Gyűjteményét

alkotó Diplomatikai Levéltárában és a Diplomatikai Fényképgyűjteményben. (1996-os adat szerint ez a két gyűjtemény 108 030, illetve 90 030 oklevelet tartalmaz, de a többszörös átírások miatt ezek valójában körülbelül 170–180 000 oklevélszöveget őriztek meg. Itt hívjuk fel a figyelmet, hogy az eddigi levéltári segédleteken kívül folyik egy komplex számítógépes adatbázis kiépítése, amely az Interneten keresztül a világ bármely pontjáról elérhető. Ez az oklevelek különböző adatainak egységes feldolgozásával és az összes oklevél regesztájának elkészítésével válik majd teljessé. Az adatbázis címe: <http://www.iif.hu/db/dipl/index.html>.

Az *Anjou-kori oklevéltár* nem csupán a magyar történetírásnak, hanem az egész Kárpát-medence medievisztikájának is komoly nyeresége. Mi annak a jelét is szeretnők látni benne, hogy a magyar kutatás felismerte, miszerint bizonyos feladatokat, melyek szomszédai tudománya javát is szolgálják, neki kell vállalnia, mert jelenleg egyedül csak ő van olyan helyzetben, hogy ezt sikeresen meg is oldhassa. Az ilyen kiadványok mozdíthatják elő leghatékonyabban, hogy a magyar és a szomszédos országok történetírása forráshasználat, módszerek és szemlélet tekintetében közeledhessen egymáshoz.

W. Kovács András

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

1998. évi eseménynaptár

Január 10. Elnökségi ülés. Kitűzték az 1998-as szakosztályi közgyűlések időpontjait; megállapították, hogy az Ügyrend 50. §-át – a tisztújítási eljárás korszerűsítése végett – módosítani kell; elfogadták a Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriumának javaslatát, hogy az első Entz Géza-díjat Imreh Istvánnak ítéljék oda. Elhatározták Mikó Imre szobrának tatarozását, tudomásul vették, hogy az Erdélyi Múzeum, a Múzeumi Füzetek és az Orvostudományi Értesítő ISSN-számot kapott.

Február 9. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem klubjában R. Várkonyi Ágnes történészt, a Gróf Mikó Imre Alapítvány kurátorát 70. születésnapja alkalmával Egyesületünk nevében Benkő Samu elnök köszöntötte.

Március 3. Imreh István nyugalmazott egyetemi tanárnak átadták az ötvenként kiosztásra kerülő Entz Géza-díjat a *Látom az életem nemigen gyönyörű* c. könyvéért és egész eddigi munkásságáért.

Április 18. Választmányi ülés. A közgyűlési választások demokratikus jellegét erősítendő módosították az Ügyrend 50. §-át, és megtárgyalták a soron következő választások lebonyolításának módját. Feladatként tűzték ki az Ügyrend IV. fejezetének, különösen a fejezet címének és a 74. § tartalmának módosítását az Egyesületben folyó kutatómunka modern szervezeti keretének a kialakítása végett. A tisztségviselők bemutatták az Elnökség által a Közgyűlés elé terjesztendő iratokat: Soó Tamás a pénzügyi helyzetről szóló jelentést és a költségvetést, Kerekes Jenő az ellenőri jelentést, Kiss András a főtitkári jelentést. A jelentések megtárgyalása során a hozzászólók főképp az Egyesület kiadói tevékenységére, kiadói lehetőségeire tértek ki. Végül megvitatották az EME ösztöndíjpályázatok elbírálásával kapcsolatos munkájának néhány kérdését, valamint a Közgyűlés elé kerülő egyéb kérdéseket.

Április 25. Közgyűlés. Az évi rendes Közgyűlés iratait előző lapszámunkban tettük közzé.

Május 8. Könyvbemutató. Az Egyetemi Könyvtár előadótermében Antal Árpád bemutatta Monoki István végre hozzáférhetővé vált művét, a *Magyar könyvtermelés Romániában (1919–1940)* c. bibliográfiát I. kötetét.

Június 9. A Farkasréti temetőben Fülöp Géza professzort, a Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriumának elhunyt elnökét az EME és az Alapítvány nevében Benkő Samu elnök búcsúztatta.

Június 19. Elnökségi ülés. Az I. Szakosztály bejelentette, hogy az Erdélyi Múzeumot új szerkesztőbizottság vette kézbe Antal Árpád felelős szerkesztővel az élén; a jelen kötet első füzetével kezdve a tanulmányok szerzői különnyomatokat kapnak. A Múzeumi Füzetek (II. Szakosztály), az Orvostudományi Értesítő (III. Szakosztály) és a Fiatal Műszakiak Tudományos Ülésszakának az anyagát tartalmazó füzet (V. Szakosztály) továbbra is csak évente egyszer jelenik meg. Benkő Samu elnök könyvkiadásunk helyzetét taglalta. Müller Ádám, mint új főtitkár, kezdeti tapasztalataiból fakadó néhány kérdéskört mutatott be.

Július 24. Elnökségi ülés. Megbeszélték a magyarországi továbbtanulás különböző formáit támogató ösztöndíjak kiosztásának néhány kérdését, különös tekintettel a fiatal értelmiségiek áttelepedésére. A szakosztályokban már tanulmányozott és rangsorolt iratcsomók alapján összeállították a HTMÖT-nek javasolt ösztöndíjas-listákat (doktorátusi ösztöndíjak, rövid továbbképzési vagy kutatási ösztöndíjak és másoddiplomás ösztöndíjak). Kiosztották az MTA által az EME-nek felajánlott öt ösztöndíjat Veress Mária Lilla nyelvésznek, Soós Anna matematikusnak, Makó Zoltán csillagásznak, Vallasek István fizikusnak és Gáll Erika geológusnak.

A különfélék során Benkő Samu javaslatára elhatározták, hogy Imreh István történész nyolcvanadik születésnapjára az EME emlékkönyvet jelentet meg.

Augusztus 20. A budapesti hivatalos megemlékezésén, a Szent István-szobor előtti ünnepségen Egyesületünket Benkő Samu képviselte.

Szeptember 7. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem díszdoktorrá avatta Benkő Samut, Egyesületünk elnökét és Egyed Ákost, az I. Szakosztály elnökét.

Október 2. Elnökségi ülés. Megvitatták az EME álláspontját azzal az eltéréssel kapcsolatban, amely az Elnökség által javasolt ösztöndíjasok listája és az EMÖT által odaítélt ösztöndíjak között mutatkozott. Soó Tamás gazdasági tanácsos tájékoztatót a pénzügyi helyzetről. Beszámolók hangzottak el a szakosztályok munkájáról. Főtitkári kezdeményezésre Jakó Zsigmond, Tonk Sándor, Feszt György, Lőrinczi Zoltán, Vincze Mária, Kósa Ferenc és mások arról tanácskoztak, hogyan tájékozódhat az EME a modernizálódó világban, és hogyan alkalmazkodhat az új körülményekből fakadó feladatokhoz.

November 14. Sepsiszentgyörgyön Egyed Ákos szakosztályi elnök leleplezte gróf Mikó Imre szobrát (Bocskay Vince alkotása). Az EME nevében Benkő Samu megkoszorúzta az új szobrot.

December 21. Dr. Cseke Péter főorvos temetésén az EME nevében Benkő Samu búcsúztatta Egyesületünk újjáéledésének támogatóját.

December 29. Lukafalván Egyesületünk képviseletében Tonk Sándor alelnök kísérte utolsó útjára Nagy György egyetemi előadótanárt, a IV. Szakosztály volt elnökét.

Szakosztályi munka

I. Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály

Március 7. Az EME I. Szakosztálya 1848 tiszteletére tudományos ülésszakot rendezett a Református Teológia dísztermében. Előadást tartott Antal Árpád, Benkő Samu, Csetri Elek és Egyed Ákos.

Március 14. Szatmárnémetiben 1848-as tematikájú tudományos ülésszakra került sor. Előadást tartott Egyed Ákos és Balogh Béla.

Március 25. Az I. Szakosztály és a Kriza János Társaság közös rendezésében bemutatták a következő könyveket: Gazda József: *Jaj, mik történetek* (Egyed Ákos), Keszeg Vilmos: *Jóslások a Mezőségen* (Tánczos Vilmos), Bogdán Zsolt: *Az ördög Háromszéken* (Balogh László).

Március 28. A Szakosztály évi közgyűlése.

Május 16. A szilágysomlyói Báthory István Alapítvány rendezvénye keretében Sipos Gábor tartott előadást.

Május 21. A Gyergyószentmiklóson megrendezett 1848-as emlékülésen a Szakosztály tagjai közül Egyed Ákos és Garda Dezső tartott előadást.

Június 17. A Szakosztály választmányának ülése. Megbeszélés az Erdélyi Múzeum szerkesztőivel.

Július 22. A Szakosztály bővített választmányi ülése – az ösztöndíj kérések elbírálása, rangsorolása.

Szeptember 26. A Szilágycsehen megrendezett *Tövisháti napok* keretében Egyed Ákos tartott előadást.

Október 14. Felolvasóülés Kolozsvárott (Egyed Ákos: *Az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés*).

Október 16–17. Tudományos ülésszak Agyagfalván. Előadók: Egyed Ákos, Dávid Gyula, Demény Lajos, Róth András Lajos.

Október 23–24. Szakosztályi vándorgyűlés Sepsiszentgyörgyön, a Székely Nemzeti Múzeum rendezésében. A plenáris ülésen előadást tartott az 1956-os témakörben Kónya Ádám, Gagy-Balla István (felolvasták távollétében), Benkő Levente (könyvbemutató). A megnyitó-előadás után Tonk Sándor tolmácsolta az EME Elnökségének üdvözlését, és az erdélyi magyar tudományosság feladatairól beszélt. Az 1848–49: *A kor és forrásai* témakörben dolgozatot mutatott be Gaal György, Egyed Ákos, Pál-Antal Sándor, Barabási László, Szőcs János, Hochbauer Gyula, Tiboldi Zoltán, Albert Ernő és Cserey Zoltán. Az 1848–49: *Hősök és emlékek* témakörben dolgozatot mutatott be Incze László, Szabó Miklós, Csetri Elek, Demény Lajos, Gaál Kornélia, Bónis Johanna (felolvasták távollétében), Szabó András, Tüdös S. Kinga, Róth András Lajos és Kónya Ádám. Sombori Sándor egyik regényéből olvasott fel részletet.

A vándorgyűlés résztvevői kiállításokat tekintettek meg, és emlékeket koszorúztak; másnap egy 1848–49-es tanulmányi kirándulás keretében kilenc nevezetes helyet látogattak meg a környéken.

II. Természettudományi és Matematikai Szakosztály

Január 30. *Felolvasóülés.* Hantz András: *A vegyszeres növényvédelem időszerű kérdései.*

Február 27. *Felolvasóülés.* Tövissi József: *A megfigyelés és a kísérlet szerepe a földtudományos kutatásban.*

Március 27. *Évi közgyűlés és felolvasóülés.* Vodnár János: *Az acetiléngyártás és veszélyforrásai.*

Április 24. *Felolvasóülés.* Wanek Ferenc: *A miocénréteg-tan nyitott kérdései.*

Május 29. *Felolvasóülés.* Nagy-Tóth Ferenc és Jablonovszky Elemér: *Múltidéző séták a kolozsvári botanikus kertben.*

Június 26. *Felolvasóülés.* Eiben Ottó: *Antropológia – múlt, jelen, jövő.*

Bővített választmányi ülés: az ösztöndíjpályázatok értékelése, rangsorolása.

Szeptember 25. *Felolvasóülés.* Puskás Ferenc: *A csernavodai atomenergia-komplexum.*

Október 24. *A Szakosztály évi tudományos értekezlete* az Apáczai Csere János Liceumban. Kiss András EME-alelnök megnyitója után Köteles György (Budapest) tartott előadást *Sugárzás és társadalom* címmel. Az értekezlet négy szakcsoportban folytatódott. *Földrajz–Földtan:* Molnár Jenő, Géczi Róbert–Unger János, Újvári József, Wanek Ferenc, Hadnagy Árpád, Imecs Zoltán, Somai Péter–Makfalvi Zoltán, Pándi Gábor–Pándi Melinda; *Biológia I:* Pálfalvi Pál, Bartókné Váczy Katalin, Szabó Anna–Ruprecht Eszter, Kis Béla, Újvárosiné Keresztes Lujza, Szállassy Noémi, Markó Bálint, Patkó Ferenc; *Biológia II:* Wilhelm Sándor, Rékási József, Szombath Zoltán, Lőrinczi László, Sike Tamás, Demeter László–Demeter István, Papp Tamás–Pap Péter László–Kelemen A. Márton, Szabó D. Zoltán, Lőrincz L. Magor; *Fizika, környezetfizika, sugárvédelem:* Galbács Zoltán, Mócsy Ildikó–Köteles György, Toró László, Bányász Gyopár–Mócsy Ildikó, Szakács Julianna, Simon Krisztina, Bárány-Horváth Attila, T. Veress Éva, Tóth Mária, László Gábor–Korpos Éva–Uray Zoltán; *Kémia:* Kiricsi Imre–Hannus István–Kónya Zoltán–Patrik Lentz–B. Nagy János, Horváth István, Vodnár János–Békássy Sándor–Farkas János–Drăgan Michaela–Chiș Alexandru, Paizs Csaba–Majdik Kornélia–Irimie Florin, Zsakó János–Szabó Gabriella–Várhelyi Csaba, Kormos Fiammetta, Tökés Béla–Ferencz László, Makkay Ferenc–Várhelyi Csaba–Grünwald Ernő, Grünwald Ernő–Makkay Ferenc–Várhelyi Csaba, Szőcs Katalin, Sógör Csilla, Farkas György.

November 27. Megbeszélés. Egy szakosztályközi, főleg az ifjúsági tagozatokra támaszkodó, pluridiszciplináris kutatási program előkészítése. Előtte Farkas György bemutatta *Retyezati túrák* c. diapozitív-sorozatát.

III. Orvostudományi Szakosztály

Január 7. Választmányi ülés. Kidolgozták a szakosztály új szabályzatának tervezetét. Javasolják, hogy a III. Szakosztály új nevet vegyen fel: *Orvostudományi és Gyógyszerészeti Szakosztály*.

Március 21. Választmányi ülés. Megválasztották a szakosztály új vezetőit és felfrissítették a választmány tagságát.

Április 30.–május 2. Az Orvostudományi Szakosztály 8. tudományos ülősszaka Brassóban. A megnyitóbeszéd után három előadás hangzott el: Gulyás Balázs: *A tudat funkcionális anatómiája* (távollétében felolvasták); Varga Pál Péter: *Modern gerincsebészet*; Kellermayer Miklós: *A génfüggő lineáris és a fehérjékhez kapcsolt térmemória az élő sejtekben*. Az ülősszak második napján előadást tartott Gyéresi Árpád *A kromatográfia évszázada*, Benedek Imre *Az intervencionális kardiológia aktuális problémái Romániában* és Sisak István *A membrana limitans membránfunkciója* címmel. A szekcióüléseken bemutatott kb. 130 dolgozat teljes jegyzéke megtalálható az ülősszak programfüzetében. A dolgozatok jelentős része megjelenik az Orvostudományi Értesítőben.

IV. Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály

Az április 4-én megtartott szakosztályi közgyűlés előtt egy választmányi ülésen, pszichológus meghívottak jelenlétében megtárgyalták annak a lehetőségét, hogy a IV. Szakosztály munkájába a pszichológusok is bekapcsolódjanak. A közgyűlés utáni időben ifjúsági tagozatok alakultak.

Október óta havonta egy-egy előadást hallgatnak meg (bel- vagy külföldi előadóktól) a vidékfejlesztés és az európai együttműködés témaköréből. A sorozat megnyitóján, október 16-án Csanády András a túlnyomóan hagyományos életvitelű térségek megélhetési forrásainak szerkezetéről beszélt.

V. Műszaki Szakosztály

Február 17. Az EME-házban Gyenge Csaba előadást tartott a korszerű rugalmas gyártó-rendszerekről.

Március 20–21. A KMDSZ-szel, a Bolyai Társasággal és az EMT-vel együttműködve az V. Szakosztály harmadízben is megrendezte a *Fiatal Műszakiak Tudományos Ülősszakát*. Gyenge Csaba szakosztályi elnök és Benkő Samu EME-elnök megnyitója után két meghívott előadót hallgattak meg: Cselényi József és Szabó Ottó: *Doktorándusképzés és az oktatói és kutatói utánpótlás a Miskolci Egyetem Gépészmérnöki Karán*, Kodácsi János: *Mágnesezéssel segített megmunkálások*. A szekcióüléseken bemutatott dolgozatok szerzői: A: Babcsán Norbert, Bárczy Pál, Csontos Attila, Jónás Zsolt, Kovács Jenő, Sárközi Gábor, Gácsi Zoltán, Szehofer Rita, Szűcs István, Vigh Csaba, Barkóczy Péter, Farkas János, Tokai Zsolt, Szőke János, Roósz András, Réger Mihály, Fazekas Ferenc, Johanyák Edit, Stein Gábor, Zsók János Csaba, Bitay Enikő, Benedek Szabolcs, Tóth László, Erdélyi Ágoston, Klementis Ottó, Gál Gaszton, Adorján Gábor, Kovács Rita, Prezenszky István, Szabó Péter, Dobozy György, Gergely István; B: Németh Géza, Péter József, Bihari Zoltán, Jálícs Károly, Csépes Orsolya, Rác

József, Nagy Zoltán, Tóth Lajos, Mészáros Imre, Bányainé Tóth Ágota, Bányai Tamás, Kovács Helga, Kovács József, Berencsi István, Göncze A. László, Gombos Rita Kornélia, Jakab Endre, Tajnafői József, Gyulai Klára, Hajdú József, Cselényi József, Csiky Vidor, Hegedüs Csaba, Kismihály János, Kiss András Mihály, Kiss Attila, Bajáky Zsolt, Dudás Illés, Bányai Károly, Liskai Tamás, Telek Péter, Szaladnya Sándor; C: Madarász László, Dali István, Ormosy Viktor, Rutz Antal, Somlai Gábor, Kádár Tamás, Demeter Attila, Johanyák Zsolt Csaba, Szilágyi László, Szilágyi Sándor Miklós, Tassi Endre, Vulkán Csaba, Farkas Lóránt, Hornyák Olivér, Ferenczi László, Dudás László, Muhálcz István, Valenta László, Liská Levente, Torkos Zoltán, Baki-Hari Zoltán Gábor, Garamvölgyi Ernő, Csernák Géza, Lipták Csaba, Kiss József Ákos.

A dolgozatok többsége megjelenik az ülészak kötetében.

*

A fiókegyesületek és az ifjúsági tagozatok munkájára még visszatérünk.

Contents

Péter Egyed: 20 th century Italian thinkers about freedom	137
Károly Veress: Generational relations in time.....	151
László Gál: Origins of logicity	168
Gyula Dávid: Minority literature – world literature	179
Balázs Végh: Canon-creation in the minority literatures of the 20s.....	189
Júlia Vallasek: Portrait in letters	197

Workshop

Erő Gál: The praise of responsibility	213
István Imreh: The corpus of the Székely history	221
Zoltán Cserey: The society of Háromszék in the decades preceding 1848.....	227
Attila Weisz: Marosszentimre and its medieval church.....	239
Emese Nagy: The murals of the Protestant church of Marosszentimre	252
Zoltán Szilárd Ilyés: Educational and clerical employees in the mirror of numbers	256

Anniversary

Ágnes R. Várkonyi: Theatrum Europaeum. The Europe of the Westphalia peace treaty	274
--	-----

In memoriam

The gifts of Gyula László (1910, Köhalom – Nagyvárad, 1998) (Árpád Antal)	277
Remembering Mária Szent-Györgyi (1919–1998) (Zsigmond Jakó)	281

Review

Zoltán Vincze: Home-building achievement.....	284
Annamária Kabán: An attempt to synthesize the linguistics of the last century	286
Emese Gáspár: Kellék(let).....	288
Ferenc Pap: History engraved in stone.....	290
Judit Pál: Testimony of written documents and archaeological finds.....	291
András W. Kovács: The new national document-corpus of the Anjou era.....	293

Society Announcements

Events of the Year 1998.....	296
------------------------------	-----

Cuprins

Egyed Péter: Gânditori italieni din secolul 20 despre libertate	137
Veress Károly: Relațiile dintre generații în timp	151
Gál László: Izvoarele logicului	168
Dávid Gyula: Literatura minorităților – literatură universală	179
Végh Balázs: Formularea de canoane în literatura minorităților din anii '20	189
Vallasek Júlia: Portret în scrisori	197

Atelier

Gáll Ernő: Elogiul responsabilității	213
Imreh István: Despre corpusul istoriei secuilor	221
Cserey Zoltán: Societatea județului Trei Scaune în deceniul premergător anului 1848	227
Weisz Attila: Despre comuna Sântimbru (Alba) și despre biserica ei medievală	239
Nagy Emese: Despre frescele bisericii reformată din Sântimbru	252
Ilyés Szilárd Zoltán: Angajați ai învățământului și ai bisericilor în lumina cifrelor	256

Aniversare

R. Várkonyi Ágnes: Theatrum Europaeum. Europa tratatului de pace de la Vestfalia	274
--	-----

In memoriam

Darurile lui László Gyula (1910, Rupea – Oradea, 1998) (Antal Árpád)	277
În memoria Mariei Szent-Györgyi (1919–1998) (Jakó Zsigmond)	281

Recenzii

Vincze Zoltán: Activitate făuritoare de cămin	284
Kabán Annamária: O încercare de sinteză despre lingvistica secolului trecut	286
Gáspár Emese: Despre revista de filozofie Kellék	288
Pap Ferenc: Istorie încrustată în piatră	290
Pál Judit: Mărturia unor documente scrise și obiecte arheologice	291
W. Kovács András: Despre corpusul național de izvoare referitoare la epoca regilor Anjou	293

Comunicări ale Societății

Calendarul evenimentelor pe anul 1998	296
---	-----

Tartalom

Egyed Péter: Huszadik századi olasz gondolkodók a szabadságról.....	137
Veress Károly: A nemzedéki viszonyok az időben.....	151
Gál László: A logikusság forrásai.....	168
Dávid Gyula: Kisebbségi irodalom – világirodalom.....	179
Végh Balázs: Kánonalkotás a húszas évek kisebbségi irodalmaiban.....	189
Vallasek Júlia: Portré levelekben.....	197

Műhely

Gáll Ernő: A felelősség dicsérete.....	213
Imreh István: A székely história korpuszáról.....	221
Cserey Zoltán: Háromszék társadalma az 1848 előtti évtizedben.....	227
Weisz Attila: Marosszentimréről és középkori templomáról.....	239
Nagy Emese: A marosszentimrei református templom falképeiről.....	252
Ilyés Szilárd Zoltán: Tanügyiek és egyháziak a számok tükrében.....	256

Évforduló

R. Várkonyi Ágnes: Theatrum Europaeum. A vesztfáliai béke Európája.....	274
---	-----

In memoriam

László Gyula ajándékai (1910, Köhalom –Nagyvárad, 1998) (Antal Árpád).....	277
Emlékezés Szent-Györgyi Máriára (1919–1998) (Jakó Zsigmond).....	281

Szemle

Vincze Zoltán: Otthonépítő munkásság.....	284
Kabán Annamária: Szintéziskísérlet a múlt század nyelvészetéről.....	286
Gáspár Emese: Kellék(let).....	288
Pap Ferenc: Köbe írt történelem.....	290
Pál Judit: Oklevelek és régészeti leletek tanúsága.....	291
W. Kovács András: Az új Anjou-kori országos oklevélkorpuszról.....	293

Egyesületi közlemények

1998. évi eseménynaptár.....	296
------------------------------	-----

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tervbe vette Kelemen Lajos és Kós Károly leveleinek összegyűjtését és teljességre törekvő tudományos igényű kiadását. A közgyűjteményekben őrzött anyag feltárása és kiadásra való előkészítése folyamatban van, de nem sikerült még feltárnunk és lemásolnunk valamennyi magánkézben levő levelet. A készülő kötetek teljessége érdekében kérjük tagjainkat és mindenkit, aki Kelemen Lajos-, valamint Kós Károly-levelek birtokában van, értesítse erről Egyesületünket, és jelezze, hajlandó-e azokat akár gyűjteményünkbe letétbe helyezni, akár hozzájárulni fénymásolásukhoz. Ez utóbbiról Egyesületünk gondoskodik. Kiadás esetén a levelek jelenlegi őrzői kívánságának megfelelően jelezzük a kiadott levelek birtokosainak nevét, vagy ha úgy kívánják, csak azt tüntetjük fel, hogy magángyűjteményben őrzik.

Címünk: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 3400 Cluj-N. 1, c.p. 191; vagy str. Iuliu Maniu nr. 5, III/7. Telefon: (064)195 176.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye: 55. kötet. 1993. 1–2. és 3–4. füzet; 56. kötet. 1994. 1–2. és 3–4. füzet; 57. kötet. 1995. 1–2. és 3–4. füzet; 58. kötet. 1996. 1–2. füzet, 58. kötet. 1996. 3–4. füzet, 59. kötet. 1997. 1–2. füzet, 59. kötet. 1997. 3–4. füzet; 60. kötet. 1998. 1–2. füzet

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei: 2. 1993; 3. 1994; 4. 1995; 5. 1996; 6. 1997; 7. 1998.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei: 64. kötet. 1991; 65. kötet. 1992; 66. kötet. 1993; 67. kötet. 1994; 68. kötet. 1995; 69. kötet. 1996; 70. kötet. 1997.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén
2. Pálfalvi Attila: Porkohászat

Erdélyi Tudományos Füzetek

213. Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben
Csetri Elek, Fábián Ernő, Benkő Samu, Nagy György írásai
217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852)
218. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 200 éve (1793–1993). A marosvásárhelyi tudományos ülésszakon elhangzott előadások
219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az EME 1994. április 16-án tartott emlékülésén elhangzott előadások
220. Szentkatolnai Bálint Gábor
Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai
222. Jakó Zsigmond: Ezerszáz esztendő
223. Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön
224. Egyed Emese: Levegek fejéről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete
225. Coroi Artúr: Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez

Erdélyi Történelmi Adatok

- VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678
- VI. 2. Kovács András: Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei 1588–1674

Romániai Magyar Bibliográfiák

1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949
2. Romániai magyar könyvkiadás 1950–1953

*

Benedek István: Repülőmodellezés Kolozsváron
Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel
Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat IV. Székely népesség-összeírások
Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára
Entz Géza: Erdély építészete a 11–13. században
Entz Géza: Erdély építészete a 14–16. században
Gábos Zoltán: Termodinamika. Fenomenológiai rész
Kékedy László: Műszeres analitikai kémia
Nagy-Tóth Ferenc: Régi erdélyi almák
Sepsi Árpád–Kohl István: A kárpáti barnamedve

Megrendelhetők utánvétellel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj 1. C.P. 191. Románia.